Йордан Йовков

Събрани съчинения

том 4

Български писател

Йордан Йовков

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

В ШЕСТ ТОМА

Под общата редакция на
Симеон Султанов

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ • СОФИЯ

Йордан Йовков

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

ТОМ ЧЕТВЪРТИ

ЖЕТВАРЯТ
ЧИФЛИКЪТ КРАЙ ГРАНИЦАТА

Редактори
Светла Гюрова
Славка Иванова

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ • 1983

Жетварят

I

Вечерта на Димитровден в кръчмата на Къня беше се струпал много свят. Имаше мнозина от ония, които си идеха всеки ден като Гроздан, Тачката, Йордан ковачът и други, но сега бяха надошли и всички слуги колкото и каквито ги имаше в Люляково: в Добруджа Димитровден е празник на слугите, на гурбетчиите. Днес те навършваха времето, за което се бяха условили — кой цяла година, като се смята от миналогодишния Димитровден, кой шест месеца, смятано от Гергьовден. След два-три дни те всички щяха отново да се приставят или при същите си господари, или при други, а дотогаз, по обичая си, пиеха и се веселяха.

Повечето от тях бяха овчари. Все едри мъже, те носеха бозяви ямурлуци и пискюллии чанти, препасани бяха с кожени селяхлъци, в които имаше големи и малки ножове, кесия с тютюн и прахан, огниво, револвер, разни дребни инструменти, с които си служеха при лекуването на овцете, и, най-после, нещо, което никога не липсваше — кавал. Близо до тях бяха изправени дългите им дрянови криваци, подковани отдолу с желязо, с гега отгоре, изпъстрени с черти и резки — тия древни писмена, за които говори Черноризец Храбър.

В кръчмата, освен тях, имаше още и десетина прости чифчийски слуги, няколко пъдари и поляци. Те нямаха никакви труфила върху си и нищо друго не носеха, освен някоя мочуга — къса, с топка на края тояга, опасно оръжие в такива едни яки и силни ръце.

Всички бяха се поприготвили за празника. Между вехтите и окъсани дрехи можеше да се види туктаме и някоя нова салтамарка или нови потури, изпраните ризи показваха бели като сняг яки, издърпани навън повече, отколкото трябва, или насила застегнати. Бръсначът и ножиците също бяха постъкмили рошавите глави, без да успеят да ги променят твърде много. Лицата си оставаха все тъй загорели от слънцето, изпечени и зачервени като тухла, ръцете бяха груби, напукани и хванали слин. Тежкият труд беше вечна участ на тия хора. Цяла година те бяха вървели подир стадата или подир плуговете, работили бяха безспир и без почивка, покорни и мълчеливи под натиска и прищевките на господарската воля. И ето, днес те можеха да седнат наред с всички, да се почувствуват свободни и независими. Тая нова и тъй рядка радост за тях раздрусваше издъно цялото им същество. Те пиеха, викаха, лудуваха, веселяха се със същата тая сила, корава и неизтощима, която бликаше и в работата им.

Юнашка и буйна беше тая веселба. Всичко имаше в нея: и тържеството на затворници, строшили оковите си, и лудориите на деца, и добродушната сърдечност на прости и незлобиви хора. Но имаше и нещо опасно: понякога в тия примитивни души избиваше болката на униженията, на вечното тегло, на обидите, понасяни през цял живот от хората и от съдбата. Тогаз лицата се изкривяваха от ярост, очите се наливаха с кръв, в ръката блясваше широкият габровски нож и с все сила се забиваше в залятата с вино маса. . .

— — — — — — — — — — — — — — — —

Глъчка и шум пълнеха кръчмата. Все пак, колкото и да беше голяма бъркотията, виждаше се, че има едно място, където се събираше общото внимание, откъдето веселбата вземаше насока и тон. Това място беше масата на Гроздана. Освен него, там бяха и другарите му — Тачката, Йордан ковачът и Симеон каменарят, наричан обикновено Монката. Един рус и бледолик момък също седеше там, намет-

нат с дълга черна пелерина и с каскет, едничкото гражданско облекло, което още по-силно биеше в очи сред това море от овчи калпаци, ямурлуци и космати кожуси. Тоя момък беше учителят Радулов. Облакътен на масата, усмихнат, той наблюдаваше веселия народ наоколо и в погледа му имаше по-скоро възторг и умиление, отколкото просто любопитство.

Нов човек в компанията беше Лазар Чумакът. Исполинският ръст, козяните наколенници и обърнатият кожух придаваха нещо диво и звероподобно на тоя овчар. Ризата му беше разкопчана отпред и рунтавите му гърди не искаха и да знаят за студа; напреки през лицето му, също като обръча на лък, се извиваха грамадни жълти мустаци и стигаха чак до ушите му. Но у Чумака страшна беше само външността му. Инак, той си беше мек, добър човек и под надвисналите му вежди, избелели и те от слънцето, като мустаците му, добродушно и благо се усмихваха очите му, също тъй сини и тъй лъчисти, както е небето — тоя единствен покрив, под който Чумакът беше прекарал по-голямата част от живота си.

Както се виждаше, той беше не само гостенин, но и всичко плащаше, защото на масата го обкръжаваха с най-голямо внимание и всякак гледаха да му угодят. Тачката — ниско и сухо човече, подвижно и пъргаво като акробат — правеше най-разнообразни фокуси: мърдаше ушите си, мърдаше мускулите на челото си, тъй че малкото му, като гаванка, калпаче подскачаше. Или пък започваше да удря с две шепи по коляното си и се чуваше също такъв звън, като кога някой раздрънква кесия с пари. «Пари ли искаш? — говореше Тачката. — Ей ги. Имам ги!» И удряше по коляното си. Веднага след туй той позакриваше устата си с ръка, изкривяваше шията си и започваше да вие също като вълк. Отблизо запознат с тая музика, Чумакът друсаше исполинските си гърди и от все сърце се смееше.

И ковачът не стоеше мирен. Но у него нямаше

лукавство и задни мисли. Той обичаше да пие, обичаше всекиго, който сядаше на една маса с него. Сега прегръщаше Тачката, прегръщаше Чумака, Монката — който му се попаднеше. И когато не намираше вече кого, оставаше си тъй, с разкрити обятия, готов сякаш да прегърне целия свят. И лицето му, и ръцете му бяха черни, като на арапин, от кюмюря, затуй всички се пазеха от него и не съвсем любезно отблъскваха милувките му. Но ковачът не се сърдеше и тозчас прощаваше всичко.

По едно време той се измъкна от мястото си, излезе сред кръчмата, закрепи се кое-как на краката си и с голямо въодушевление, повече с жестове и мимика, отколкото с глас — той беше прегракнал вече от пиене — запя:

Ний сме, братя, пионери,
от Русчука пришли!
Железница построили
от Ямбола до Бургас!

И децата в Люляково знаеха тая песен на Йордана и нейния чудноват език, ни руски, ни български. Нещо повече от първия куплет той не прибавяше, защото може би и не знаеше, но него той си го повтаряше без край, без да му омръзне. Тя беше любимата му песен и в нея бяха най-хубавите му спомени, защото като млад той беше служил в една пионерна дружина и наистина беше взел участие в постройката на тъй юнашки възпяната линия.

Чумакът хареса песента на ковача. Бог знае дали той разбра нещо, пък и нямаше какво да разбира. Но тъй пламенни бяха ръкомаханията на ковача, такъв огън имаше в очите му — два въглена на черното му лице, — че коравата душа на овчаря се раздвижи и трепна. Той стовари юмрука си на масата и се провикна с тоя оглушителен вик, с който събираше кучетата си в кьра. Неудържимо веселие пламно в очите му. После, възгордян, че поне сега неговите желания се слушат и изпълняват, той перна

Тачката през устата, накара го да млъкне и да престане да вие като вълк и задърпа Монката.

— Монка, ставай! — зарева той. — Ставай! Транкалоята искам. Хайде! Транкалоята!

Транкалоята — кой знае отгде идеше това име — беше един румънски танец. Тукашните селяни бяха повечето бабадашки българи, пришълци откъм балтите и езерата на Дунава, където бяха живели сред най-различни народности: казаци, немци, румъни. От тях те бяха заели много игри и песни. Транкалоята беше особено жива и весела игра. Чумакът имаше голяма слабост към нея, а пък и Монката я играеше хубаво. Но сега той като че искаше да му се молят, правеше си спокойно цигара и само се подсмиваше. Чумакът изгуби търпение, ядоса се и тъй силно го дръпна, че насмалко щеше да го събори от стола му. Масата се разлюля, чашите изпопадаха и се разляха. Гроздан прекъсна разговора си с учителя и се обърна. Погледът само, който той хвърли върху компанията, накара всички да замлъкнат. Те се спотаиха някак виновно, гледаха го и чакаха да видят какво ще каже.

— Мирно! — извика Гроздан. — Чумак, какво си полудял!

— Да играе! Транкалоята искам, пък какво. . . Ставай де, Монка!

— Потрай — сопна му се още по-твърдо Гроздан. — Ще играе. Мирувай сега, чу ли?

Чумакът още дърпаше Монката, но пред строгия поглед на Гроздана тежките му лапи се отпуснаха, той поклати глава и се усмихна.

Гроздан се обърна и продължи отново разговора си. Той беше трийсет, трийсет и пет годишен, възтънък и висок, с приятно мургаво лице, с черни мустачки и живи очи, които гледаха умно, уверено, дръзко дори. Облечен беше по-бедно, но всичко у него изглеждаше напето и хубаво: и черният му калпак, изшилен на върха и килнат малко назад, за да се вижда перчемът му, и късата аба, и широките черни потури, разкопчани долу, с разпуснати на две

страни пачи. На едното му ухо имаше малка сребърна обеца. Нещо кораво и властно имаше в цялата му фигура, явно беше, че у тоя човек голямата физическа сила е съединена и с голяма смелост, че пътят от думите до делата за него е много къс. Все пак личеше у него и една разумна и спокойна воля, която умееше да го въздържа и обуздава.

— Аз нямам полза от дружеството им — говореше Гроздан на учителя — и няма да се запиша за член. Гдето са чорбаджиите, там мене ме няма. Вълчан ли ще оправи селото? Тежко и горко! Тури вълка да ти пази стадото. И виж какво нещо измислили: който се запишел за член, не трябвало да ходи по кръчмите и не трябвало да пие. Хайде де! Като че те не пият! Ама аз знам: туй е само против мене.

Той помълча и някак по-спокойно додаде:

— Даскале, ти разбираш от тез работи, кажи ми, какво ще бъде туй дружество? Ще има ли барем някаква полза от него?

Радулов не отговори веднага, а се позамисли. Тънка руменина премина по бледното му лице и пак тъй бързо се изгуби. Изведнъж той дигна очи и развълнувано заговори:

— Полза ли? Никаква полза няма да има, никаква! И ако има — тя е пак за тях, за богатите. Знам ги аз тия дружества, има ги в другите държави. Но и там какво са направили? — Нищо. Това дружество ще взема пари от банката и ще ги раздава тук без големи формалности и с малка лихва. Евтин и достъпен кредит, както казват. Добре, но то е на дума само. Те няма да дават пари всекиму, токутъй, а ще заповядват, ще се налагат. Онзи сиромах, който поиска пари от това дружество, ще види и ще пати.

— Ще свлекат и ризата от гърба му.

— Не, но той ще трябва да заложи душата си и да им стане роб. Най-после, нека кажем, че ще му дадат. Какво ще направи той с един заем от няколкостотин лева? За кое по-преди? Не, с това не се помага!

— Аз тъй си и мислех, даскале. . .

— Бедните хора пропадат и ще пропадат. Дребен собственик ли си, имаш ли малко капитал и малко земя, рано-късно ще ги загубиш. Това е закон и никакви дружества, никаква човешка сила не може го измени. Лека-полека капиталът и земята ще се събират във все по-малко ръце и тогаз. . .

— Тогаз? Вашто царство ли ще доде, даскале? — прекъсна го Гроздан, като го гледаше весело.

— Виждаш ли ги? — каза Радулов и посочи наоколо си. — Те са узрели вече за него. Истина, истина ти казвам, тяхно ще бъде царството божие на земята!

И двамата се засмяха. След това пак заприказваха, но все по-ниско. Говореше най-вече Гроздан, от време на време споменаваше името на Вълчана и тогаз гласът му трепваше, изпълнен с яд и омраза. Гроздан и Вълчан не бяха добре. Между тях отдавна се набираше и се готвеше да избухне една от ония люти и неизкореними вражди в селата, които опълчват едни срещу други цели родове, предават се от бащи на деца, разпалват се и се ожесточават все повече, тровят кръвта на цели поколения.

Да разкаже дългата история на тая отколешна война — Гроздан нито можеше, нито имаше време. Все пак той успя да каже много нещо на учителя и като всеки човек, който мисли, че е искрен в изповедта си и силен в правото си, той най-после се успокои и развесели. Все такива разговори, повече или по-малко разпалени и страстни, бяха залисали по това време всички в кръчмата. Също тъй примирително, с облекчение и с взаимно уверение в приятелство се привършваха и те. И оттук-оттам погледите пак започнаха да се насочват към масата на Гроздана. Нямаше за какво да се приказва — време беше вече за нещо друго. Чумакът отново дърпаше Монката.

— Мирно! — извика пак Гроздан. — Где е гайдата? Ганьо! Къде си се запилял? Тука!

С гайда под мишница, Ганю послушно застана пред Гроздана.

— Свири! — викна му той. — Транкалоята! Монка, ставай!

II

С един-два дъха исполинските гърди на Ганя надуха меха и гайдата писна. Монката излезе сред кръчмата. Раздърпаха столове и маси, за да му открият мегдан. Но той не заигра веднага. Правеше само бавни кръгове, подемаше такта, подстягаше пояса си, наместяше по-добре калпака си. Готвеше се. Разговорите в кръчмата затихнаха, чашите се сложиха на масите недопити, развеселени и жадни погледи се устремиха отвсякъде. Знаеха добре всички как Монката играе. Но той все още не започваше истинската. Правеше същите тия лениви кръгове, уморителни и досадни вече. Изведнъж той трепна, като че подхвърлен от пружина, провикна се високо и късо, опна ръце и заситни. . .

Приведен и загледан към земята, той пристъпваше в такта на мелодията, отсечено и леко, завъртваше се изведнъж и, като туряше ръцете си на кръста, чевръсто и лудо заситняваше на едно място, после с къси и страстни викове ту приклякваше, ту се подигаше със светкавична бързина. И всички тия движения, повтаряха ли се редовно, или пък изненадваха с разнообразието си, бяха всякога отмерени, плавни, красиви и силни. Капчици пот заблещяха по челото на Монката. Но той не знаеше умора, не спираше и само подвикваше на Ганя:

— Ситно! Ситно!

Никой не можеше равнодушно да гледа тая игра. Мелодията беше еднообразна, но бърза, игрива, весела. Лицата се проясняваха, очите загоряваха. Пред неудържимата съблазън на лудешкия ритъм заигра и най-малката фибра у тия корави и силни хора. Провикваха се, удряха по масите, пляскаха с

ръце. Някой изскочи навън и револверни гърмежи проечаха един след друг в нощта. Чумакът, който не забравяше, че Монката играеше транкалоята само по негово желание, беше станал на крака и се мъчеше да му подражава от мястото си. Други се провираха между масите и се готвеха да играят с Монката, но веднага спряха някак засрамени: Гроздан вече играеше срещу каменаря. По-добра двойка не можеше и да се намери. И Гроздан играеше хубаво, малко по-въздържано и по-тежко от Монката, но затуй пък мъжествена сила и красота имаше в цялата му фигура, напета и стройна.

Изглеждаше, че те почнаха да се надиграват. Никой не искаше да покаже умората си и да се признае за победен. Гайдата редеше ситно-ситно, играта ставаше буйна, неудържима, лудешки весела. Възторгът и опиянението у зрителите надмина всяка граница. Не се провикваха вече, а просто ревяха и виеха като луди, грабеха чаши от масата, грабеха цели шишета, още пълни с вино, запращаха ги далеч пред себе си и ги разбиваха на хиляди парчета. Най-после Гроздан изведнъж спря, отпусна ръце и, като дишаше тежко, изпотен и зачервен, тръгна към мястото си. Спря и Монката, гайдата изпусна още няколко пискливи звука и замлъкна.

Умората не беше само у играчите. Тя беше обща.

Всички седнаха на местата си, настъпи тишина. Изведнъж тихо засвири кавал. Свиреше Дамян, млад един овчар. Той беше подхванал стара юнашка песен. Няма друг инструмент, тъй много пригоден за тая тъжна и разлята мелодия. Меко и сипкаво се струеха задушевните звуци и в тях сякаш нареждаше и ридаеше жива човешка душа. Малко добрини, малко светли минути бяха видели през живота си тия хора, забравили отколе бащина стряха, петимни за добра дума, за милувка и за обич. Те слушаха тая скръбна и нежна музика, ледът на душите им се разтапяше, събуждаха се неясни копнежи в тях, възкръсваха отколешни спомени. Всеки почувствува, че го наляга черна и непонятна мъка, и бързаше да

я удави с повече вино. Чашите се изпиваха на един дъх и до капка. Имаше и сега провиквания, но те бяха редки и глухи, секваха изведнъж и веднага след това лицата ставаха пак замислени и очите гледаха в земята навъсено и мрачно. Чумакът гледаше в дъното на чашата си, като че гадаеше, пъшкаше и свирепо потегляше хайдушките си мустаци. Чужд на общото вълнение, като всеки разсеян и лекомислен човек, остана само Йордан ковачът. Той се щураше насам-нататък, говореше високо, накани се дори и да запее любимата си песен, но една силна ръка го хвана за шията, като с железни клещи, и го накара да седне на мястото си.

— Сядай тук, диване такова! — викаше му полугласно Чумакът и го натискаше на стола. — Ще те убия! Слушай: свири челякът!

Очите му горяха от гняв, но в тях имаше сълзи.

Малко по малко разговорите почнаха да се подновяват, глъчката се поусили. Но кавалът още държеше всички в чаруващата си власт. Радулов беше подпрял главата си на ръце и, по-бледен, отколкото си беше, слушаше замечтан и захласнат. До него Грездан стоеше прав и също мълчеше. Случайно погледът му се спря върху един старец, седнал самичек настрана. Той беше дядо Петър Коконата, селският кехая.

— Дядо Петре! — викна му Грездан, като му подаваше чаша вино, — какво си се замислил толкоз? Да не са ти потънали гемиите в морето? Я си пийни, какво ще му мислиш?

Дядо Петър пое чашата, явно трогнат от това внимание.

— Как да не мисля, Грозьо. . . Кое време е? На, Димитровден е, пък аз, дето се вика, и зърно не съм събрал за хака си. Не дават. Не дават и туйто!

Той изпи чашата, повърна я на Грездана и си избърса устните с ръкава на абата си.

— Не дават и туйто! — повтори той.

— Ще дадат, всички ще дадат — утешаваше го Грездан. — Селски слуга си, няма да те оставят.

— Не дават бе, пиле! Когато Вълчан, най-богатият, гдето се рекло, не дава, какво остава до другите! «Не давам, казва, повече от една крина.» Ама не е тъй, думам, друга е сметката. «Който, казва, ти е правил таз сметка, той да ти плати.» Върви, че се разправяй!

— Дядо Петре — извика някой отдалеч, — оплачи се на дружеството!

— Дружество. . . Не ми трябва мене дружество. Аз съм сиромах човек.

Гроздан и учителят се спогледаха и се засмяха.

Нечакано кавалът на Дамяна поде ръченица. Невидима ръка сякаш грабна болката от всяка душа и я замени веднага с веселие, също тъй безгрижно, както по-рано. Лицата отново се проясниха, очите заблещяха, глъчката се засили. И за общо посмешище, Чумакът се изправи, провикна се и се приготви да играе. Направиха му място. Исполинът се залюля и се заклати, тромаво и тежко, като мечка. Ни ръце, ни крака го слушаха.

При едно малко по-голямо усилие да се подхвърли и да приклекне, нещо, което, според намерението му, трябваше да излезе много грациозно, той изгуби равновесие, политна и се строполи като канара върху една маса. Избухна смях. Не можа да се удържи и Дамян, прихна и той да се смее и кавалът замлъкна.

Тъкмо в това време в кръчмата влязоха няколко души: Нейко кметът, секретар-бирникът, двама-трима от по-богатите селяни и между тях Вълчан Дуков. Те идеха от училището. Новото дружество трябваше да има там заседание, но то не стана, защото повечето членове, напуснати от слугите си и претрупани с работа, не бяха се явили. Въпреки това, влезналите имаха важни и надути лица, сякаш искаха да покажат, че те са се наели с една работа, която не е за всички. Шумът и развалeният въздух в кръчмата като че ги отврати и ядоса. Без да се спрат, те преминаха покрай тезгяха и се изгубиха в отделната стаичка. Но Чумакът, който още не беше се оправил както трябва от падането си, съпикаса

Вълчана, догони го, сложи тежката си лапа върху рамото му и завика:

— Бай Вълчане! За много години! Ела тука, ела! Аз черпя.

Тая мечешка любезност не се хареса на Вълчана, но нямаше какво да прави. Престорено зарадван, той се върна и седна на пейката, където Чумакът го беше довлякъл. Той продължаваше да го увещава:

— Седни тука! Ха така! Ти си ми първият чорбаджия бе, бай Вълчане! Ти си ме учил на занаят. Какво ще пиеш, винце ли! Аз черпя!

— Ще черпиш, то се знае — каза Вълчан и глезено потегли Чумака за единия мустак. — Ще черпиш, какво ще правиш, Димитровден е. Днес господарите са слуги, а слугите — господари.

— Как тъй? — попита Чумакът, който не разбираше лесно.

— Димитровден е, казах. Днес господарите са слуги, а слугите — господари.

— А! Че тъй е! Холан, бай Вълчане, все ги знаеш тия! . . . Вино донес, Кньо! Та тъй, а? Днес слугите са слуги. . . Чакай, как го каза? А господарите — господари. . . Не, не беше тъй. . .

Вълчан се разсмя добродушно, снизходително и пак потегли Чумака за дългия мустак. Отново той трябваше да му повтори и обясни думите си. Вълчан говореше разумно и сладко наистина, но на един малко книжовен език, чужд на Чумака. На млади години той беше ходил чак в Котел, учил беше една година в училището на Райно Попович и затова минаваше за учен човек. В празничен ден той пееше в черква и четеше апостола, говореше много често и, кой знае защо, за някой си полски генерал Бем и обичаше да употребява думи като «человек», «совест», «такожде» и др. Прекарал човек вече, слаб и сух, с очи, дълбоко хлътнали в орбитите си, от което те изглеждаха като на кукумявка, той беше инак здрав и държелив, ходеше изправен и наперен, като петел. Рядко той казваше някоя дума, без да я придружи с някой жест или особен израз на лицето си. Увлече-

ше ли се пък, за да предизвика по-голямо внимание и да подчъртае това, което говореше, той имаше обичай да мушка събеседника си, да му дърпа ушите, да го чука по носа. В Люляково знаеха тия чудновати привички на стария чорбаджия и от немай-къде ги търпяха.

Думите на тоя човек течаха като река. С Чумака вече той водеше най-радушен разговор, глъчката наоколо беше голяма и това го караше да вика и почесто да мушка Чумака в ребрата. Говореха за времето, за последните дъждове, за новата трева, от която овцете ще хванат крък. Стана дума и за пакостите от вълците, а оттам разговорът премина и върху кучетата. Вълчан разказваше, а той обичаше да се хвали какви кучета беше имал едно време: големи и рунтави, като мечки, люти и зли, като змии Анадолска порода.

— И не лаяха дип, да речеш. Мълчат, гледат към земята и само очите им светят като въглени. Ама видят ли вълк — беше! Право отгоре му, и тъй — гърди с гърди!

И за да покаже това по-нагледно, той силно блъскаше Чумака в гърдите.

— Вълчане! — извика високо някой.

Вълчан се обърна. Сред кръчмата беше застанал дядо Петър, един само той още загрижен и с плачливо лице сред толкова весели хора.

— Вълчане, я слушай! — повтори той.

Вълчан се обърна и само го изгледа, недоволен, че прекъснаха разговора му тъкмо на най-хубавото място.

— Вълчане, я слушай! — настояваше дядо Петър.

— Какво искаш? — сопна се Вълчан, вече ядосан.

— Какво искам. . . Ами хакът ми кога ще се събере, хакът ми бе, джанъм?

— Ти колко имаш да вземаш от мене? Една крина. Казах ти: ела и си я вземи.

— Ама не е тъй. Комшиите друго наредиха.

— Който е наредил друго, нека той ти плати.

Вълчан се готвеше отново да продължи разговора си с Чумака, но при дядо Петра се изправи Гроздан.

— Не е тъй, бай Вълчане — намеси се той и макар и да говореше наглед спокойно, явно беше, че едва задържаше яда си. — Не е тъй, хакът тази година няма да се разхвърля на къща, а на декар. И право е: който има повече, и повече ще плати.

— Сиреч и аз да платя повече. Не! Тойзи човек е служил на мене толкоз, колкото и на ваша милост. Нови закони ли ще изваждаме в старо село? Не може тъй, не!

— Може и ще бъде! Умря то старото! Тъй сте се научили вий, ама няма вече кой да ви подлага гръб. Няма вече слепи хора.

— Тъй ли? — засмя се язвително Вълчан. — Тъй ли те учи твоят учител?

И той погледна към Радулова, който, загърнат в черната си пелерина, слушаше усмихнат.

— Никой не ме учи мене — избухна Гроздан. — Който е богат, ще плаща повече. И на кехая, и на община, и на държава. Тъй знам аз. Имаш — ще платиш!

— Имам я, имам! Ама питаш ли ме как съм печелил? Работил съм. Работил съм, а не съм стоял по кръчмите като тебе.

В очите на Гроздана блеснаха искри. Той пристъпи една крачка напред.

— Не те е срам! — извика той. — Знаеш само хорска мъка да ядеш!

Вълчан скочи като ужилен. Лицето му пребледня, долната му челюст затрепера, очите му още по-дълбоко потънаха в орбитите си.

— Коя мъка съм изял бе, магарски сине! — пресипнало извика той. — Кажи де! Кажи!

Без да му отговори нещо, Гроздан го измерваше само с поглед, пълен с презрение и омраза. В кръчмата стана съвсем тихо. Всички бяха се обърнали и слушаха. Вълчан, възбуден от собствения си глас,

отчаено махаше с ръце срещу Гроздана и повтаряше:

— Кажи де! Кажи! На кого съм изял нещо, а?

Той вече се огледваше победоносно и гордо.

— Холан, бай Вълчане! — спокойно се обади някой. — Не викай толкоз. Никому нищо не си бил изял! А двата наполеона от моя хак? Не ги ли изяде?

— А моя ямурлук? — обади се друг. — В пазарлъка ни беше, а не ми го даде!

— Хайде, хайде! Да не си отварям устата и аз, бай Вълчане. Не помниш ли. . .

Тоя вече не можа да довърши. Буен смях заглуши думите му. Вълчан се обърна и не знаеше кому по-рано да отговори. Разтреперан и бледен, той пулеше очи, озърташе се наоколо си, като че търсеше помощ. Изведнъж той съзря двамата си сина, набити и плещести здравеняци, които бяха се спрели при вратата и начумерено и мрачно следяха препирнята. Старият чорбаджия тозчас се съвзе и дойде на себе си. Никакво съмнение нямаше за него, че Гроздан нарочно беше му поставил тоя капан, за да го унизи и осмее. Всичкият му яд се повдигна сега против него.

— Пияница! — завика той. — Пияница! Баща си умори. . .

— Как-во! — завика Гроздан със стиснати зъби и пристъпи.

— Кръвник! Нехранимайка! Аз ще те. . .

Чу се звънка плесница. Вълчан изохка и се залови с две ръце за бузата. Веднага двамата му сина изреваха като вълци, спуснаха се и в един миг само Гроздан се видя грабнат в железните им ръце, издигнат нагоре към тавана и готов да полети оттам надолу към земята. Но див рев изпълни кръчмата. Всички скочиха на крака. Размахаха се дългите дрянови криваци, мочугите показаха смъртоносните си глави. Гроздан беше отърван, нападателите сами се видяха натясно. Нейко кметът, секретар-бирникът и Къню влязоха между двете разярени страни и ги разделиха. След много молби и увещания, едните

насядаха на местата си, а Вълчан и синовете му си излязоха, придружени от кмета. Отвън още се чуваха заканите на обидения чорбаджия и на синовете му.

Подигна се отново глъчка в кръчмата. За Гроздана никой не каза лоша дума. Напротив, на него всички гледаха с възторг и гордост. Като че той беше ударил тая плесница от тяхно име и заради тях. Изби и се разпръсна най-после набраната злоба и мъст, всички почувствуваха облекчение и някаква си свирепа и горда радост. Отново се заля виното, засвири гайдата и сякаш едвам сега започна истинската веселба, буйна, разюздана — мрачното и страховито тържество на пияни хора, затъкнали в поясите си ножове и револвери, готови на всичко.

Късно след полунощ, най-после, кръчмата на Къня утихна, осветените прозорци угаснаха и вратите се затвориха. Последни си отиваха Гроздан и другарите му. Радулов се сбогува и си замина към училището, отиде си и Монката. Ковачът Йордан още блъскаше на вратите и като придаваше най-голяма сладост на гласа си, молеше Къня да отвори и да им даде нещо да пият. Кънчо остана глух и не отвори. Тогава и те тръгнаха да си ходят. Ковачът и Тачката подкрепяха Чумака, който лудуваше и се мяташе между тях, като средния кон на някоя руска тройка. Те се отдалечиха и се закриха в близка една улица.

Гроздан остана сам. Цялото село, с къщите и овошките си, с оградите си и големите си саплъци, тънеше в черен мрак. Тъмно беше и наоколо, чак до последните очертания на хоризонта. Но над всичко това се издигаше ясно и светло небе, посипано с толкова много звезди, като че дълбоката и пространна лазур беше изпълнена с несметни роища от сребърни пчели. Беше тихо. И най-слаб вятър не разклащаше върховете на овошките. Някъде из улиците свиреше кавал. Нищо друго не се чуваше. И сякаш там не човек свиреше, а тия звуци се раждаха из самата нощ, трептяха, издигаха се на широки вълни нагоре към небето, целуваха звездите.

Гроздан още стоеше пред кръчмата, цигарата му припламваше сегиз-тогиз в мрака. Най-после и той си тръгна, но наместо да прекоси през моста и да си отиде направо в къщи, той влезе в сянката на върбите и тръгна надолу, където беше къщата на Вълчана. Вървеше бързо, с леки и твърди стъпки, като че нищо не беше пил.

III

След такава тежка обида, каквато беше претърпял Вълчан, Нейко кметът не можеше да го остави сам и от кръчмата тръгна да го изпрати до у дома му. И докато двамата Вълчанови сина, изтръгнали кой знай отгде по един кол, все още се обръщаха назад, Нейко избърза с Вълчана напред и всякак се мъчеше да го утеши. Вълчан не продума ни дума, изглеждаше объркан и изплашен. Но щом влязоха у дома му, след като нахока и препрати настрана разтревожената си челяд, Вълчан изведнъж стана такъв, какъвто го знаеше Нейко: заудря се в гърди и се захвали, заразправя колко хора са видели добро от него и, като все мушкаше Нейка и го дърпаше за ухото, накара го да слуша какво беше направил и за селото. Той приказваше непрекъснато, възбудено и ако това все още беше нещо обикновено за него, Нейко изтръпваше, кога чуеше смеха му: сух, не от сърце смях, който не развеселяваше лицето му: очите му си оставаха все тъй разгорени, като въглени, измъчени и натъжени. А долната му челюст, както по-рано, трепереше.

Когато Нейко стана да си ходи, Вълчан, доволен много от него тая вечер, излезе да го изпрати чак на двора.

— Хубаво направи, че доде, Нейко — говореше му той, като държеше ръката си на рамото му. — Поприказвахме си, олекна ми. Сполай ти. А онуй куче, право да ти кажа, забравих го. Човек ли е туй? Човек който е, той има совест. . .

Вълчан наистина вярваше, че се е успокоил. И докато се връщаше в къщи, докато сядаше на същото място, гдето беше седял, когато Нейко беше при него — на лицето му още имаше усмивка. Но малко по малко той се занесе, замисли се. И отведнъж усети, че мъката му пак се връща, като забравена болка от зъб. Той подпря глава на ръката си, наведе се и се умълча.

В туй време двете му снахи, още както си бяха пременени за Димитровден, започнаха да слагат за вечеря. Те стъпяха леко, приказваха си шепнешката и плахо поглеждаха към свекъра си, който все още стоеше замислен и нито поглеждаше хляба и гозбата, нито поемаше месаля, който бяха прехвърлили на колената му. И когато всички, малки и големи, се наредиха около софрата и, както беше ред, чакаха Вълчан да почне пръв, той трепна, като че се събуди, изгледа ги всички, без да вижда някого, и извика, като махаше с ръка към прозореца:

— Аз него ли? Аз от селото ще го изпъдя! Рода му ще затрия! Аз ще го науча, чакай, ще ме познае той кой съм. . .

Всички се сепнаха и настръхнаха.

— Ех и ти, стига! — сопна се старата. — Остави го тоз нехранимайко! Него и кучетата не го ядат, а ти. . . Мяза ли ти с такъв човек мегдан да делиш? Я го остави!

— И аз тъй ще река, тейко — обади се Жела, по-старата Вълчанова снаха. — Гроздан. . . Кой го гледа него, Гроздана. . . То от него човек няма да стане, ами мене за жена му, за Петра, ми е жал. Хубавата жена, като ябълка, дето се казва — за него ли беше. . .

Жела умееше да се докарва и знаеше кога да бъде по-смела. Като говореше за хубостта на Гроздановата жена, тя искаше да припомни и за своята си хубост. Правеше туй нарочно пред свекърва си, защото знаеше, че в такъв час тя, ще не ще, ще я търпи. До нея седеше по-младата снаха, Мита, женена едвам преди година. Тя мълчеше и се показваше

хрисима, макар че, когато речеше да погледне наня-къде, в черните й очи блясваше весел, затаен смях.

— Я вземи, тейко, вземи да хапнеш — подзе Жела. — Дано хората знаят кой е Вълчан и кой Гроздан. Голтак такъв. . . За Петра ми е жал мене, че ми е била дружка, хубавата жена. . .

Свекървата метна поглед към нея, погледна и младата и рече:

— Хубава, хубава. . . То само с хубост нищо не става. Не я знам и нея каква е повлекана. Търколила се тенджерата, че си намерила похлупака. Я ги оставете! Хайде, хайде да се храним, че не е хубаво софра да чака. . .

Вълчан въздъхна, прекръсти се и пое хляба. Започнаха да се хранят, но мълчаха, като се бояха да не би, като кажат нещо, да върнат гнева на Вълчана. Само Жела ставаше по-отворена, подканяше Вълчана, хвалеше му ту таз, ту оназ гозба, слагаше хляб отпреде му. Понякога ставаше да отнесе или да донесе нещо и тогаз изправяше цялата си снага, висока, силна, стъпяше тъй, че всичките й гривни и нанизи звънтяха, или пък с особено задоволство отмяташе назад някоя плитка от косите си. И не се усмихваше, а лицето й светеше и кафявите й очи под тънките вежди също тъй се обливаха със светлина, спокойни, ясни. Свекървата я изпращаше с очи и съвсем неочаквано снемаше погледа си и поглеждаше младата снаха. Но тя си стоеше смирено, с наведени очи.

— Какво направихте нивата в Мимерлика? — обади се Вълчан, след като дълго бяха мълчали. — Изорахте ли я?

— Малко има още — каза Дуко, — за ден-два ще я свършим.

— Свършете я, че ще започнем при Могилата. Колкото по-скоро я обърнем, толкоз по-добре. Доле е хубаво времето.

Виждаше се, че той приказва не за туй, за което мислеше. Но сам той искаше да надвие мъката си и да приказва за друго.

— Да се мине празника, че да си гледаме работата. Всичко друго е лъжа. . . Лъжа е всичко друго. . .

Той гледаше пред себе си занесен, забравяше какво е казал и мисълта му пак се връщаше към Гроздана. И неочаквано, като се хвана за глава, извика:

— Да ме удари! Мене да ме удари! . . .

В гласа му имаше плач и сам той като че не беше Вълчан, а друг човек, сломен, убит.

Миг-два никой не продума. Изведнъж по-малкият син Сидер скочи.

— Бате, върви! — извика той и с тежки, широки крачки тръгна към вратата. — Аз него ли. . . как. . . да го оставим да се качи на главите ни. . . Не! Върви, бате! — повтори той, пребледнял, от прага.

Старият брат се подигна настръхнал, потъмнял, с очи, изгубени под веждите, с големи, отпуснати мустаци. Без да каже дума, и той тръгна към вратата. Старата скочи и се препречи на прага пред тях.

— Къде? — завика тя, като простираше двете си ръце. — Я да си стоите тука! Сидере, Дуко! Тук да си стоите!

И докато Мита си остана на мястото, Жела скочи и хвана мъжа си за ръката.

— Къде? — викна Вълчан. — Де отивате? Кого питате?

— Не ме е страх мене от Добревия син — викаше Сидер и гледаше да се отърве от майка си. — Бате, върви!

— Тук да си стоите, казвам! — кресна Вълчан. — Аз баща ли съм, или не съм, аз ли заповядам в тази къща или вий? Аз ще се разправям с Добревия син, не вий. Да си натискате парцалите тука. . .

Гласът му беше твърд, уверен. Той беше пак тоя Вълчан, който заповядва, когото всички трябва да слушат.

— Тук ще стоите — повтори Вълчан. — Идете да заобиколите добитъка, не знаете ли, че днес слуги нямаме? Да назобите конете, черните, утре ще

ида с тях в града. Турете сено в каруцата, пригответе хамутите, чуловете. Хайде! Утре рано тръгвам. Каквото трябва да се направи, аз ще го направя, то е моя работа. Хайде сега, правете каквото ви казвам.

Двамата братя се позавъртяха, не казаха нищо и излязоха.

— Дигайте софрата! — викна Вълчан на снахите. — Дай ми джиздана с книжата — обърна се той към старата. — Дай ми и лампата насам, пък ти, ако искаш, легни си. Аз имам работа.

Снахите дигнаха софрата, преметоха и си излязоха. Старата донесе един овехтял и оръфан портофел от червена кожа, издут от многото книжа в него, и го подаде на Вълчана, сложи и лампата върху крината до него. Вълчан тури очилата си и запреглежда книжата. И без туй щеше да отива в града — той беше решил вече да даде Гроздана под съд, задето го удари, — искаше да прегледа книжата си и да види няма ли и друга някоя работа, която също можеше да свърши. Той вадеше от портофела призовки, бирнишки квитанции, сметки, преглеждаше ги, след туй ги сгъваше и ги туряше настрана. По едно време той разгъна голям пожълтял лист хартия, почти разкъсан от много сгъване. Най-напред Вълчан като че се зачуди, че намира тая хартия, за която навярно беше забравил. Той я прочете веднъж, дваж. После сне очилата си и се замисли. След туй стана и заходи из стаята, възбуден, усмихнат.

Изведнъж някакъв шум се зачу отвън, бумтеше нещо отмерено, глухо. Вълчан отиде до прозореца, поослуша се и разбра: играеха в кръчмата и дюшемето бумтеше. Кои можеха да бъдат тия? — Ония, с Гроздана. Вълчан погледна пак през тъмното стъкло и със стиснати зъби прошепна: «Йуда! Антихрист! Аз ще те науча тебе. Сега артък си в ръцете ми вече!»

Той се върна, грижливо сгъна хартията, която беше намерил, и, заедно с другите книжа, прибра я в портофела. Чувствуваше се тъй спокоен, че му се струваше, че ако легне и затвори очи, тозчас ще за-

спи. Но когато малко по-късно угаси лампата и си легна, той разбра, че сънят е далеч от него. Той се обръщаше ту на една, ту на друга страна, мисълта му работеше непрекъснато и Гроздан не се махваше от очите му. Най-после, след час, може би след два, той стана, наметна шубата си и излезе навън.

Беше ясно и студено. Откъм кръчмата не се чуваше вече нищо, навсякъде беше тихо. Само някъде, към долната махала, свиреха кавали. Обади се петел, след него втори, трети. Разклатиха се върховете на овошките и отгоре, откъм ясното небе и звездите, полъхна тънък, мразовит хлад. Вълчан усети тръпки и вече мислеше да се прибере, когато забеляза, че насреща през улицата, в тъмнината под върбите, свети цигара. Кой е тоя човек? Защо стои там, какво мисли, какво чака? Вълчан се върна бързо в къщи, спря се пред вратата на стаята, гдето спеше един от синовете му, и почука. Показа се рошавата глава на Дуко.

— Какво правите вий бе? — зашепна Вълчан. — Спите, а наоколо ни ходят хайдути. Живи ще ни оберат. Ей там стои един, насреща под върбите, видях му цигарата. Я върви да видиш!

Разсъблечен, сънлив, Дуко метна нещо на гърба си, обу някакви чехли на бос крак и отиде да види какво има. След малко той се върна.

— Никой няма! — каза той.

— Никой ли? — разсърди се Вълчан. — А аз не го ли видях, не видях ли цигарата му? Живи ще ни оберат, ви казвам. Иди към дама — ще измъкнат конете и туйто. Пообиколи и към хармана. Какво ще спиш — ей сега ще съмне, петлите пропяха.

Докато Дуко се обличаше, Вълчан си влезе в стаята, вратата се хлопна зад него и ключът два пъти се завъртя отвътре.

IV

На другия ден Гроздан се събуди рано. Недоволен от себе си, разстроен и почти болен, той се мъчеше да не мисли за снощната случка и, нещо рядко за него — наместо да иде на кръчмата, потърси някаква работа. Оградата на двора му, занемарена отколе, беше се посрутила тук-таме и той се залови да я поправи. Цял час и повече той работи трескаво, усилено, с някаква жестока настойчивост към себе си, като че искаше да се накаже. Най-после, когато всичко беше направено както трябва, той наметна тежкия си кожух, седна да си почине и запуши.

Паднал беше първият есенен студ. Комините на всички къщи димяха, тук-таме по покривите и поляните, гдето беше още сянка, се белееше сребърна слана. Тревата беше още мокра и затуй овцете още лежаха из кошарите, селската черда се събираше на припек. Из улиците излизаха кола — едни, тежко натоварени с храна, отиваха на скеля, други, само с четирите си колелета, с чувал и с окачена брадва до него — леко поемаха пътя за горите на Делиормана. Един нисичек човек бързо прекоси съседния двор, излезе из вратника и пое към баира насреща. Той беше Монката. Нарамил железния лост, с преметната на него торба, той отиваше да вади камъни.

«Ето как е нареден светът — помисли си Гроздан. — Вчера беше празник, друг ще дойде по-нататък, а сега трябва да се работи. Що ми трябва да се заядам с Вълчана? Да си работя, както работят всички — туй е най-хубавото. — Гроздан се усмихна: спомни си, че същите мисли бяха му минали през ума нощес, когато, като си отиваше в къщи, се спря срещу Вълчановата къща, под върбите. Че беше прекалил снощи — той си признаваше. Но Вълчан ще се посърди, посърди и ще му премине. А сега — трябва да се работи, туй е главното.

Бодра радост и прилив на сили усети Гроздан, като си помисли това. Той скочи и се огледа, за да се

подсети за някаква работа. Спомни си, че се канеше тия дни да ходи на воденица.

— Петра! — извика високо той. — Петра!

На прага се показа млада жена с хубаво, но малко бледо и полиняло лице. Ръцете ѝ бяха запретнати и брашняни.

— Какво има? — попита тя. — Ти ли викаш?

Очите ѝ гледаха плахо и загрижено, като че тя отрано знаеше, че няма да чуе нещо добро. Гроздан ѝ викна:

— Тури ми там малко хляб в торбата. Има ли? Ще вървя на воденица.

Лицето на младата жена се проясни, но тя продължаваше да гледа все тъй зачудено и мълчеше. Гроздан помисли, че не го е разбрала.

— Тури ми малко хляб! — повтори той. — Ще ходя на воденица.

— А, на воденица! На воденица ли ще ходиш? Хубаво, хубаво, хляб има. Ей сега ще ти приготвя всичко.

Тя влезе вътре и след малко пак се показа навън, премина чевръсто из двора, събра съчки, скара се нещо на кокошките, пак влиза и пак излиза. Гроздан преглеждаше колата, намазваше засъхналите оси, пристягаше винтовете. Изведнъж той спря и се ослуша: в къщи се чуваше, че женски глас пееше, пееше тихо, но весело. Гроздан разбра, че пее Петра, позасмя се и отново застяга разслабения винт.

Някаква кола задрънка из селото, но саплъците и къщите пречеха да се види коя е. Изведнъж тя се показа и спря пред кръчмата на Кързя: два едри, черни коня лъщяха на слънцето, живи, неспокойни, разпуснали гъсти гриви, като лъвове. Беше Вълчан. Тия коне бяха най-хубавите в селото и богатият чорбаджия с право се гордееше с тях. Кой знай откога невиждали път, сега те силеха напред, хапеха юздите и биеха с крак, а Вълчан ту опъваше юздите, ту се обръщаше към Кързя и нещо му говореше, като възбудено махаше с ръка. След малко силните коне грабнаха колата като перушина и полетяха към гра-

да. Облечен в новата си шуба, с опънати юзди в ръцете си, Вълчан имаше изглед на човек, взел твърдо и безвъзвратно решение.

«Ще ме дава под съд» — помисли си Гроздан. Колкото и голяма да беше омразата му към Вълчана, все пак той беше стар човек и снощната плесница за него беше тежка, кървава обида. Никога той нямаше да я забрави и да я прости. Гроздан не се разкайваше, но сам разбираше, че е отишел твърде далеч.

Той още гледаше към кръчмата. Ето, зададе се Тачката. Синкав дим бяга от лулата му, той подтичва с леки, крадливи стъпки на лисица, хлътва и се изгубва отведнъж в кръчмата, като в дупка. Ето и Йордан ковачът. Той е препасан с кожена престилка и в запретнатите си ръце носи някакви железа, а това е знак, едно задължение към самия него, че тоя път няма да се бави много. Голямо изкушение, в което се таеше закоравялата сила на привичката, потегли Гроздана към кръчмата. Но той реши да се въздържи и отново пое работата си.

Мисълта му отсега нататък не можа да се откъсне от снощната разправия с Вълчана. Той прекарваше през ума си всички злини, които тоя човек беше му причинил, предугаждаше и нови. Гроздан се ядосваше, работеше разсеяно, нервно и без да усети, силно одраска ръката си. Той се изправи и гневно захвърли железния ключ. Една минута той се поколеба. Но — шината на едното колело беше се разслабила и затуй трябваше да поприказва с ковача, масло нямаше и трябваше да се купи. Всичко туй беше достатъчен повод да излезе. Той наметна кожуха си и тръгна към кръчмата.

— Не викай! — сопна се той на жена си, която беше излязла на прага и го питаше где отива. — Гледай си ти там работата. Аз сега ще си дода.

Още невлязъл в кръчмата, Гроздан чу, че говорят за него.

— Ще го съди, разбира се. Най-сетне трябва да се разбере има ли закон, или няма.

Приказваше Нейко кметът. Като видя Гроздана,

той млъкна и закрачи из кръчмата. На поздрава на Гроздана той едва кимна с глава.

— Какво си се разсърдил, бай Нейко? — шеговито попита Грездан.

— Готви си въжето, Гроздане — рече Тачката, — ще те бесят.

— Тъй ли? Защо? Зарад снощната работа ли? Къню е крив, не аз. Да не ни е давал толкоз вино.

— Хе-хе! — засмя се Тачката. — Право е. От пияния, дето се вика, и лудият бяга. Ти си крив, Кънньо, ти.

— Кой крив, кой прав, не зная — обади се Къню. — Лошо стана и туйто.

— Накъде замина Вълчан? — попита Гроздан.

— В града отиде. Много е сърдит. Ама и ти, Гроздане, май го прекали.

— А той? Не го ли чу какво приказваше?

— Остави го ти Вълчана, той си е бъбрица. Пък приказва ли той, надумай му и ти. Ама да земеш да го удариш. . . Много е докачен.

Нейко се обърна като ужилен.

— Докачен ли? Не, смазан е човекът, сокрушен е. Снощи аз го заведох у дома му, със сълзи плака човекът пред мене. На шейсет и седем години съм, кай, никой с пръст не ме е закачил, а той да ме удари! Ще го гоня, кай, додето ми падне калпакът, и на децата и на унуките си, кай, ще завещая, ще го гоня до девета рода!

— Нека ме гони — каза Гроздан и една отвесна черта раздели веждите му. — Той ще ме гони, ама и аз няма да му се оставя. Или той, или аз!

— Не тъй, не, а земете, че се помирете — обади се Къню. — Ти ще го гониш, той ще те гони, каква файда от туй? Една омраза само и толкоз.

— И аз тъй ще река — съгласи се Нейко, който, като видя, че Гроздан пак се разсърди, изведнъж стана отстъпчив и мек. — Помирете се. И Вълчан не е цвете, ама стар човек е.

И с поучителния тон на мъдрец Нейко добави:

— А белите коси трябва да се почитат.

— Да се почитат ли? — избухна Гроздан. — Почита се човек, а не изедник като него. Да му снемам калпак ли искаш, да му се кланям ли? Защо? Защото е богат ли? А какво върши, не знаеш ли? Впил се в селото, като кърлеж, а ти ми казваш да го почитам. Защо? Кажи ми защо?

— Пусто дърво неокастрено! — измърмори Тачката.

Нейко махна отчаяно с ръка и не каза нищо. Гроздан все повече се разгорещяваше и, както беше правил много пъти, започна да изброява всички нечисти дела на Вълчана. В село ги знаяха, но за тях говореха само шепнешката.

— Пусто дърво! — повтаряше Тачката. — Пусто дърво неокастрено!

Гроздан премина и към по-нови събития, на които не беше чужд и кметът. Тогава Нейко стана съвсем любезен. засмя се и каза:

— Остави, остави, Гроздане, тя край няма. Чакай аз да вървя, че имам работа в общината — и излезе.

— Видя ли как офейка? — каза Тачката.

Около Гроздана бяха насядали вече мнозина: Дамян, Ганю, Йордан ковачът. Дошел беше и Чумакът, начумерен и лют, с подути очи. Кой беше поръчал — не се знаеше, но Къню сложи оканица с вино, нареди чаши. Разговорът, сух и тежък отначало, бързо се оживи. Писна и гайдата на Ганя. Веселбата се започна и засили като че от само себе си, без някой да беше я мислил и очаквал.

Наближаваше обед. Гроздан беше забравил, че ще ходи на воденица, както и Йордан ковачът беше забравил железата в ръцете си. По едно време Къню дойде и пришепна нещо на ухото на Гроздана. След малко Гроздан стана и излезе вън. Пред него стоеше Петра. Тя се пообърка, изчерви се и пресилено се усмихна.

— Че ела си де! — прошепна му тя ниско. — Нали ще ходиш на воденица.

Гроздан кипна, измери я с очи от долу до горе и кресна:

— Да си вървиш! Да си вървиш още сега, че ще те пребия!

Петра поиска да каже нещо, но срещна пияния поглед на мъжа си.

— Върви си! — повтори Гроздан.

Той почака да се увери, че тя си отива, след туй влезе в кръчмата и сърдито тръшна вратата след себе си. Петра направи няколко крачки и се обърна: погледна към затворените врата на кръчмата, погледна към прозорците и потопи очи в земята. След туй бавно, с подкосени крака, се повлече към къщи. Времето беше се променило, духаше вятър и ситен сняг, също като прах, прехвърчаше из въздуха. Петра вървеше, без да вижда нещо пред себе си. Иззад един плет баба Ангелина, тъща на Монката, зяничаше след нея, злъчно усмихната, скована на мястото си от любопитство. Петра не я забеляза. Тя не забеляза също тъй, че е отминала вратника на тяхната къща и се е озовала на поляната. Вятърът шибаше лицето ѝ, измокрено от сълзи, погледът ѝ блуждаеше, душеше я страшна мъка. «Да вървя, да вървя и да не се върна вече» — мислеше си тя — същите тия думи, които, когато беше малка, е чувала в кой знай каква приказка. Насреща загърмя каруца с много хора в нея. Петра се сепна, свзе се, върна се назад и без да поглежда ни наляво, ни надясно, прибра се в къщи.

А в кръчмата, където бяха надошли мнозина от вчерашните овчари и слуги, веселбата продължаваше. Гайдата свиреше, чуваха се провиквания.

Надвечер ония, които бяха отишли в града, започнаха да се връщат. Когато вече беше се стъмнило, една каруца с големи черни коне спря пред кръчмата и от нея слезе някакъв човек с граждански дрехи. Каруцата префуча нататък, а слезлият закуца към кръчмата и влезе вътре. Когато той се показа на вратата, всички се обърнаха и го изгледаха, но като че

не можаха да го познаят изведнъж. След туй от всички страни завикаха:

— О, дядо Недко! Добре дошел, дядо Недко!

Старият човек се усмихна, отговори на поздравите и се спря пред масата, гдето беше Гроздан.

— Млади хора, израснали, не мога да ги позная — казваше той, като се ръкуваше наред с всички. — А ти май че си Добревия син, ти ли си Гроздан?

— Аз съм.

— Много си разсърдил Вълчана Дуков. С него дойдох от града, той ме доведе. Много ти е сърдит, дал те под съд.

— Защо? Задето го ударих ли?

— Не знам. Разправяше ми той, ама кой ще го слуша. Какво пиете, вино ли? Да седна ли при вас?

— Кольо, донеси още една чаша! — извика Гроздан.

Прекъснатата за минута веселба продължи наново.

V

Някога дядо Добри, Гроздановият баща, извънредно добър и справедлив човек, беше съдружник с Вълчана. Това беше отколе. Току-що преселени в Люляково, и двамата бяха още бедни, но млади и много работни. А тогава обширните полета наоколо бяха непобутната целина, обраснала само с генгер, висока трева и къпина. Съдружниците се замогнаха скоро, купиха си земя, завъдиха добитък, направиха си нови къщи. По-късно, когато работата им закрепна и децата им пораснаха, те се разделиха. Направиха това полюбовно и без особени формалности, с посредничеството само на стари и почитани хора. Доволни останаха и двамата. Никой не търсеше нещо повече от това, което беше получил при подялбата.

Доверчивостта на дядо Добри беше голяма. Той знаеше, че осемдесет декара ниви — половината от

онова, което при подялбата се падна нему — бяха купувани общо, но случайно в продавателния акт бяха писани само на името на Вълчана. По-грамотен и по-отворен, Вълчан водеше сметките, пазеше всички книжа. У него остана тоя документ и след подялбата, защото, когато го потърсиха, за да го унищожат в присъствието на свидетелите, Вълчан беше забравил где го е турил и не можа да го намери. Тъй си и остана. Дядо Добри не можеше и да помисли, че Вълчан ще вземе да си послужи с него за нещо лошо. Далеч от такава мисъл беше и Вълчан. И наистина, когато по-късно той намери тоя документ, тури го в книжата си, като една непотребна книга. Там го и забрави.

Но времената бяха се изменили. Гроздан се заяде с него, тежко и кърваво го обиди. И вечерта на Димитровден, когато Вълчан се върна в къщи обезумял от болка и срам, той не мислеше за нищо друго, освен за мъст. Умът му прехвърляше и избираше всевъзможни средства, едно от друго по-жестоки. И ето, съвсем случайно, като преглеждаше книжата си, пред очите му се мярна документът за нивите. Щом го прочете, в ума му за един миг узря планът на страшното отмъщение. Не се питаше има ли право или не, добро ли е или не това, което мислеше да върши. Не му беше и за нивите. Важното за него беше, че има оръжие в ръцете си, че е силен, че ще превие врата на Гроздана, ще го смаже. Болката, която беше претърпял, като че даваше оправдание на постъпката му и без много да му мисли, той замина на сутринта в града и даде Гроздана под съд за тия ниви.

След два-три деня всички в Люляково знаеха, че Вълчан е дал Гроздана под съд, но мислеха, че е зарад плесницата на Димитровден. Тъй мислеше и Гроздан. Веднъж, тъкмо през ония дни, когато в кръчмата на Къня ставаха големи веселби, той получи призовка. Това, което прочете в нея, го изненада. Но той не можеше да го вземе за истина, засмя се и се подигра с Вълчана. По-късно той помисли

по-добре и разбра, че някаква лукава и нечестна примка се крие в тоя процес. Той ходи в града и научи всичко. Опасност наистина имаше, и то твърде голяма. Документът беше налице, от друга страна пък, и двамата свидетели при подялбата, едничките хора, които можеха да посочат истината, отдавна бяха се поминали. Вълчан твърдеше, че нивите никога не са били общи, а само негови, че ако досега не си ги бил взел, то е, защото искал да помогне на семейството на някогашния си съдружник. Но Гроздан не бил човек, комуто е трябвало да се прави добро.

Изглеждаше, че той ще успее. Пред тая вопиюща неправда Гроздан изгуби всяко самообладание. Омразата му към Вълчана се превърна в помрачение и лудост. Започна се шумен и дълъг процес и заедно с него враждата между двете страни растеше и достигаше размери, каквито никога не беше имала.

Тая вражда беше стара. Дядо Добри беше се поминал наскоро подир подялбата. Минаха се години, синовете на Вълчана възмъжаха, дойдоха снахи, народиха се унуки. Къщата му се превърна в многобройна задруга, той увеличи имота си, забогатя. Гроздан беше самичък и остана само с наследството си, оставено от баща му. Разликата между предишните съдружници, започнали еднакво, беше голяма. Мнозина говореха, че Вълчан бил намерил имане, или пък бил излъгал на времето дядо Добри, недосетлив и прост човек. «Догде змията не глътне жабата — говореха те, — коремът ѝ не се издува.» Разбира се, това беше само мълва и в нея имаше повече завист, отколкото истина. Но по-късно и сам Гроздан започна да ѝ вярва.

По това време той току-що беше се завърнал от служба. Наместо предишното голобрадо момче, хрисимо и послушно, с една почти моминска срамежливост, нещо, което тъй много подкупваше някога, сега се яви заякнал и възмъжал левент, със засукани черни мустачки, отворен, самоуверен и смел. Той знаеше много, разбираше от всичко, месеше се нався-

къде. «И ние сме служили служба — говореше той, — и ние знаем законите.» Природно умен, той можеше, наистина, да долавя същността на всяко нещо, говореше с леснота и тъй убедително, че всеки, който го слушаше, неволно признаваше превъзходството му. Работата си гледаше, както и по-рано, присърце, но сега се бъркаше и в общи работи. За него почнаха да говорят, че дори когато отивал да оре в полето, не забравял да тури в торбата си, освен хляба, и някоя книжка или вестник. Към учителите, които се редяха в село, той промени държанието си — гледаше на тях снизходително и отвисоко, уверен, че и сам знае колкото тях, ако не и повече. Само с Радулов той се сближи повече и минаваха с него за големи приятели.

Някога в селото имаше традиции и обичаи, пазени много строго. Имаше и една осветена от времето патриархална власт, която поддържаше реда и сговора, управляваше и съдеше по свои собствени закони. Тая власт и тия обичаи се рушаха вече. Първенците и по-старите хора, които някога уреждаха селските работи, гледаха да бъдат добросъвестни и справедливи, но вършеха и много неправди, прибягваха често и до насилие. А това никой не искаше вече да търпи. Пътеките към адвокатските кантори и съдилища станаха известни на всекиго. Неограничената власт на беловласите старци от селския синедрион рухна изведнъж. Миналото беше оставило много недъзи, черковни, училищни и читалищни капитали се разпиляваха и укриваха. Някога бе създаден селски хамбар, но и сега още не се знаеше кой беше платил и кой не взетата от него храна. По-заможните хора, избирани редовно едни след други за черковни и училищни настоятели, нарочно потулваха всичко, защото сами не бяха съвсем чисти. Гроздан поиска да се отворят старите тефтери и да се даде сметка на селото. Недоволните бяха много и те се събраха наоколо му. На едната страна беше той, на другата — Вълчан.

Години наред положението не се измени, но двете

страни се настървяваха още повече, добиваха опит и се каляваха. Напоследък станаха нови избори. Това трябваше да бъде последната и решителна битка. Изглеждаше, че тоя път щастието ще измени на Вълчана и на хората му. Но в последната минута Гроздан се видя изоставен и измамен. Той изгуби избора, изгуби и вероятността да бъде избран някога за кмет на Лкляково.

Но той изгуби и нещо повече. Непрекъснатото тичане около селските разправии разстрои собствената му работа. Той отвикна от труда, ходеше често в града, застояваше се в кръчмата, започна да пие. Макар и победен, той не се остави от борбата си. Но и Вълчан гледаше всякак да го притисне и да му напакости. А той беше по-силен и успяваше. Гроздан се дразнеше все повече. В лицето на Вълчана той виждаше вече личен и непримирим враг и, по каквото и да било повод, кипваше и се скарваше с него. На Димитровден той отиде и по-далеч — удари му плесница.

Откато получи призовката си, Гроздан почна да се напива почти всеки ден. Омразата му към Вълчана се обърна на същинска болест, която глождеше и разяждаше душата му. Той стана мрачен, сприхав и зъл. Правда не виждаше никъде, в добродетели и съвест повече не вярваше. Невъздържан и буен, той беше готов да се скара с всеки, който му се изпречеше пред очи. В по-заможните хора той виждаше черната и пъклена душа на Вълчана, в по-бедните — трахливци, които се прекланят пред богатите. Той амрази всички. Но затуй пък с Тачката от ден на ден ставаха по-близки и по-неразделими. Лоша слава имаше Тачката. Говореха, че преди няколко години той е бил в числото на оная шайка, която беше обрала един руски манастир при устието на Дунава, обир, придружен с инквизиторски мъки и с убийства. Тачката изглеждаше гузен и нищо не работеше. Подир Гроздана той вървеше като сянката му. И от тая двойка, където отчаянието и буйната

смелост на единия се съчетаваше с лукавата престъпност на другия, мнозина почнаха да се боят и предпазват.

VI

В кръчмата Гроздан все пак намираше другари, особено измежду по-бедните селяни. А и в Люляково беше весело през тия дни, и то не зарад друго, а защото такъв е отреденият от бога живот за селата: почнеше ли зимата, почваха се и веселбите. Това лято плодородието беше добро, при хубаво време и обилна влага се привършиха и есенните сеитби. Семето беше заровено в земята и наедно с него никнеха надежди и за друго, може би още по-голямо плодородие. Хората бяха доволни. Наистина, селската работа, както казват, никога не се свършва, имаше я и сега, но в сравнение с усилния и тежък труд през лятото, тя изглеждаше спорна и лека като игра. Можеше и тая работа да се види, и до кръчмата да се излезе.

Появяването на дяда Недка в Люляково даде нов тласък на това непрекъснато веселие. Дядо Недко беше от Люляково, но не беше си дохаждал отдавна. Мъката за родния кът, от една страна, и приятелството му към Къня, който между кръчмарите беше прочут, че държи хубаво вино, бяха го довели в село. Той беше вече стар човек, нисичък и куп, с изпито жълто лице, с подстригани бели мустаци и остра бяла брадичка. Една черна кърпа обвиваше всякога шията му чак до подбрадника, дрехите му, извехтели, зацапани с боя и лекета, изведнъж издаваха занятието му. Говореше тихо, без движения, със замислен и съсредоточен поглед, отправен отдолу нагоре — професионална привичка, създадена от нуждата да отмерва перспективно формите и разстоянията.

С голяма любов и набожно увлечение беше писал той някога иконите си. Те още красяха иконостаси-

те на много селски и градски черкви. Новото време, което разори не един занаят, не пощади и неговия. Появиха се нови учени майстори, някогашната благотворителност изчезна, сърцата на хората изстинаха към вярата и към черквите. Никой вече не му поръчваше икони. Заредиха се и семейни нещастия: помина се жена му, децата му излязоха неблагодарни, напуснаха го и се разпиляха по света. Дядо Недко остана сам, обедня, отчая се и в бога, и в хората, напусна старото си изкуство и се пропи. Той не захвърли четката, но наместо икони, рисуваше сега фирми, завеси за селски театри, боядисваше къщи, украсяваше с патриотични картини дъната на новите каруци, нещо на мода тогава. От предишното смирение, душевна чистота и благонравие на божи служител у него нищо не беше останало. Обезверен, с измъчена и ожесточена душа, той беше се превърнал в лекомислен и порочен човек, разюздан и смахнат бъбрица. Трудът не го радваше вече, изкуството не го увличаше. Пазеше Ерминията, това необходимо за всеки иконописец ръководство, но никога не я разлистваше. Помнеше също тъй и житията на светците, но той не черпеше вече от тях теми и вдъхновение, както някога, а най-безсрамно ги преиначаваше и разказваше анекдоти, от които дори и стари хора се червяха. Но лицето му си оставаше лице на постник и каквото и да говореше, сам почти никога не се засмиваше.

Дядо Недко се застоя в Люляково и не мислеше да си ходи. Той поиска да се отплати на Къня за гостоприемството и, преди всичко, направи нова фирма на кръчмата му. Вместо предишните разкривени букви, които Къню собственоръчно беше чертал, той нарисува нови и хубави. В средата на табелата една ръка държеше шише вино и пълнеше чаши, наредени на поднос, държан от друга, също тъй отсечена до лакътя ръка. В тоя надпис кръчмата на Къня неочаквано беше наречена кръчма «Успокоение». Мнозина, като дигаха очи и прочитаха тоя надпис, питаха Къня какво значи това. Къню

се позасмиваше и посочваше с очи дяда Недка.

— Той да каже. Той го измисли.

— Успокоение? Какво успокоение, дядо Недко, хората ще се избият тук, а ти. . . успокоение. . .

Понякога дядо Недко не отговаряше, понякога казваше:

— Който има ум, ще разбере. Виното е лек, виното успокоява повече и от молитвата. Вино е имало и на тайната вечеря, вино са дали и на Христа на кръста.

— Не вино, а оцет.

— Е, то ще е било като виното на Къня: кисело за вино, слабо за оцет.

— Не те е срам — сърдеше се Къню, — пиеш вино, каквото не си сънувал, и пак не си благодарен.

Селяните се смееха. По лицето на дяда Недка не трепваше нито мускул.

Дядо Недко украси и вътрешността на кръчмата — пребоядиса стените, нарисува по тях плетеници от лозови листа и гроздове, също такива, каквито беше рисувал по черковните фризи. Освен туй, в средата на всяка стена нарисува по една саксия с цветя, много хубави, много живи, украси и тезгяха. От всичко това Къню беше толкоз много доволен, че с най-голяма щедрост продължи на нова страница в тефтеря си сметката на дяда Недка.

Наскоро след това дядо Недко се поумири и съвсем се уедини в стаята, където живееше. Тая стая, наричана от селяните «тайната стаичка», служеше за място, където посетителите на кръчмата можеха да си кажат нещо скрито или да хапнат и да пийнат, без да бъдат стеснявани от чужди погледи. Къню беше дал тая стаичка на дяда Недка, като продължаваше да служи и на предишното си предназначение.

Дядо Недко излизаше сега от стаичката само да се нахрани. Той и не пиеше, защото Гроздан и Тачката бяха липсали някъде. Като го гледаше да излиза тъй замислен, съсредоточен в себе си, мъдър, при това цял изцапан с боя, Къню мислеше, че дя-

до Недко се е заловил пак за стария си занаят. Веднъж го попита:

— Какво правиш, икона ли пишеш?

— Икона пиша — кротко отговори дядо Недко.

Една сутрин в кръчмата дойдоха Гроздан и Тачката, а след тях и Радулов.

— Къде е дядо Недко, Кньо? — попита Гроздан.

— В стаята е там, икона пише.

— Икона ли?

И тримата минаха в стаята на дяда Недка. След малко оттам се чу такава глъчка, такъв смях, че сам Кньо отиде да види какво има. Още на вратата той се спря смаян: цялата насрещна стена — тая, на която падаше светлината от прозореца — беше изписана с голяма картина! И каква картина! Под голямо дърво, на сянка, седи някакъв юнак в селски дрехи, охранен, червендалест, със засукани мустаци. Три жени, като три самодиви, идат към него и носят коя вино, коя ядене. С ръка на единия си мустак, юнакът се усмихва, загледан не в яденето, а в самите жени, всички полуголи, развилнели от похот и безсрамие.

Няколко минути Кньо, зяпнал, гледа картината и дори наедно с другите се засмя. Но изведнъж той кипна и завика на дяда Недка:

— Да я махаш! Още сега да я махаш и да я изтриеш! Такваз срамотия не искам в кръчмата си, да я изтриеш. Икона си пишел, а? Да я махаш!

— Не викай, Кньо! — намеси се Гроздан, спокоен, както винаги.

— Защо да я махне, Кньо? — каза Радулов. — Картината е хубава. Трябва да знаеш, че дядо Недко, не го гледай сега, е бил майстор и таз картина ще остане за спомен.

— Не ща спомен аз. Да я махне.

— Кньо, мирувай! — каза Гроздан. — Я ни донес едно кило вино, опечи и нещо там, каквото има. Хайде по-скоро!

Кньо разбра какво ще става и, макар да беше

още сърдит, излезе да изпълни поръчката. Компанията насяда около масата. Все още гледаха картината, правеха разни бележки и се смееха.

— Икона иска да му пиша — мърмореше дядо Недко. — А туй що е, не е ли икона? . . .

— Ох, мале, и още каква! — засмя се Тачката.

След първата чаша дядо Недко се развесели и тъй като Кънювеше го ухапал, той още не можеше да му прости.

— Слушайте какво ще ви кажа — започна той. — Икона ли? Светци ли? Колко съм ги писал! Помогнал ли ми е някой? — Не.

— Помогни си сам, да ти помогне господ — рече Радулов.

— Слушайте какво ще ви кажа — продължи дядо Недко. — Един казак отишел веднъж да краде коне. Имал той една иконка на шията си, на св. Никола, и взел да ѝ се моли: «Св. Николай, помогни ми да открадна едно конче.» Добре, ама св. Николай не му помогнал; тогаз казакът взел, че вързал иконата на крака си, да се влачи, и рекъл на св. Николай: «Не ми помогна — рекъл — да открадна кон, върви сега пеш». . .

Смехът, който избухна сред компанията, посрещна Къня, той не разбра защо е и смръщи вежди. Гроздан поръча ново кило.

Скоро картината на дяда Недка възбуди такъв интерес, какъвто Кънюне очакваше. Всички почнаха да се изпревърват в стаичката и да се трупат със същото любопитство, както правеха това, когато влизаха в някоя панорама на панаира. Застояваха се там, веселяха се и пиеха с още по-голямо увлечение, като че присъствието на полуголи жени по стените придаваше нещо от тия запретени и неизпитани удоволствия, за които бяха само чували. Кънюсхвана, че от всичко това той може да има добра печалба, и се остави от намерението си да погуби картината. Дядо Недко стана нещо като антрепреньор на панорамата. Той не излизаше от стаичката и пиеше там с всички.

Настъпи зимата. Отначало духаха само студени ветрове, земята замръзна, не можеше повече да се оре и всички плугове се завърнаха. Полето опустя. Два-три дни след това непрекъснато валя сняг. Пътищата се затвориха, животът се прибра и съсредоточи вътре в селото. Дебелият сняг беше сигурна и топла завивка, хвърлена от самата природа върху нежния кълн на сеитбите. «Дебел сняг — голям комат», говореха си селяните и предричаха добро плодородие. Заредиха се дни на безделица и на почивка. Ако имаше някаква работа, това бяха само грижите около добитъка. Заснежените поляни край селото се изпъстриха с жълти и черни петна, останали от сеното и кърмата на овцете. Хергелетата и яловината свободно се скитаха денем из оградите, ядяха сламата до насита направо от саплъците, дълбаеха ги постепенно и правеха в тях същински пещери. Но с най-голямо внимание и грижи беше заобиколен работният добитък, особено воловете. Те имаха удобства, каквито липсваха дори на хората. Оборите бяха топли и чисти, на животните се приготвяше суха постилка от овчи тор и мекина, сменявана всеки ден, хранеха се с чисто сено, пояха се с кладенчова вода. Гледаха ги с една почти религиозна почит. Наближаваше пролетта и всичкият труд и всичките надежди се възлагаха на тях.

Работата беше малко, търсеха се повече развлечения. Младите прекарваха до зори по седенките, по-старите — в кръчмата. Мнозина се занимаваха с лов, правеха капани и ловяха яребици, ходеха и за лисици: намираха дупките им, запалваха малко слама в тях, разкопаваха ги след това и хитрите животни падаха в ръцете им живи, с цели и здрави кожи, червени като пламък. Имаше и такива мечтатели, които се впущаха и в по-големи и фантастични предприятия. Подмамени от едно старо предание, че крилете на дроплите замръзвали от студа и поледицата, те се скитаха из полето в най-големите виелици, уверени, че ще връхлетят на замръзналите птици, големи като мисирки, и ще ги подкарат пред себе

си като стадо. Нищо подобно, разбира се, не се случваше. Ставаше нужда само с отчаяни разтривки и с горещи тухли да съживяват самите ловци.

Дойдоха коледните празници, заредиха се годежи и сватби. С каруци и коне из селото препускаха сватбари, окичени с чемшир и пуканки, с бели дарове, завити като гъжва около главите им, или прехвърлени през рамо. Много вино се изпиваше в къщите, а още повече в кръчмата, пред които каруците стояха с часове, и за да не замръзнат конете, час по час правеха лудешки волти наоколо. Но и празниците и сватбите се свършваха, а снегът все още си стоеше, ненамален и незасегнат почти от хладното слънце. Всеки ден сега, както и по-рано, ставаха веселби в кръчмата на Къня. Почваха се все случайно, без някой особен повод. И освен голямата навалица в самата кръчма, всякога имаше някоя отделна компания, която се затваряше в тайната стаичка на дяда Недка, и въпреки всички молби и настоявания, никому не я отстъпваше. Надпреварваха се, караха се кой първи да я заеме. По-често от всички други там прекарваше Гроздан с другарите си.

Това беше непрекъснато пиянство, придружено често с крамоли и побоища. По-старите и по-умерените хора се сепнаха и загрижиха. Дружеството издигна гласа си против тая страшна напаст, младият поп Дочо държа огнено слово от амвона на черквата. Той говори за седемте смъртни гряха и за най-тежкия от тях — пиянството. Ония, които най-много се бяха увлекли и провинили, бяха съветвани общо от роднини и близки. Увещаваха ги и ги молеха да се оставят от гибелния път, като ги заплашваха с участта на Гроздана, Тачката и дядо Недко — трима души, безвъзвратно загинали, според тях, от леност и пиянство.

VII

В началото на февруари, след като три дни и три нощи валя сняг с вятър, с виелици, настъпи онова време, което селяните наричат капан: пътищата бяха затрупани, вън от селото не можеше да излезе ни човек, ни добитък, всеки трябваше да стои там, гдето се беше уловил. В Люляково бяха се случили двама търговци вълнари, които, както всяка година, бяха дошли да заобиколят отрано овчарите, да им дадат пари и да купят вълната, както се казва, на зелено. Докато траеше фъртуната, търговците ядяха и пиеха в staичката на Кънювата кръчма, отначало с овчарите, после само с Гроздана, Тачката и дяда Недка.

Щом времето се пооправи, вълнарите тръгнаха за близкото село Бистрица, но стана тъй, както им казаха селяните — не можаха да пробият пъртина из снега и се върнаха. Пак ядоха и пиха и надвечер, разгорещени от виното, недоволни още повече от селото, което тоя път не ги посрещна добре, търговците взеха друга шейна, с още по-яки коне, и пак тръгнаха за Бистрица. Мина се два-три часа и повече, беше вече късно през нощта, а Гроздан, Тачката и дядо Недко още стояха в стаичката и не губеха надежда, че търговците пак може да се върнат. И тримата бяха пияни, особено дядо Недко. Масата пред тях беше отрупана с чинии и чаши, с оглозгани кости и трохи. Под мъжделивата светлина на лампата се усмихваха трите хубавици от картината на дяда Недка. Останалата част беше в сянка и не се виждаше.

— Няма да се върнат, разбра се — каза Тачката.

— Аз пък казвам, че ще се върнат! — извика дядо Недко.

— Взели са по сърта те, там няма сняг. Днес видях даскала по сърта, по сърта отиваше в Загорци. Тоя даскал вече не дохажда при нас, все при даскалицата отива в Загорци.

— Остави ти даскала, аз ти казвам, че вълнари-

те ще се върнат — настояваше дядо Недко. — Ей сега ще додат.

— Няма да додат.

— Ще додат.

— Я не се карайте! — намеси се Гроздан. — Ако искат, да додат, ако не, те знаят. Ний можем да си пием и с наши пари. — Гроздан се усмихна и наля чашите.

Някой затропа вън пред вратата, отърсваше се от снега. Гроздан, Тачката и дядо Недко, и тримата с чаши в ръка, се спогледаха.

— Май че идат — прошепна Тачката.

Вратата се отвори и влезе Монката. Тачката се намръщи.

— Уф, Монка, ти ли си! Аз пък рекох, че са вълнарите.

— Кои вълнари?

— Търговците.

— Какви търговци?

— Ех и ти! Ти нищо не знаеш.

Гроздан напълни една чаша и я подаде на Монката.

— Пий, Монка, едно вино. Къде си бил?

— На долната кръчма. Там чорбаджата се събрали. И Вълчан беше там.

— Е, какво казва Вълчан? — попита Гроздан, все тъй спокоен и усмихнат.

— Какво ще каже. . . Все е тебе се яде, не го ли знаеш.

Монката изпи виното, поотърси потурите си от снега и продължи:

— Много сняг, ей. . . И пътеки няма, трябва да газиш направо. Хм. . . Вълчан. Слушах го, слушах, пък рекох: бе, бай Вълчане, рекох, защо не се помирите с Гроздана, оставете, рекох, таз мараза. . .

— А той?

— Като кипна, като скочи. Аз твоя приятел ли, кай, аз, кай, ще го накарам да гледа ей тъй е!

Монката разпери пръсти пред очите си, което значеше, че Вълчан ще тури Гроздана в затвора и

ще го накара да гледа тъй през желязната решетка на прозорците.

— Друго какво казва?

— Все туй. Аз, кай, ще го науча него, ще го пратя да чука камъни на пътя.

— Брей! — каза Гроздан и се усмихна.

Монката го гледаше учуден: Гроздан беше спокоен, на хубавото му лице нямаше ни една бръчка на гняв, само перчанът му, паднал възз челото, беше много разбъркан и очите му горяха, но то ще да е от виното. Сребърната му обеца на едното му ухо лъщеше от светлината на лампата и Монката спря очи на нея, като че я виждаше за първи път.

— Чакай, и друго каза Вълчан — рече Монката и се засмя. — Добревия син, кай, носи обеца на ухото си, аз, кай, ще му закача още една, да ме помни!

Гроздан поклати глава и се усмихна.

— Ах тоя Вълчан, тоя Вълчан! — провикна се Тачката. — Аз му знам нему цера, ама хайде! Да зема аз. . . не, не, аз нищо не знам, нищо не казвам — сакън! — И като смигна на Монката, той закри устата си с шепа и зави като вълк.

Монката се засмя, обърна се и потърси с очи дяда Недка: иконописецът беше полегнал на одъра, тъкмо под картината си, и спеше.

— Аз да си ходя — каза Монката и стана.

Гроздан се опита да го спре.

— Стой, Монка, защо бързаш?

— А, късно е, ще си ходя.

— Иди си, Монка, иди си, вълци има — закиска се Тачката и пак зави като вълк.

— Я не разлавай кучетата! — каза Монката и излезе.

Гроздан и Тачката останаха сами. Дядо Недко спеше. Тачката се опита да заговори нещо, но Гроздан не го слушаше. Тогава той подпря глава на ръката си, загледа се през прозореца и затананика, дрезгаво, грозно. Гроздан пушеше и напрегнато мислеше нещо. Преди няколко време той беше ходил в града и адвокатът беше му казал, че ако не се

съберат доказателства и не се намерят сигурни свидетели, делото е изгубено. Ето защо Вълчан ставаше дързък. «Да ми вземе нивите ли? — мислеше си Гроздан. — Аз ръцете му ще строша!» — Той пушеше, мислеше, лицето му като че се вкаменяваше, а очите му горяха.

Изведнъж Гроздан стана и се огледа: дядо Недко хъркаше, Тачката беше отпуснал глава на масата и също спеше. Тихо, на пръсти, като се пазеше да не направи и най-малкия шум. Гроздан излезе, затвори вратата след себе си, после, все тъй тихо, отиде и надникна в кръчмата: там нямаше никой. Къню редеше кюмюр под гюма. Гроздан знаеше реда на работата му всяка вечер — след малко той щеше да преброи парите си, да запише нещо в тефтеря и ще затвори. Всичката тая работа щеше да трае още половина или, най-много, един час. Бързо и колкото се може по-тихо, Гроздан излезе през задната врата в двора на Къню, а оттам — на улицата.

Той не се забави твърде много и се върна по същия път. Но когато притваряше вратата на стаичката, Тачката подигна глава, погледна го с мътни, сънливи очи и каза:

— А! Къде си ходил?

— Никъде не съм ходил — рече Гроздан.

Но Тачката не го и чу и пак сложи глава на масата. Гроздан дойде до прозореца и погледна навън. Отначало нищо не се виждаше, след туй отляво и отдясно се бялна снегът, а по средата се чернееха върбите край реката и овошките в градините. Нищо друго не се виждаше. Селото спеше.

Мина се някое време. Изведнъж над черните клони на дърветата, преплетени като мрежа, блесна нещо като светкавица, след туй — още два-три такива блясъци и веднага след тях се разгоря широко сияние, заизхвърчаха искри, лизнаха нагоре в тъмнината пламъци.

Гроздан се отдръпна от прозореца и започна да си прави цигара. Ръцете му трепереха.

Изведнъж пукна пушка, след нея друга. Стък-

лото на прозореца, доскоро тъмно, сега пламна огненочервено. Гърмежите зачестиха, тревожно и бързо заби църковната камбана.

— Какво има? — попита Тачката.

Вън се чу гласът на Къня:

— Къде е? Какво гори?

Някой му отговори, но не можа да се чуе.

Изведнъж в стаята се втурна Къню и извика:

— Пожар! Саплъците на Вълчана горят!

— Саплъците на Вълчана ли? — каза Тачката и едвам сега забеляза огненото зарево в прозореца. — Бре, че то голям огън бе! Саплъците на Вълчана, а? Ох, мамоо. . .

Къню беше излязъл. Тачката срещна погледа на Гроздана, вторачи се в него, след туй се позасмя лукаво, започна да се чеше под малкото си калпаче и каза:

— Хъм. . . Ти затуй ли излиза?

— Кога съм излизал? Не съм излизал аз! — сопнато му отвърна Гроздан.

— Е де, не бой се, от мене дума не излиза — засмя се Тачката и като се загледа в пламналия прозорец, добави: — Ох, мамоо! Гори, гори!

Вън се чу гласът на Нейко кмета:

— Защо никой не излиза от таз махала? Искат да изгори цялото село ли? Кои са тука?

Навярно Къню му пришепна нещо, защото и Нейко сниши гласа си. Но Гроздан беше до вратата и чу как Нейко каза:

— Гроздан ли? Той все тук ли беше? Не е ли излизал?

— Не е излизал — каза Къню.

Когато Гроздан и Тачката тръгнаха да си отиват, вън беше видело като денем. Над черните клони на овошките се люлееха, като ту се огъваха, ту се издигаха нагоре, големи пламъци. Широко сияние трептеше и разделяше нощта надве: отвъд пожара беше тъмна, черна стена, а отсам беше светло, по снега лъщяха червени блясъци, хвърчаха искри и черни

валма дим се носеха на юг, гонени от вятъра като подплашено стадо. Чуваше се страшна глъчка, кучетата на цяло село лаеха.

VIII

Дойде най-после пролетта. Дойде някак изведнъж и нечакано. Последни веялици, както всякога, имаше, но те стихват скоро. Изгрява слънце, небето се усмихва, ясно и синьо като никога, ослепително блещи снегът. В лъчи и светлина се къпи всичко. Стопля се. От стрехите започва да пада сняг, капчуците закапват, врабци се трупат на припек по плетищата и дигат весела врява. От час на час става потопло. Небето изглежда по-високо и по-дълбоко, бели и тънки като паяжина облаци се появяват и го замрежват тук-таме. Чувствува се присъствието на нещо ново, бодро и животворно. Синият дим на комините се стели надолу и бяга на север, овошките поклащат мокрите си клоне, тихо и замислено прошумяват, потръпнали сякаш в сладки сънища. Подухва вятър. Той е мек и приятен като милувка, иде откъм юг, топъл е. Това е лодосът — могъщият предтеча на пролетта!

Слънцето засяда — кърваво петно в оловената маса на облаците. Ни дъжд, ни сняг ще вали. Тия облаци са високи, тънки и тук-там през тях успява да надникне някоя звезда, на запад месецът извива тънкия си сърп. Топло е, както през деня. Лодосът не подухва, а беснее вече, фучи в клонете на овошките, свири в разтрозите на прозорците, бучи в комините. Руква вода от стрехите и капчуците. Сякаш барабани отмерено и гръмко бият тържествен някой марш. Нещо иде, приближава се, върви по всички посоки и по всички пътища. Иде пролетта. Иде с безбройното си и пъстро воинство, весело, шумно, жизнерадостно. Иде всичко това, което ще насели гори, усои и полета. Възседнали едри шарени коне, в златолюспести брони, не пристъпват ли огнени

змейове, поели път към тъмни пещери? Зеленооки юди не препускат ли на сур-елени, не се ли развяват разбърканите им коси и бичовете им, изплетени от змии, не съскат ли из вятъра? Млечнобяла мъгла се носи над полето, едвам огряна от сърпа на месеца — заловени в несключено хоро, не са ли леки самодиви, не техните ли песни се отекват и звучат в ромона на хилядите потоци? Лодосът се усилва все повече. Това е вече буря, която беснее, ломи, събаря. С тая буря иде пролетта. Тя иде откъм юг. На тая страна небето е ясно и свети като широко разкрити двери.

Чудото се извършва сякаш в една само нощ. Редят се по-нататък ясни дни, спокойни и тихи. Снега го няма вече. Тук-таме се белее нещо, но изведнъж не може да се познае дали е някоя закъсняла пряспа, или пък кокичета са нацъфтели. Земята е суха. Лодосът не прекратява огнедишащите си пориви. Млади кълнове пробождат рохкавата пръст, овошките изпъват с наслада клонете си в топлия въздух, пъпките им набъбват и се разпукват. Около първите цветове на сливите бръмчат пчели.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Една сутрин през тия дни и Нейко кметът не можа да се сдържи в къщи и излезе да пообиколи из полето. Почнали се бяха пролетните сеитби. Ободрен от хубавото време, Нейко върви бързо, поглежда насам, поглежда нататък: рано е, слънцето току-що беше изгряло, а колята на сеячите накацали по нивите като птици. Тук върволица волове — по гребена на някой баир те се виждат прегърбени като костенурки — бавно и тежко влачат плуг, там само чифт коне почти препускат с боруната. Всичко се вижда като на длан. Широко поле, равно поле — да викнеш, кой знай докъде ще те чуят. И уж е тихо, а не е. Нейко се спира, снема калпака си, за да си избърше потта, и гледа нагоре: где са тия чучулиги, колко са? Нищо не се вижда, а цялото небе кънти и ръси дъжд от песни. Нейко тръгва пак, но едвам направил няколко крачки, отново се спира: хо-хо! —

викат някъде далеч, хо-хо! — отзовават се други. Ето, препускат нататък и конници. «Дигнали са някой вълк» — мисли си Нейко и се усмихва.

Най-напред Нейко заобиколи тия свои ниви, които бяха засети вече. Той преглежда внимателно всичко, занича там, занича тук — работата беше свършена хубаво, няма какво да се каже, но все пак имаше нещо, което е можело и по-хубаво да се направи. И зает вече с тия грижи, малко ядосан, Нейко тръгва право към нивата, гдето син му Марин и слугата сееха. Той стигна там, спря се и без да каже нещо, застана настрана. Син му пълнеше дисагите със семе от колата и като видя баща си, позасмя се, че и той е дошел на нива. След туй, с напълнени дисаги на рамо, той влезе в браздите и започна да сее.

— Не тъй, Марине, не тъй! — завика изведнъж Нейко. — Размахвай ръката, повече я размахвай!

Марин се поспря, погледна баща си и пак започна да сее. Нейко още повече се разсърди:

— Не тъй! Не чуваш ли! Размахвай. . . Като стъпиш с левия крак, размахвай. . . Гледай го какво прави. . . Чакай, остави, дай сам дисагите на мене. . .

Нейко се засили, грабна дисагите от Марина и ги метна на рамото си.

— Тъй не може то — говореше той. — Тъй, както го хвърляш ти, на гнезда, на гнезда ще изникне. Стой настрана. Гледай сега как се сее!

Нейко се натъкми и започна. Загледан на няколко крачки пред себе си, той крачеше широко, но отмерено и спокойно. Под всяка стъпка на левия си крак, с винаги едно и също размахване на дясната си ръка той хвърляше семето, зърната блясваха във въздуха като златна струя, след туй падаха и се губеха между буците на пръстта. И всичко туй се повтаряше все тъй правилно, със същото будно внимание, със същата съсредоточеност. Марин и слугата, малко засрамени, гледаха след Нейка и следяха всяко негово движение. Каквото и да се каже,

пред тях беше стар изпитан майстор, от когото много нещо можеше да се научи.

Няколко пъти Нейко изпразва и напълва дисагите и винаги, когато дойдеше до колата, казваше на Марина:

— Стъпиш ли с левия крак — хвърляй. Ама тъй равно, навред еднакво да се пръска. Че ако не го хвърляш, както трябва, как ще изникне — ще се смеят хората. . .

Най-после Нейко се умори, сне дисагите и ги даде на Марина. Той доста беше се поизпотил, но изглеждаше доволен и радостно възбуден. И като посочи собствената си работа за пример, като даде още много съвети и напътвания, Нейко хвърли последен поглед към нивата и си тръгна за село. Сега той не поглеждаше нито на една, нито на друга страна. «По-добро време за сеитба — мислеше си той — не може да бъде. Ако и таз година стане хубав берекет, ще съборя дама и ще направя нов. И нов хамбар може да направя.» И Нейко минаваше от план на план, пресмяташе, вглъбяваше се в себе си.

В общината, освен кехаята, той не намери никого. Както се виждаше, и писарите, заети и те повече със земеделските си работи, бяха позакъснели. Просители също липсваха, за книжа и справки никой не се явяваше. «А за данъци — помисли си Нейко, — боже упази, кой ще ти плаща данъци сега!» Нейко се позавъртя, колкото да си почине, сложи тук-таме няколко подписа и излезе. В село беше тихо, хора не се виждаха. Нейко не намираше с що да се развлече и нищо не му оставаше, освен да гледа и да се радва на хубавото време. Той наближи до работилницата на Йордан ковача. Дим излизаше не само из коминя, но и през широките отвори отпред, където зимно време ковачът слагаше стъкла. Силни, припрени удари на чук се чуваха, а под тях мелодично пееше вьорсът. Ковачът беше претрупан с работа: кола, плугове, жетварки и какви не още сечива бяха натрупани пред ковачницата му и чакаха ред, като болни при лекар.

Нейко се отби да погледа, спря се и се изправи на вратата, но не свари да поздрави, защото тъкмо в тая минута ковачът изтегли с щипците едно зачервено желязо, тури го на вьорса и викна на слугата си. Момчето това и чакаше — дигна чука и започна да слага удар след удар върху желязото, а Йордан го въртеше с щипците и подлагаше ту една, ту друга страна. Към края сам той започна да удря с чука си и с удивителна бързина предаваше на желязото оная форма, която искаше. Още няколко удари на чука и желязото потъмня и угасна. Йордан го мушна в огнището и го зарови с въглища. Захърка тозчас духалото.

— Добрутро, бай Нейко! — едвам сега свари Йордан да отговори на кмета. — Какво правиш, как си?

— Добре съм, Йордане.

Ковачът поръси въглищата с вода, хвърли шепа селитра, след туй сложи чука на вьорса, подпря се на него, погледна Нейка и се усмихна.

— Много работиш, много работиш! — похвали го Нейко.

— Какво да правя, бай Нейко, сеят хората, всичко трябва.

— Тъй е, всичко трябва. Какво не трябва сега — и плуг, и боруна, и всичко.

— Сега без кмет може, ама без ковач не може — каза Йордан, смигна на кмета и запя:

Ний сме, братя, пионери,
от Русчука приишли!
Железница построили
от Ямбола до Бургас!

Тъй както стоеше, опрян на чука си, той изглеждаше някак особено хубав. Гологлав, по една риза само, със запретнати ръце, черен, изцапан, но здрав, силен, уверен в себе си и в изкуството на ръката си, той цял гореше от благотворната треска на труда и, както се виждаше, обичаше занаята си. Нейко го

гледаше усмихнат, като че не беше същият тоя човек, който през зимата пиянствуваше и губеше времето си в кръчмата.

— Я, бай Нейко, таквиз работи! — каза Йордан, като свърши песента си. Червеното желязо пак се появи на вьорса и чуковете заработиха. Нейко гледаше и се чудеше: с чевръста и сигурна ръка ковачът довърши желязото — зъбец на тармък, нещо като пачи крак — и тъй хубаво беше го направил, като че не беше от желязо, а от тесто. Сам Йордан хареса работата си, огледа желязото отсам-оттатък, потопи го в коритото и някак нехайно го запрати настрана.

— Майстор си бе, Йордане, майстор си! — похвали го Нейко. — Майстор си ти, ама едно ти е лошото. . .

— Кое, бай Нейко, гдето си попивам ли?

— Май множко пиеш.

Ковачът се засмя.

— Ти, бай Нейко, видя ли как църка желязото, като го турих във водата? Защо църка, а?

— Църка, защото е горещо.

— Става ли по-яко?

— Е, разбира се. Кали се.

— Видя ли сега? Ей защо пия и аз. Работя много и много трябва да пия. Гори ми душата отвътре, иска. И добре ми е. Пък и знаеш ли какво ще ти кажа? — Майстор ли е един човек, какъвто занаят и да има, той пие.

Всичко туй беше вярно, особено що се отнасяше до ковача. Но Нейко заставаше винаги на оная страна, на която натежаваше общественото мнение. Той не забравяше, че дружеството беше обявило война на пиянството.

— Тъй е, Йордане, тъй е — замънка той. — Майстор ли е един човек, щото кайш. . . Ама пък още по-хубаво е да не пие човек. На здравето вреди.

— Докторите ли казват туй, бай Нейко? Ха-ха-ха! Вреди, а?

— И лош пример се дава. Затуй дружеството. . .

— Я остави туй дружество! — сопна му се ковачът. — Дружество! Не ми трябва на мене вашето дружество.

— Как тъй? А кой ти дава работа? Не е ли дружеството? Защото селото и дружеството — туй е все едно.

— Бай Нейко, виждаш ли туй — каза ковачът и посочи чука си, — туй е всичкото. Аз съм и дружество, и председател. . . и кмет. Я ми кажи, има ли кола, плуг, машина и каквото щеш друго, да не е минало през ръката ми? Канцеларията на дружеството е тука.

Ковачът погледна към баира насреща и посочи с ръка. Там се виждаха няколко плуга.

— Виждаш ли ги? Преди да отидат там, при мене дохаждат. Аз подписвам, удрям им печата и ги пращам да работят.

— Холан, Йордане — засмя се Нейко, — пък пусто много знаеш! . . .

Ковачът извади друго зачервено желязо. Едри искри заизхвърчаха изпод чуковете и прогониха Нейка от вратата. Той погледа, погледа, не каза нищо и си тръгна.

Оттук Нейко отиде към кръчмата на Къня. Отвън на пейката той видя дяда Недка, седнал на слънце и като че задрямал. Нейко го погледна и се намръщи: ковачът пиеше, но поне работеше, а тоя? — Ленивец и готован. Не от ковача, а от него идеше лошият пример. Неведнъж Нейко беше се опитал да го вразуми и да го отвърне от гибелния път, по който беше тръгнал. Иконописецът не само не го слушаше, а смееше да се подиграва в очите му. Тоя път Нейко реши да бъде строг и много-много да не се разправя.

— Виждаш ли какво време, дядо Недко? Лято. Цял свят работи, а ти?

Дядо Недко го погледна някак уморено, с примрежени очи.

— Да работят, които имат работа! — каза той.

— А ти? А ти?

— Аз ли? Аз и ти можем да не работим. Ти си кмет, аз съм иконописец.

— Иконописец ли? Пияница си ти, пияница!

Нейко се усети много ядосан, стресна се и да не дочака някой лош край, побърза, както винаги, да избяга и влезе в кръчмата. Дядо Недко погледна след него, бавно премести след туй погледа си към полето и пак се замисли. Друг път той не тъй лесно би се оставил да му дават съвети и да го обиждат, щеше да отвърне веднага с такива хапливи подмятания, че би ядосал и най-търпеливия човек. Тоя път той не каза нищо. Пък и Нейко надменно го остави и не рачи да приказва повече. След малко той излезе от кръчмата, мина пак покрай него, но тоя път дори и не го погледна.

IX

Напоследък дядо Недко не беше твърде добре. Той отслабна, залиня, боледуваше често. Пролетта не го зарадва и не го ободри, напротив, в тия хубави и засмени дни най-лоши предчувствия го измъчваха, най-черни мисли му идваха на ума. Струваше му се, че е неизлечимо болен, че никой не е тъй изоставен и злочест, като него. Призракът на смъртта се изправяше пред очите му и той виждаше края на живота си, преминал без радост и без щастие. Нищо добро не го очакваше. Имаше малко скътани пари — те бяха на привършване вече. Къню, тъй любезен и внимателен по-рано, сега час по час го подсещаше, че е време да се прибере в града и да заработи. От друга страна, той не съвсем безнаказано излизаше от всички тия безбройни веселби, на които беше канен и неканен гост. Харчеше пари, здравето му се разнебитваше. Но имаше и нещо по-лошо: груби и невъзпитани хора зле тълкуваха някои шеги на стареца и твърде жестоко му отвръщаха. Една още незаздравяла рана на челото му беше скорошен белег от такава разправия. Нехаен към външността си той

си беше всякога, но още по-окъсан, поизцапан и понечист изглеждаше сега.

Думите на Нейка не го разсърдиха. Те само го огорчиха и отчаяха още повече, защото тъкмо за това си мислеше и сам той. Нейко беше турнал пръста си право на раната му. Миналото му се виждаше непоносимо, противно и срамно. в бъдещето не търсеше утеха. Излишен товар е той на себе си и на хората. Ето пролет е, всички работят и се трудят, а той е скръстил ръце и стои. В очите на всеки срещнат човек не чете ли ясно презрение и укор? Нейко е прав, никакъв иконописец той не е. Не и фирмописец, и прост бояджия не е. Човек дори не е. Пияница е, окаян пияница само и нищо повече!

Той изпъшка, изправи се и по навик се запъти към кръчмата. Но някаква ръка сякаш го потегли назад и той се спря, ядосан и засрамен от себе си. И без това в кръчмата нямаше никого. Наведен над тефтерите си, Къню преглеждаше стари вересии. Дядо Недко се повърна и бавно и напосоки тръгна из село. Времето беше все тъй хубаво, припичаше, но не ставаше горещо, въздухът беше бистър и кристално прозрачен. Нямаше сенки, нямаше още тежка зеленина и ярки бои. Всичко изглеждаше някак оголено, сухо и безцветно. Но имаше много слънце и преди всичко — просторно и синьо небе. То надничаше и се усмихваше отвсякъде: през клонете на овошките, между покривите на къщите, над оградите и над далечните очертания на хоризонта. Нежна и светла като коприна беше тая синина. Дядо Недко се спираше и продължително, със замрежени от наслада очи, гледаше нагоре. Колко синьо и хубаво е небето! Пролетта даваше и на него една малка радост: такава чудна боя той не беше слагал и на най-хубавата си икона!

Наблизо имаше незасети градини. Дядо Недко се отби и надникна в тях. Фигурите на лехите не се познаваха, заличени от зимата, земята беше гола, още безплодна и мъртва, покрита само с изгнили стъбла и шума. Но всички овошки бяха цъфнали. Цели в

бяло като невести бяха сливите, в нежнорозово — прасковите и зарзалите. Върбите весело се зеленееха и тънките им вейки падаха надолу като разплетени коси. Едно старо изкорубено дърво стърчеше между тях. И то, както всички, подлагаше клонете си на топлото слънце, но клонете му бяха сухи и черни като въглен. Дядо Недко погледна тоя мъртвец и тъжно поклати глава. «Млъзга не тече под кората му, помисли си той, и млади филизи никога не ще покарат от него.»

Той продължи разходката си по-нататък. Нито един познат не се мярна насреща му. Люляково сякаш беше останало без хора. Тук-таме се виждаха само някои жени. Те переха край кладенците, или пък мажеха избелените от студовете плетища. Щом забележеха дяда Недка, те прекъсваха работата си и с някакво особено любопитство се заглеждаха след него. И ако той не беше толкова замислен и се обърнеше, щеше да види, че те бяха се събрали вече накуп и застанали една срещу друга, със запретнати ръце на кръст, приказваха, смееха се и още го следяха с очи. Много главоболия беше докарала неговата картина и не едно семейно спокойствие беше смутено тая зима от грешната ѝ съблазън. Всичко беше се минало и жените повече не мразеха дяда Недка. И вместо да го кълнат, както по-рано, те весело си разказваха били и небили случки все около веселбите в тайната станчка. Да беше по-рано, дядо Недко можеше да обърне внимание, да се поразвесели сам и дори да се възгордее от тая тревога, която подигаше между жените, подобно на някой сокол, връхлетял между лястовички. Но той нищо не виждаше и нищо не забелязваше сега. Вървеше си из улицата все тъй разсеяно и бавно, прегърбен, свит, със също такива безцветни и зацапани дрехи, каквато беше земята наоколо му. Отгоре на всичко това, той куцаше по-силно отвсякога, полюляваше се и с мъка влачеше нозете си, като пребит.

Неусетно той беше стигнал до черковната ограда. Тежките порти се отвориха пред него и на прага

се показа поп Стефан. Бялата му брада беше разсипана върху гърдите му, лицето му беше бледно, очите му, скрити под надвисналите вежди, гледаха замислено и скръбно. В Люляково не обичаха твърде младия поп Доча, ръководителя на дружеството. Той беше учен, наистина, трудолюбив и енергичен, но — и голям скъперник и среброљубец. За поп Стефана никой не можеше да каже лоша дума. Той беше истински божи служител, човек с непорочно минало, с добро сърце и с добродетели, каквито вече рядко се срещаха. Обичаха го и го уважаваха всички. Стар и с разколебано здраве, той беше престанал да служи, стоеше си повече в къщи, но всякога, когато биваше по-добре, излизаше и позаобикаляше към черквата.

Пред внушителния вид на този старец дядо Недко неволно се смути. Те бяха роднина, при това стари и близки приятели. От тия бели коси полъхваха спомени за друго време и за друг живот. Дядо Недко се развълнува, забърза колкото можеше, повдигна калпака си и целуна треперящата десница на попа.

— Благослови, отче! — каза той радостно. — Добър ден! Добър ден!

На повехналото му лице се яви нещо като усмивка, очите му се овлажниха. Поп Стефан не му отговори. Той беше спрял върху му замисления си поглед и неодобрително и скръбно поклащаше глава.

— Е, как си, отче, добре ли си? — заговори пак нерешително дядо Недко. — Отколе не сме се виждали. Добре си, нали?

— Недко! Недко! — бавно и с мъка заговори поп Стефан. — Какво правиш ти, човече? Де отиваш? Кой път си заловил? Хубаво, хубаво стана, че те видях. Не очаквах туй от тебе, не! Не го очаквах!

— Какво има, отче? Нищо не съм направил, слава богу!

— Нищо ли? Нищо ли? Всичко знам аз, всичко. Срам ме е, като слушам какво приказват хората за тебе.

Дядо Недко се досети тозчас и засрамено наведе очи. Без да чака да го питат повече, той започна да се оправдава, изреди семейните си злочестини, говори за смъртта на жена си, за непризнателността на децата си, които бяха го изоставили. Най-после той се оплака, че новите майстори, по-учени и свършили училища, бяха подбили вече съвсем старото иконописство.

— Какво да правим, ние сме самоуци, толкоз можем и. . .

— Затуй ли си нацапал онези мръсотии в кръчмата на Къня? — пресече го поп Стефан. — Нови майстори били излезли. Никой не може да ти отнеме занаята, не те ли зная аз? Дарба имаш ти, голяма дарба! Тя ти е дадена от бога, и на бога трябва да служиш с нея, а не на дявола. Я ела, ела с мене!

Той се обърна и тръгна към черквата. Дядо Недко не знаеше какво той мислеше да прави, но се подчини и го последва. Те преминаха през двора. Поп Стефан вървеше напред, не се обръщаше и не поглеждаше дяда Недка, уверен само по ударите на патерицата му, че върви след него. Той се спря пред вратите на черквата и ги отключи. Влязоха и двамата. Звънко закънтяха стъпките им по каменните плочи. Някаква таинствена тишина царуваше в празната и полутъмна сграда. През прозорците влизаха полегати шипове от слънчева светлина, изпълнени с играещи прахолинки. Спокойно и строго гледаха светците от иконите, полилеите и светилниците бяха угасени, върху аналоите лежаха затворени книги. Но песнопения и шепот на молитви бяха застинали сякаш в това безмълвно мълчание. Идеше тежък дъх на тамян, на восък и на вехта мебел.

Поп Стефан се приближи до олтара и се спря пред голямата икона на Исуса, прекръсти се и благоговейно я целуна. След това той тури очилата си, намести ги добре и отново се загледа в иконата.

— Гледай сега! — каза той. — Кой е работил туй? Не си ли ти?

Той се наведе и като посочваше няколко думи,

дребно написани в самото основание на иконата, добави:

— Ето, чети сам: «Рука Недкува».

Тъй смирено и простодушно се подписваха старите иконописци. Тъй беше се подписал и дядо Недко. Той гледаше учуден и смаян и сякаш не вярваше на очите си. Нима тоя жив и хубав образ беше изписан от него, излязъл беше изпод негова ръка? Времето нищо не беше отнело от чистотата на работата. Боите изглеждаха тъй светли и тъй пресни, като че бяха сложени едва вчера. А колко отколе беше работено всичко това! Дядо Недко гледаше иконата и хиляди спомени нахлуваха в паметта му. Пред него възкръсваше цял един живот, отминал и почти забравен. Той се пренасяше в миналото, виждаше самия себе си, погълнат и увлечен от работата си, наведен по цели дни над ореховата дъска. Постепенно и бавно се открояваше божественият образ на спасителя. Каква голяма любов, какво благоговение изпълваше душата му, когато слагаше всяка черта на това лице, колко принизен се чувствуваше в смирението си и колко отчаян беше от слабостта на човешките си сили. Все пак всичко беше направено вещо и вдъхновено. Погледът му се спря върху разгърнатото евангелие, което Исус държеше в едната си ръка, и неволно зачете думите, едро написани там: «Дойдете при мене всички, що се трудите и сте обременени; и аз ще ви успокоя. Вземете моето иго на себе си и научете се от мене; защото съм кротък и смирен на сърце; и ще намерите спокойствие на душите си». . .

Очите на стария иконописец се изпълниха със сълзи, мъка задуши гърдите му. Той държеше калпака си под мишница и главата му все по-ниско се навеждаше пред иконата. Тия думи, изпълнени с такава безкрайна любов, бяха го вълнували и по рано, но едвам сега като че откриваше истинския им смисъл. Нима имаше по-злочест и по-обременен човек от него? И отникъде добра дума, отникъде утеха. Исус го гледаше кротко и благо. «Дойдете

при мене всички обременени». . . — като че говореше той. Сълзи напълниха отново очите на дяда Недка. Поп Стефан не забеляза вълнението му. Но той нарочно се застоя пред тая икона, една от най-хубавите, като че искаше да му даде време да се опомни и да познае себе си в миналото. Не една хвалба каза той през това време, но дядо Недко нищо почти не чу. Поп Стефан се отмести и се спря пред иконата на св. Йоан Кръстителя.

— Говориш ми за новите майстори — каза той. — Виждал съм ги. Виждал съм и зографи и от Трявна, и от Дебър, и отвсякъде. Хубаво работят и те. Но виж, виж тука! Виж хубава икона! И кой я е работил? — Пак ти. Ето: «Рука Недкува»!

Пустинникът имаше бледно и мършаво лице, изсушено от пост и бдение, набраздено с дълбоки бръчки от мисъл и страдание. Той беше облечен, както беше описано това и в евангелието, с камилска кожа, чреслата му бяха опасани с ремък. С едната си ръка благославяше, в другата — държеше блюдо, в което беше положена собствената му глава, отсечена — символ на неговото мъченичество. На един разгънат свитък се четеше: «Покайте се!». . . Тоя зов, повелителен и гневен, някога светият предтеча беше хвърлял като гръм в лицето на човешките тълпи, потънали в грехове, престъпления и пороци. Сам дядо Недко трепна. Какво беше той някога, какво е сега! Грижлива и тънка работа личеше и в тая икона. Образът и ръцете, дрехите и фонът — всичко до най-малките подробности беше изпълнено точно и внимателно. И какви пресни и хубави бои! Зелен хитон беше наметнат върху плещите на светеца, хиляди и хиляди гънки бяха най-причудливо надиплени, вярно беше предадена и сложната игра на светлината и сенките по тях, и златистата лъскавина на коприната.

Поп Стефан гледаше иконата, замислен и също пренесен в миналото.

— Дядо Добри беше подарил таз икона — за-

почна той. — Гроздановият баща, нали го помниш? Ето тук е писано. . .

Той понамести очилата си, пристъпи по-близо и гласно прочете надписа на долния край на иконата:

«Пріими страстотерпче Христовъ сей даръ тебѣ
посвященный
Иждивеніемъ г. Добри Грозданова прасноизображенный
И испроси ему, родителемъ, супрузѣ и чадом его
спасеніе
Отъ преблагого Бога и согрешеніе ихъ прощеніе.»

Поп Стефан въздъхна.

— Какъв беше бащата, какъв излезе синът! — каза той. — Светът се измени, лоши станаха хората. Забравиха бога.

Пред много икони още поп Стефан води дяда Недка. Те се спираха и пред св. Николай Чудотворец, пред трите светители, пред образите на архангелите Гаврил и Михаил, изписани на двете странични врати на олтара. И навсякъде поп Стефан и с одобрение, но и с укор в гласа си повтаряше:

— Ето и тука: «Рука Недкува»!

— Виж как си работил едно време, Недко! — кротко заговори той, след като свършиха вече прегледа. — И майстор беше тогава ти, и човек беше! А сега? И срамота, и грехота е. Грехота е от бога. Фирми и каруци ли трябва да пишеш ти! И още не знам що. Казах ти: твоята дарба е дадена от бога и нему трябва да служиш, върни се в черквите, пиши си иконите пак. Виж белите си коси, виж и моите. Пътници сме вече ние с тебе. Време е да помисли човек и за душата си, да се приготви за смъртта.

Дядо Недко не отвръщаше нищо. Разкаяние и мъка гризяха съвестта му. Той се обърна и погледна още веднъж иконостаса. Светците го гледаха право в очите, неподвижно, строго и сякаш безмълвно повтаряха думите на поп Стефана.

Те излязоха на двора и почнаха да се разхождат. Дълго време още поп Стефан говори на дяда Недка,

гълча го, напътва го и колкото и да беше строг, кротост и доброта лъхаше от думите му. Тоя разговор още повече развълнува дяда Недка. У него се събуждаше вярата в собствените му сили, предишните успехи го ласкаеха. Той от сърце желаеше да направи нещо хубаво, да изкупи греховете на довчерашния си живот, да облекчи и зарадва старините си. И със сълзи на очи, с една искреност, която извираше направо от сърцето му, той обеща на поп Стефана и се закле пред него, че вече няма да пие и ще се залови за работа.

Всичко се нареди и уговори най-подробно помежду им. Поп Стефан каза на дяда Недка, че напоследък Вълчан Дуков е понесъл много загуби, затова искал да подари една икона на черквата. Ето работа за него. Още утре той трябваше да напусне кръчмата на Къня и да се пренесе тук, в черковния килер, гдето можеше и да живее, и да работи. Бои и всичко потребно пък той щеше да вземе от града и затова поп Стефан на драго сърце му предлагаше колата си. Накрай двамата старци се разделиха също такива добри приятели, каквито бяха някога.

Дядо Недко премина пак из село. Сега той никъде не се отби, никъде не спря. Но беше още по-занесен и по-разсеян, отколкото по-рано. Той вървеше бързо, изправен, с гордо издигната глава. В очите му гореше огън. От време на време той говореше нещо на себе си, издигаше едната си ръка, размахваше я, като че заплашваше някого, и викаше: «Рука Недкува»!

Помислиха го пак за пиян.

X

Дружеството в Люляково беше спестовнокооперативно. Отначало то малко успяваше. Недоверието на селяните един към друг, страхът им от всеки по-голям риск, упоритата им привързаност към изпитаното и старото — всичко това спъваше работата

и често докарваше до отчайване поп Доча. Нравствената основа на такова едно дружество трябваше да бъде преди всичко в сговора и взаимната помощ. А тъкмо тия добродетели липсваха на люляковчани. Ползата и хубавата цел им бяха ясни, но те не можеха изведнъж и тъй лесно да променят нрава си, да забравят довчерашното си минало. Те си оставаха хора от едно и също село и гоненията и ежбите помежду им скоро се пренесоха и в дружеството.

Могъществото на Вълчана се почувствува и тука. Той знаеше добре, много добре кой беше му запалил саплъците. Неведнъж Гроздан беше се заканял, че някоя нощ в двора му ще пропее «червен петел», а в езика на злосторниците това значеше пожар. Тъй и стана. Ударът беше много жесток. И то не толкоз зарад загубите, колкото зарад ужасите и страхотиите, които трябваше да се преживеят. Цялата челяд на Вълчана беше изплашена, по-младата от снахите му се разболя, децата дълго време трябваше да ги весят за страх. Не по-леко прекара тая напаст и сам Вълчан. Стреснат в съня си, уплашен и объркан, той тичаше насам-нататък, викаше като луд, вземаше едно, оставяше друго, или пък с отчаяна храброст се спущаше сред дима и пламъците, за да гаси и това, което вече не можеше да се спаси. Насила почти трябваше да го изведат настрана. Припърлен тук-таме от огъня, изморен и отчаян, той се качи на пруста, изкопчи се из ръцете на близките си и се обърна: още по-голямо му се стори огненото зарево, обляло целия двор, стихийното море на пожара бучеше и поглъщаше стоката му. Ужас и невъобразима болка се появи в погледа му, изгуби свяст, полюля се и като сноп се завали на земята. Жените изпискаха и заплакаха над него като над мъртвец. Разкопчаха дрехите му, гъркаха го със сняг и не без мъка го свестиха.

Вълчан се съвзе скоро. Със стиснати зъби той мислеше за деня, когато и неговият юмрук с всичката си сила щеше да се сложи върху главата на Гроздана. Той чакаше решението на съда за нивите.

Но дотогава той не изпущаше и най-малката възможност да му напакости. Имаше няколко души от най-бедните селяни, които още вървяха след Гроздана и го слушаха. Трябваше да се премахне влиянието му и сред тях. Един по един и те бяха приети в дружеството, получиха заеми, но се задължиха, че повече няма да се събират с него.

Все по това време дружеството предприе и похода си против пиянството. Това, разбира се, най-много засегна Къня, но той нито се уплаши, нито се обиди, само поклати глава и се усмихна. Старият кръчмар добре познаваше хората си. Имаше други причини, неизбежни и силни, като природните закони, които докарваха и прекратяваха сами това периодично зло. И наистина, пиянството трая, докато трая зимата и докато имаше сняг. Щом времето се поправи и земята изсъхна, хората излязоха на работа, започнаха да орат и да сеят и никой повече не мислеше, нито пък имаше време да ходи на кръчмата и да се напива. Там можеха да се видят сега само Гроздан, Тачката и сегиз-тогиз и дядо Недко. Всички бяха почнали да странят и да избягват Гроздана. Той се видя сам и изоставен. Но това, както и прекратяването на пиянството, се взе като успех на дружеството, а Вълчан от своя страна го приписа на себе си.

Гроздан не зася нищо тази година. Той продаде кола, плуг, добитък — всичко, което беше му останало още. Никому той не се оплакваше и нищо не говореше за положението си. Беше станал мрачен, мълчалив и зъл. Но ходеше все тъй напето и чисто. Някаква грижлива ръка не беше се отказала още да позакърпва и почиства износените му инак дрехи. Единственият му и неразделен другар беше Тачката. Те бяха все наедно. Губеха се понякога по цели дни и седмици, но какво правеха и где ходеха — никой не знаеше. И когато отново се появяха в Люляково, започваха непрекъснати веселби в кръчмата. Гроздан проявяваше щедростта на цар, пилееше пари с широка ръка, черпеше всички наред. В същото това

време от околните села, по-близки или по-далечни, идеха слухове за големи и смели кражби на коне.

Гроздан почти нищо не говореше за разправиите си с Вълчана. Но ясно беше, че тая вражда разяжда и гложди душата му, тай се и расте, готова всяка минута да избухне. Нещо повече можеше да се долови от Тачката. Голям хитрец и бъбрица, той правеше, както всякога, акробатските си фокуси, смееше се, пущаше уж невинни шеги, докато в тях влагаше най-зловещи намеци и заплашвания против Вълчана и против други селяни. Никой не смееше да се обади, да се спречка или скара с тях. Отмъщението им никога не закъсняваше. Като някаква неотвратима орис, то постоянно тежеше върху Вълчана. Делото за нивите беше насрочено веднъж, но се отложи по искането на Гроздана. Наскоро след това Вълчан намери една сутрин лозето си изсечено до последния чукан, изсечени бяха и всички фиданки. Чивгарите на плуговете му, оставени в полето, бяха надробени на парчета, а железните синджири липсваха. В селската чърда се появиха няколко биволици и крави на Вълчана, разсечени с брадва по хълбоците или с изрязани до дъно опашки — нечовешка жестокост, тъй обикновена по селата. От яхърите на Вълчана липсаха и няколко коня. Една невидима и безмилостна ръка слагаше върху му удар след удар. Но той знаеше чия е тая ръка, почна да се пази, прибираше добитъка и стоката си, а всяка нощ синовете и слугите му караулеха из двора с пушка в ръка.

В Люляково не обичаха Гроздана, но не бяха и откъм страната на Вълчана. Той искаше да вземе със съд ниви, които — всички знаеха това — не бяха негови. Той постъпваше също тъй жестоко, както и Гроздан. Съвестта на стария чорбаджия не беше съвсем спокойна.Той всякак гледаше да направи нещо добро, да се издигне в очите на селяните, да поприкрие греховете си. Стана отстъпчив и мек, отзоваваше се на всяка молба, правеше по-големи или по-малки услуги. Най-много той почна да заляга и да се грижи за новото дружество. Поп Дочо нечакано

намери силен и ревностен помощник. Името и богатството на Вълчана не само подигаха престижа на дружеството, но премахваха всяко колебание у членовете, улесняваха и най-трудното решение. Поп Дочо хитро подмамваше Вълчана. Той знаеше голямата му суетност, хвалеше го, допитваше се за всичко до него, всичко отдаваше на него, като му приписваше и собствените си заслуги дори.

Дружеството заработи добре, купуваха сол, въжа, коси, яби, вили и всякакви други стоки, които раздаваха на членовете на евтини цени. Доставяха различни семена — рапица, люцерна, лен, — доставяха всякакви земледелски машини, било за продан, било за обща работа. Освен това, когато напролет дойдоха пак търговците на вълна, те намериха селото единодушно и недостъпно. Не можаха, колкото и да се мъчиха, да откъснат нито един лековерен продавач. Всичката вълна се прибра и продаде на много по-висока цена от дружеството. Отсега нататък всяка по-крупна продажба или покупка, всяка обща работа, било в самото село, било спрямо външни хора, трябваше да се уговори, да се реши и изпълни от дружеството.

Плановете на поп Доча отиваха много по-далеч. Той мечтаеше за едно дружество, което щеше да направи от цялото село едно общо, голямо и многобройно семейство и, както в едновремешните задруги, наред с труда и грижите, щеше да зацари в него и сговорът, взаимното доверие и любовта. Едно такова дружество щеше да прероди и пречисти издъно живота. То щеше да съсредоточи и въплъти в себе си и върховната власт, и ума, и съвестта на общежитието. Оттам щеше да изхожда всеки почин и всяко решение, щеше да се дава всяка цел, оттам щяха да се съгласуват усилията и трудът, еднакво щяха да се разпределят и грижите, и благата. Дружеството щеше да бъде и училище, и народно събрание, и съд, и всичко. Един жизнеспособен и здрав организъм, трайно и хармонично споен, превъзпитал душите, примирил много противоречия, убил много

пороци. И тоя организъм, свързан с широката мрежа на много други като него, ще видоизмени съвсем живота, ще доведе царството божие на земята. Поп Дочо искрено вярваше в това. Макар и твърде практичен, заробен от дребни интереси и сметки, нему все пак не му липсваше ентусиазмът и чистият идеализъм, присъщи на всеки народен учител. А такъв поп Дочо беше дълги години подред.

Той беше доволен от работата си. Най-после основата беше положена, пътят беше ясно начъртан. Имаше вече полза, доверието към новото дружество беше спечелено. Оставаше да се работи по-нататък и да се дограждa започнатото. Поп Дочо не криеше радостта си, но още по-доволен от него беше Вълчан, който беше убеден, че всичко се дължеше нему. Да се занимава с дружествените работи, да се допитват до него, да го хвалят, да чувствува, че е облечен с някаква власт, всичко това стана привичка и необходимост на стария чорбаджия. Синовете му отдавна бяха поели цялата работа и от него нямаха твърде нужда. Той имаше много време и го посветяваше изцяло на дружеството. Неговата суетност растеше всеки ден. Преследван, измъчван и обиждан от Гроздана, несправедливо според него, той търсеше хора, които да го почитат и уважават. За дружествените работи говореше като за свои собствени, дружеството сякаш не беше нищо друго, освен едно лично негово дело, решил да ощастливи с него селото. Разбира се, че истинската пружина, която движеше всичко, беше поп Дочо, но налице беше Вълчан. Донасяха някаква стока. Пръв известяваше за това Вълчан. Той отиваше в кръчмата, но не бързаше, а чакаше да се съберат повече хора. Новината, която таеше в себе си, го разполагаше най-благодушно и той красноречиво и надълго разказваше някой епизод из живота на своя любим герой — полския генерал Бем. Разказваше и много други анекдоти, все тъй забавителни и сладки. Вниманието към него вече е общо. Тогава той става, започва да се разхожда насам-нататък, доволен, сияещ, спира се пред

някого и като го подръпва за ухото, или пък го почуква по носа, казва тъй, че да бъде чут от всички:

— Да оставим това. Друго има, друго! Купил съм ви малко газ. Ще я раздавам тез дене. Влашка е, стока первий сорт!

Той избираше някой по-доверен човек, сядаше при него и, сега вече като голяма тайна, разказваше колко много труд и какви хитрини е трябвало да употреби, за да вземе стоката на сметка. Дружеството никога не споменаваше, говореше всякога от свое име и за себе си.

Дружеството купи една редова сеячка. Работиха общо с нея всички.

— Е, какво ще речете сега? — говореше тогава Вълчан. — Разбира ли дядо ви Вълчан или не? Машината е чудо. И сее го, и го заравя, реди го все еднакво тъй, като че брои зърната с ръка. От Америка е таз машина. Не, не е от Америка, а от Съединените щати.

— Че то е все едно — обажда се някой млад човек. — Дето Америка, там са и Съединените щати.

Вълчан се обижда, но взема работата на шега, пристъпва гордо, усмихва се снизходително и улавя младия човек за ухото.

— Не знаеш ти землеописанието, муле — говори му той. — Ти дяда си Вълчана ли ще учиш? Америка е едно, Съединените щати — друго!

Въпреки тия налудничеви постъпки на Вълчана, селяните виждаха, че дружеството работи добре, имаха полза от него, и бяха доволни. Но истинска радост обзе всички, когато дружеството реши да купи обща вършачка за селото. Люляково се развълнува. Поръчката беше направена вече, но мнозина още не можеха да повярват, че това е възможно. Неволно погледите на всички се обръщаха пак към Вълчана. Питаха го постоянно наистина ли е поръчана машината и кога ще дойде. Вълчан чувствуваше силата си и скъпеше думите си. И някой, било за да го поядоса, било за да го накара да се изкаже по-ясно и да ги увери по-добре, престорено се съмня-

ваше в цялата работа около вършачката и просто на просто казваше, че тя никога няма да дойде.

— Може и да не дойде пък! — ядосваше се наистина Вълчан. — Воля ми е най-после. Ако искам — ще дойде, ако не — няма да дойде.

Тия думи огорчаваха всички. Вълчан скоро се смиляваше, или пък разбираше, че се шегуват, и като мушкаше доста силничко неверния Тома, добродушно говореше:

— Потрай, човече, потрай! Ще дойде. Ще ви купи дядо ви Вълчан и една вършачка, че да го споменавате.

Той даваше и най-големи подробности. Поръчката е направена в Германия. Фабриката работи бързо, но пренасянето било трудно. От Германия в Австрия, после в Сърбия, по Дунава, по море, по железници.

— Дълъг път — завършваше Вълчан. — Време трябва за туй. И аз бързам, ама няма що, ще трябва да се почака. Но за харман аз ще ви я докарам, не бойте се! . . .

Едно особено събитие се случи наскоро и всички трябваше да повярват, че наистина вършачката ще дойде и ще дойде скоро. Пролетните сеитби отколе бяха привършени и по Гергьовден настъпиха посвободни дни. Един популярен курс по земеделие и скотовъдство беше уреден в Люляково от дружеството. Това също беше плод на безшумната, но усърдна работа на поп Доча. Видни агрономи бяха поканени и четоха лекциите си. Разбира се, селяните не останаха без полезни упътвания и съвети, макар че прилагането им, както всякога, отложиха за по-добро време. Но не това беше най-важното. Гостите бяха известни хора, имената на които често се срещаха из вестниците. Да напуснат разкоша и удобствата на столицата и да дойдат чак в далечното им и затънтено село нарочно за тях и за дружеството им — ето кое най-много поласка и зарадва люляковчани. Освен това, те бяха влиятелни хора, можеха да издействуват по-голям кредит на дружест-

вото им, да улеснят доставките им. Всичко това поп Дочо обясни много добре. Курсът тогава се забрави и остана на заден план. Гостите бяха всичко. Обкръжиха ги с най-голямо внимание и гостоприемство. На отиване пък им беше дадена една такава гощавка, че за дълго време остана паметна за Люляково.

XI

Дълга, като за сватба, трапеза беше сложена в най-голямата класна стая на училището. Най-напред поп Дочо, който добре беше схванал голямата слабост на учените хора към всичко народно, предлагаше наместо маси да наредят ниски селски софри, около които да се седи на възглавници. Отказаха се от тоя план, за да не затрудняват непривикналите граждани, но във всичко останало най-строго беше запазен народният ред и обичаи. Гозбите бяха народни, съдините — тежки сахани и тави от стара мед, подарявани по сватби и кръщавки, дървени лъжици, гаванки, бъклици. Нямаше кърпа за всекиго, а общ, дълъг месал обикаляше софрата. Преди да се започне яденето, млади булки със съвсем нови пешкири и със също такива старовремски ибрици и легени поляха на гостите и на мъжете да се умият.

Трапезата беше сложена тъй, че по-голямата част от стаята да остане свободна. Това беше направено пак според предвижданията на поп Доча. В средата, на най-личното място, седеше възстар, пълен и едър господин, с червено охранено лице, с ниско остригана коса. Ръцете му бяха като подпухнали и на късите му пръсти лъщяха много пръстени. Той беше председателят на Централното земеделско дружество и от него люляковчани очакваха много за дружеството си. От едната му страна седеше Вълчан, от другата — Нейко кметът. Преподавателите на курса седяха на същия ред и всеки от тях също тъй имаше по един от по-първите селяни. Поп Дочо, за да вижда всичко и за да може по-лесно да дава нареждания-

та си, беше седнал на отсамната страна, но пак срещу гостите. Жените бяха насядали отделно — пó към края на трапезата.

Отначало вечерята вървеше тихо, чинно, без много разговори, като във всичко се чувствуваше само почитта, която се отдаваше на гостите. По-голямо оживление настъпи, когато трима млади овчари, след като бяха се нахранили набързо, седнаха насреща и надуха кавалите. Засвириха стари народни песни, нито много жални, нито много весели, повече тържествени, широко разлени — ония песни, които е обичай да се свирят на зияфети — при ядене и пиене. В същото време булките, които шетаха, поднесоха на дървени тапурчета мед от бели пити и бяло сирене. Наляха и чашите с вино.

— Хапнете си от меда — канеше Вълчан гостенина. — Медът ни е хубав. Едно време чак от Ески-Джумая и от Шумен са донасяли пчели, какви кованлъци е имало! Хубав мед става тук, защото всякакво цвете има. . . Хапнете си, хапнете, ваша милост!

Но големецът само благодареше, като леко кимаше глава, а очите му, в които сега грееше особен блясък, бяха устремени към кавалджиите.

— Слушай, дядо Вълчане, слушай — говореше той — как хубаво свирят момчетата! Ах, браво, браво! Кой е тоя там средният?

— Тоя ли? Дамян, овчар е. Той ни е баш кавалджията.

— Браво, браво!

— Ех, ваша милост, какви кавалджии имаше едно време! Имаше един, Инджето се казваше, Стоян Инджето от Сарънджа. Тойзи човек пасеше овцете си с кавала си, с кавала си ги управляваше.

— Нима? Как тъй?

— Седи на едно място и свири с кавала. Засвири на един глас — овцете се завърнат на една страна, засвири на друг глас — завърнат се на друга. Иска ли пък да ги закрепи на едно място, засвири тъй леко, леко, хубаво — и ония ми ти овце, като се

пръснат, като се наредят една до друга — пасат, пасат и звънците дрънкат.

Гостенинът се заинтересува, слушаше Вълчана, дори се обърна към него.

— Тъй ви казвам, с кавала си ги управлява. Когато иска да ги събере, пак тъй, с кавала. Засвири им и те — идат, идат.

— Чудно нещо! — каза гостенинът.

— А, голям кавалджия беше! Инджето, Инджето като кажеха — всеки го знаеше.

Нейко кметът също тъй се смяташе длъжен да забавлява гостите.

— Кавалът е таквоз. . . хубаво нещо е — започна той. — Аз имам едно куче, щом чуе кавал, захваща да вие. . .

— Защо, бои ли се?

— Не, не че се бои, а разбира и то, когато кавалът свири жално, тогаз вие и как вие! . . .

— Да? Интересно! . . .

Големецът разсеяно отговаряше на Нейко. Той пак беше се загледал в кавалджиите, следеше мелодията, която се разливаше нашироко, плътна, сладкозвучна, пленителна. Пълното му лице като че разпъфваше, очите му горяха.

— Ах, чудесно свирят! — говореше той. — Чудесно!

Разговорите се оживиха вляво и вдясно на трапезата. Всеки приказваше със съседа си. Поп Дочо, който имаше насреща си всички гости, можа да размени с всеки от тях по някоя дума. Понякога той се обръщаше назад, за да види дали всичко е в ред, и тогава светлината на една лампа, провесена на тавана, падаше право на лицето му. Хубави бяха късите му закъдрени коси, малката му брада беше поподстригана по светски. От живия поглед на лицето му можеше да се разбере, че той е много доволен.

Радулов също беше тук. Той беше нещо замислен, малко приказваше и когато не го гледаха, изваждаше едно късче хартия, някакво на дребно сгънато писъмце, прочиташе го под масата и пак го скрива-

ше. По всичко се виждаше, че мислите му са някъде далеч.

Жените също тъй се поразпуснаха и загълчаха. Най-близо до мъжете беше попадията на поп Доча. Млада, не твърде хубава, изпълнена с достоинство жена, която приказваше, но и често поглеждаше към мъжа си, като че чакаше някакъв знак от него. Между всички жени по-нататък една личеше — Жела, по-старата Вълчанова снаха, още по-хубава, както беше се попременила сега. Тя знаеше, че ще обърне внимание на гостите, затуй стоеше изправена, застанала тъй, че да се вижда най-добре, готова за всеки поглед. Все пак тя не можеше да се удържи и без да изменя изражението на лицето си, пущаше някои шеги, от които най-много се смееше етърва ѝ, Мита, и то тъй, че трябваше да се обръща настрана да крие смеха си.

След като бяха изредили много песни, кавалите изведнъж млъкнаха. Миг-два разговорите продължиха високо, объркано, като бръмчение на пчели, после изведнъж утихнаха, като всеки се стесняваше от настъпилата тишина. Вълчан извика към жените:

— Какво ма, какво се умълчахте? Я да кажите и вие нещо, изпейте някоя песен. Ама стара песен, хе! другошна. . . Хайде!

Жените се понаведоха една към друга и си зашепнаха. Познаваше се, че всички подканят Жела, но тя мълчеше, очите ѝ се пълнеха със светлина, поусмихваше се, но нито се съгласяваше, нито отказваше. Но като видя, че всички я гледат, че на нея е спрял очи и големецът със златните пръстени, който стоеше до свекъра ѝ, тя стана, позамисли се, като да си припомняше нещо, скръсти смирено ръце отпред и като се обърна не точно срещу гостите, а малко настрана и се загледа в земята, запя:

Откак се, мамо, поовчерих,
на кривак не бях заспивал,
снощи на кривак задрямах,
задрямал и засънувах. . .

Гласът ѝ беше треперлив, нерешителен, но самата песен, туй, което се разказваше в нея, скоро завладя всички и в стаята настъпи пълна тишина. Тогава Жела се съвзе, издигна гласа си, самата тя се изправи, едра, снажна, хубава, каквато си беше, пообърна се и погледна към гостите — очите ѝ светнаха изпод тънките вежди, лицето ѝ заруменя. Всички я гледаха — и гостите, и кавалджиите с кавали в ръце — и не се знаеше дали песента слушат, или само нея гледат. Един от гостите се наведе до други един и за да не ги разбере селянинът, който седеше между тях, пришепна му на чужд език:

— Каква хубава жена! Като че е някоя царица, преоблечена в селски дрехи. . .

Навела пак очи, завладяна сама от скръбта, която лъхаше от песента, Жела пееше сега оня куплет, в който отговаряше майката на овчаря и тълкуваше съня му:

Синко Стоене, Стоене,
нали ме питаш, ще кажа —
таз съня не е хубава!
Турци са, синко, душмани,
хранени кони — тъмница,
алени феси — истина. . .

Все при такава няма тишина Жела доизкара докрай песента. И когато тя свърши, и като се позасмя тъй, че цялото ѝ лице се промени и светна, каза: «Добре сте послушали, гости!» — от всички страни се чуха одобрения, а гражданите, по обичая си, заплякаха с ръце. Жела се прибра при жените и докато те, зарадвани зарад нея, бързаха да ѝ кажат нещо, тя си мислеше: «Свекър ми няма що да рече — хубаво стана». . .

Засвириха пак кавалите, порасна пак глъчката на трапезата. Жените настанаха и се събраха сред стаята. Няколко млади, напети мъже имаше там, между тях и Марин, синът на Нейка кмета. Поп Дочо също заобиколи нататък и се върна. Изведнъж кавалите промениха свирнята и започнаха за игра.

Селяните, които бяха на трапезата, веднага познаха какво се свири, поусмихнаха се и казаха:

— А! На кръстника!

Излязоха четири булки — същите, които бяха шетали през време на вечерята, — застанаха по две от всяка страна, а в средата Марин. Всички се заловиха за ръце, но тъй, че от лакътя нагоре държаха ръцете си изправени — в такта на свирнята запристъпяха леко, тропливо напред и, като направеха тъй няколко крачки, всички се покланяха — покланяха се на гостенина, който седеше до Вълчана — и след туй по същия начин се дръпваха назад. Правеха различни фигури и размествания, ръководени от Марина, но главното, което си оставаше едно и също и се повтаряше, беше тропливият пристъп напред и поклоните пред големеца. Тая игра по сватбите се играеше на кръстника, който по обичая е най-почитаният човек. Сега наместо него, също тъй почитан беше гостенинът.

Може би той схвана скрития смисъл на играта, но и без това тя му хареса. По негово желание, играта я повториха и потретиха. И след като дълго време беше гледал и беше се радвал, изведнъж той се замисли, замачка трохи между пръстите си, загледа се унесено. Той остана тъй и след като играта се свърши. Вълчан му пришепна нещо, гостенинът не го чу и се изправи. Лицето му беше изопнато, очите му гледаха строго. Разбраха, че иска да говори, и въдвориха тишина.

— Аз съм от града — започна той, — оттам съм дошел, там ще си и отида. Аз не съм облечен като вас, не приказвам като вас, не ви приличам. Може да речете, че съм ви чужд, че не ви познавам и не ви разбирам. Това не е вярно. Четиресет години вече как аз живея в града, но мисля и чувствувам, радвам се и страдам с вас, с българското село!. . .

Той говори дълго. Ненавикнали на подобно ораторско горещене и ръкомахания, жените се стесняваха, криеха се една зад друга или затуляха с шепа усмивките си. Една Жела остана спокойна и самоу-

верено, с открито лице гледаше гостенина. Но ако жените не разбраха речта на големеца, мъжете проумяха всичко. Те разбраха, че гостенинът хвали селото им, говори за сговора и единодушието им, посочва за пример дружеството им. Той им обеща пълната си подкрепа. Всичко, щото поискат, ще им се даде. Вършачката е вече на път. Щом се върне, той ще се разпореди да се ускори пренасянето ѝ. И няма да се мине много време — машината ще бъде тук, в село.

Това стигаше. Чукнаха чашите си с гостенина и веселбата порасна, тъкмо сега стана непринудена и сърдечна. Засвириха пак кавалите, започна се хоро. Наперен, важен, с лисичи кожи на абата си, Вълчан сам поведе хорото. След него идеха гостите с черните си граждански дрехи, а по-нататък, в ярката светлина на лампите, се пъстреяха разноцветните накити на селяните и селянките. Хорото беше мъдро, тежко — чорбаджийското хоро, както го казват, което се играе по сватбите, когато се хванат свекърът и свекървата или други почитани и важни хора.

Една неприятност смути за малко веселието: вън в коридора нечакано избумтя силен удар, счупи се стъкло и късчетата се разсипаха и прозвънтяха. Отидоха да видят какво има. На гостите казаха, че вятърът е счупил стъклото на един прозорец, но истината беше друга: някой беше хвърлил камък от улицата. Там намериха дяда Недка, но той беше толкоз пиян, че от него нищо не можаха да разберат. Набедиха, както винаги, Гроздана и Тачката.

XII

През май, както е навсякъде из Добруджа, растителността беше в пълната си сила. В бурен глъхнеха дворове и харманлъци, плетищата не се виждаха от коприва и бучиниш, трева застилаше дори улиците и мегданите, като оставяше чисти само белите и прашни ивици на пътеките. Тая зеленина беше още

по-буйна вън от селото. Най-напред започваше пасбището — равно, обширно, възхитително зелено. Сред него селото изглеждаше необикновено малко, прибрано и скупчено като гнездо. Овошки нямаше твърде много из дворовете и градините. Ярко изпъкваха и се пъстрееха червените покриви и белите стени на къщите, правите линии на каменните огради, кръговете на харманите и уединените кули на вятърните мелници с разпънатите си бели крила. Всичко това заемаше сравнително малко място. Преобладаваше все пак околната зеленина, тържествуваща и необхватна. Селото приличаше на старинна някоя гравюра в средата на огромен смарагдов щит. Тая зеленина имаше два пояса, два прелива. Пасбището беше по-светло и слабо жълтеникаво от безбройните купчини на млечока. А веднага след него започваше друга зеленина, тъмна, плътна, с равни, като че изрязани с нож краища. Светли талази бягаха по повърхността ѝ, цялата маса се клатушкаше и преливаше, като че някое море биеше там в бреговете си. Това бяха нивите, изкласили вече, високи и буйни.

Плодородието и таз година щеше да бъде голямо, но радостта на селяните се губеше в грижите им около прибирането на тоя обилен плод. Защото каквито бяха гъсти и високи храните, с много поветица из тях, жетвата щеше да бъде тежка, а още по-тежка щеше да бъде вършитбата. Ето защо цяло Люляково облекчително въздъхна и се зарадва, когато се разбра, че вършачката ще дойде. Повече от двайсет чифта волове и биволи бяха отишли в града, за да я вземат. Мина се ден-два — машината не дойде. И селяните, недоверчиви и предпазливи, каквито си бяха, отново се разколебаха в надеждите си.

Беше неделен ден. На мегданя до черквата младите бяха започнали да се събират за хоро, старите пък бяха в кръчмата на Къня, пиеха по чашка ракия или кафе в големи турски филджани и спокойно се разговаряха. Изведнъж някой подаде главата си през вратата и извика:

— Вършачката иде! Вършачката!

Колкото хора имаше в кръчмата, скочиха и излязоха навън, събраха се накуп и загледаха на запад: черна ивица сечеше зеленината на нивите на тая страна, вглъбяваше се и лъкатушеше като коритото на река. Това беше пътят, който идеше откъм града. И ето там, на самата линия на хоризонта, се очертаха черните силуети на множество хора и добитък. Идеше вършачката. Различаваха се две отделни групи, които наваляха по отсамната страна и ясно вече се виждаха. Напред вървеше бяла върволица волове и зад тях нещо огромно и черно. Това беше локомобилът. Малко по-назад идеше друга върволица волове, а след тях — батозата. Слънцето беше превалило на запад и хвърляше меки полегати лъчи. Силно осветен, червеният корпус на вършачката блещеше сред зелените ниви, поклащаше се и се люлееше като кораб. Присъствието на хора там се забравяше. В бавното и тържествено движение на двете големи машини като че имаше нещо съзнателно, уверено и самостойно.

Може би мнозина бяха видели от дворовете си, че вършачката иде, може би новината бързо беше се разнесла от уста в уста, но вътре в няколко минути цялото село беше на крак. Из улиците тичаха жени, момичета и деца. Наедно с тях, необлечени както трябва, с някой търнокоп или тесла в ръка, както бяха работили, бързаха и възрастни мъже, малко позасрамени, че не могат да се въздържат и тичат като децата. Най-хубаво се виждаше от мегданя при Кънювата кръчма, затуй всички се събираха там. Приказваха високо, показваха с ръце, не снемаха очи от двете грамадни чудовища, които бавно наближаваха към селото. Вълнението растеше. Ако някой цар мислеше да влезе в Люляково, радостта и любопитството нямаше да бъдат по-големи.

Близо до селото пътят се спущаше в една долина. Машините слязоха там и се изгубиха от очи. Напразно всички чакаха да излязат из дола и да се покажат на отсамната страна. Наистина, там пътят

не беше твърде добър, имаше и една малка стръмнина, но те се забавиха повече, отколкото трябваше. Множеството, натрупано пред кръчмата, почна да се безпокои и като не знаеше какво става с машините в дола, проточи се и тръгна нататък. Насреща из пътя се зададе Сидер, един от синовете на Вълчана. Яхнал на гол кон, той препускаше към село, за да смени един скъсан кантар от каруца. Отрупаха го с хиляди въпроси. Без да се спира, той отговаряше на всички едно и също:

— Нищо няма, нищо! Едното колело на казана потъна малко. Дигат го сега с винча. Ще тръгнат пак скоро.

Никой не се върна от пътя си. Скоро всички слязоха в дола и заобиколиха машините. Най-после това, което толкоз време им се струваше като неосъществима мечта, беше пред очите им. И двете машини бяха съвсем нови. Големият и тежък локомобил с незапалвано още огнище, с повален комин и с неподвижно ремъчно колело стоеше като вързан и притихнал звяр. Нещо по-леко и по-грациозно имаше в батозата — голяма и висока постройка, повечето дървена и боядисана със светла червена боя. В Люляково не за първи път виждаха подобни машини. Почти всяко лято те вършееха с такива. Но те бяха чужди, а тия щяха да бъдат техни собствени. Това ги радваше най-много и това сякаш полъхваше и от самите машини. Гледаха ги и им се радваха, като на нещо живо. Особено у жените любопитството беше голямо. Те се трупаха навсякъде, заничаха и пречеха на мъжете в работата им. Трябваше най-после да се намеси Нейко кметът, за да разгони и отстрани малко назад голямата навалица.

Все още се занисваха около потъналото колело. Дойде Йордан ковачът и високо и авторитетно почна да дава съветите си. С негова помощ наместиха по-добре винча, завъртяха ръчката, заскърца нещо и всички жени учудено ахнаха, като видяха как неимоверната тежест на локомобила започна да се подига от една толкова малка и слаба наглед маши-

на. Колелото най-после беше освободено. Най-напред локомобилът, след това батозата бяха изкарани на отсрещната страна на дола. Оттук нататък мястото беше равно и пътят — хубав. Преди да влязат в село, спряха и дадоха почивка на добитъка. Народът отново се струпа около машините.

— Назад — викаше Нейко и размахваше една шибалка, — назад! Стига сте я гледали. Ще ви омръзне, не бойте се!

Нейко искаше да намекне за усилената работа, която чакаше всички по вършитба. Той говореше наглед незаинтересувано и равнодушно, но лесно можеше да се познае, че сам се радва твърде много, затова беше и тъй неотстъпчив и престорено строг. Той обикаляше около машините и размахваше шибалката си.

— Нека гледат, нека гледат! — обади се някой снизходително и важно. — Очите да гледат, ама ръцете да не пипат, че ги пречупвам!

Това беше Вълчан. Да се каже, че в тая минута той приличаше на всевластен и победоносен цар, би било малко. Тъй горд, тъй самодоволен и наперен старият чорбаджия рядко е бивал. Неговите думи се сбъднаха, той удържа обещанието си и, както сам се изказваше, беше купил и една вършачка на селото. Признателност той не търсеше още — тя тъй много личеше във всичката тая радост и изненада на люляковчани. Старият чорбаджия беше доволен. По антерия, прехвърлил през рамо салтамарката си, на която не липсваха и сега лисичите кожи, той се разхождаше насам-нататък, усмихнат, тържествуващ. Както всякога, най-голям пай в работата имаше пак той: негови биволи бяха впрегнати в дъното на всеки чивгар, синовете и слугите му бяха тука и помагаха. Нямаше разлика между неговата и селската работа, той имаше еднаква власт над всички. И Вълчан даваше заповеди, нареждаше, подканяше. Той вършеше това весело и с такова голямо благодушие, че намираше време да подхвърли и някоя шега на жените, да се спре и да потегли за

ушите някой босоног хлапак, зазяпан до вцепеняване в машините. Любопитството на невежите също тъй го забавляваше. Никой, разбира се, по-добре не познаваше от него устройството на вършачката. Той чувствуваше нужда и да поучи тия прости хора.

— Какво я гледате тъй, ще я лапнете! — говори той на няколко души, които зяпат нагоре към батозата и си посочват нещо. — Там е барабанът. Четиристотин трийсет и две въртения прави в секунда. Разбираш ли? — Четиристотин трийсет и две. Не оставя клас, не чупи зърното.

Някой нерешително изказва съмнение в такава една невероятна бързина. Вълчан потегля ухото на тоя мустакат мъж също като на някой немирен ученик, усмихва му се благо, бащински и отминава понататък. Той се спира при друга група и веднага долавя нишката на разговора.

— Кое, лагерите ли? — намесва се той. — Добри са, добри. Сачмени лагери са, също като на вилуципед. А туй знаеш ли що е?

Запитаният, разбира се, не знае и мълчи. Вълчан чука с пръст по главата му и насмешливо говори:

— Същото е то, каквото е и туй. Масленик е, масленик! Налива се там маслото и то си тече по малко, колкото трябва. Отвориш ей тъй и виждаш има ли масло, или няма. Лагерите никога няма да останат сухи, та да се запалят. Сигурна работа. Умен человек го е правил, не като мене и като тебе!. . .

Около локомобила също има много любопитни. Вълчан отива там и отдалеч още започва:

— Чудо машина е! Върви като часовник, ни шум, ни глас издава. Дращи тъй, като котка. А здрава работа е, гаранция — десет години. А ний и за пет ще ѝ изкараме парите.

Някой се мъчи да прочете надписа на локомобила.

— Името на фабриката е — казва Вълчан. — Ланц, в Манхайм, Германия. Перва фабрика е тя. Прави и балони.

— И балони ли прави?
— И балони.

Учудването е голямо, но Вълчан не дава повече обяснения. Той съглежда в навалицата Лазар Чумака, който, оставил наблизо стадото си, беше дошъл, заобиколен от всичките си псета, да види и той чудото. Исполинският му ръст високо се издига над всички. По навика си, Вълчан леко го поподръпва за дългия мустак.

— Закъснял си, Чумак — говори той, — закъснял си!

— Защо? — отвръща Чумакът и пули наивните си и добродушни очи.

— Потрепахме се бе, братко, доде извадим колелото. Ако беше дошъл по-рано, нямаше нужда от винч. Щеше да го дигнеш сам.

Гръмна висок смях. Чумакът поклаща недоволно глава, чуди се да се разсърди ли или не, но захваща да се смее и той.

Почивката беше свършена, приготвиха се да тръгнат отново. Потеглиха първия чифт волове, изкривените чивгари се изправиха и обтегнаха, всички впрягове стъпиха в пътя. След това размахаха дългите камшици, не удряха, но само заплашваха с тях и още повече викаха. С вкопани в земята нозе, с обтегнати шии, с почти прегънати надве тела, воловете напрегнаха всичките си сили, поколебаха се секунда-две в усилията си и най-после тежката желязна маса се поклати и тръгна. Много по-леко потегли и батозата. Всички усилия като че бяха необходими само в началото. Отсега нататък машините тръгнаха леко и неусетно. Тръгна след тях и голямата навалица от посрещачи.

Изведнъж това съвсем случайно придружаване, без някой да го урежда нарочно, се превърна в тържествено и шумно шествие. Кой знае кому беше дошло на ум да го накара, но отгоре на самия локомобил се покачи Ганю биволарят, възседна голямата машина като кон и наду там гайдата си. Провиквания и весел смях заглушиха първите пискливи зву-

ци. Една нечакана промяна се извърши във всички. По-спокойно и по-бодро сякаш пристъпваха воловете, народът викаше и се смееше, самите машини се движеха тържествено и важно, общата радост сякаш одухотворяваше могъщите им корпуси и в сложните очертания на профила им проличаваше чудновата някаква физиономия, разкривена от широка и весела усмивка. Въодушевлението в множеството растеше. Децата тичаха и крещяха наоколо. Ганю продължаваше да свири отгоре на локомобила. Момите се наредиха, заловиха се подръка и запяха. Те подхванаха същите тия песни, които пееха, когато се връщаха от жетва, или пък, като зълви, придружаваха някоя невяста. По-назад идеха мъжете. Те продължаваха разговорите си, но в жестовете им имаше сега повече живост и една особена тържественост стоеше на лицата им.

Все тъй шумно и весело шествието нахлу в селото. Пред кръчмата на Къня стоеше Радулов, до него беше учителката от Загорци Райна. Макар и теоретически противник на дружеството, учителят обичаше всички трудещи се хора и като гледаше как тържествено минаваха двете машини, с гайдата отгоре, с веселия народ наоколо, той най-напред се изненада, после се зарадва, както всички, сне шапката си и я размаха. Толкова беше живял между тия хора, познаваше ги, едни обичаше, други — не, а като че едвам сега ги видя и разбра, както трябва — тия почернели от работа жени, зарадвани и разтревожени в едно и също време, тия момичета, които си пееха тъй, както пееха по сватбите, тия сурови и набити мъже, с мъдри лица, с увиснали тежки ръце. Всички го поздравяваха, навсякъде виждаше усмихнати приятелски лица, някои му викаха нещо, но като не се чуваше, показваха му машините и Ганя с гайдата. Радулов все махаше с шапката си.

Двете машини преминаха през село и влязоха в двора на Вълчана. Тук те щяха да останат, докато дойдеше време за вършитба. Разпрегнаха воловете, извадиха нови зелени брезенти и грижливо покриха

с тях локомобила и батозата. Вълчан с по-старите селяни влезе в къщи, а Жела, засмяна и зарадвана, както прилича на всяка стопанка, тръгна из двора да почерпи с ракия ония от мъжете, които бяха работили около машините. След нея вървеше Мита, за да ѝ помага, и гдето бяха те, там се вдигаше глъчка и смях. Никой не искаше да си ходи. И хорото, наместо да стане, като други път, на мегданя при черквата, изви се и се залюля тука. Събрало се беше цяло село. Толкоз хора и такова хоро не е имало в къщата на Вълчана дори и тогава, когато той е подигал тежки сватби, за да жени синове и дъщери.

XIII

Мълчелив свидетел на това тържество беше и поп Стефан. Изправен на мегданя до черквата, сложил ръце на патерицата си, той беше наблюдавал отдалеч всичко. Старият свещеник искрено се радваше, като виждаше, че враждите и раздорите в селото поутихват и между хората се заражда повечко любов и сговор. Дружеството, мислеше си той, свърши добра и полезна работа, сдружи селяните, помири ги. Тази вършачка също ще помогне много на селото. Поп Дочо и Вълчан заслужават всяка похвала, загдето тъй залягат и се грижат за общите работи. Наистина Вълчан зле се е смразил с Добревия син, не е и прав, но никой не може да отрече, че в много други случаи той показва милозливо сърце, помага и услужва с каквото може. А бог държи точна сметка не само за лошото, но и за доброто. «Той е, който ще ни съди» — заключи в ума си поп Стефан, погледна още веднъж към веселата навалица в двора на Вълчана и тръгна да си ходи.

Изведнъж му дойде на ум за иконата, която Вълчан искаше да подари на черквата. Сега, когато хората поемаха добрия път на сговора и на труда, нямаше да бъде зле да обърнат очите си и към бога. Ето най-сгодното време да се направи някое подая-

ние, да се разгласи и посочи за пример. Вълчан беше готов да стори това, иконата отколе вече беше поръчана. Но дали е готова? Дали дядо Недко беше работил поне нещо? Поп Стефан не знаеше. Въпреки всичките си обещания и клетви, още на другия ден след като се пренесе в черковния килер, дядо Недко отново се пропи. Той не удържа думата си и по-късно, когато вече беше ходил в града, донесе боите си и се готвеше да се залови за работа. Напиваше се сега дори по-често и по-зле, отколкото по-рано. Поп Стефан му се кара, моли го и го увещава — нищо не помагаше. Иконописецът се разкайваше най-искрено, плачеше пред него, целуваше му ръка, вричаше се, че вече няма да пие и ще работи, а на другия ден се напиваше. Поп Стефан се отчая, махна ръка и остави опърничавия старец на волята му.

Веднъж той беше го срещнал на улицата. Дядо Недко беше толкоз много пиян, че не можеше вече да върви, пълзеше по ръцете си, или пък се държеше за дуварите и за плетищата. Изцапан, чорлав и нечист, той беше изгубил всеки човешки вид. Поп Стефан мина покрай него, без да му продума, без да го погледне дори. Но дядо Недко го забеляза, опря пръст на челото си, помисли и, види се, след като мъчително и бавно проумя нещо, обхвана го изведнъж страшна ярост.

— Черно-ка-пец! — завика той подир поп Стефана, като се кандилкаше насам-нататък. — Фарисей! Пиян съм нà, пиян съм! Какво ще ми направиш? Пия и ще пия!

Друг път поп Стефан мина покрай кръчмата. Вътре беше дядо Недко, пиян пак, като всякога.

— Изправил се над главата ми — високо разказваше той, — сякаш душата ми иска да вземе. Работи, та работи. А бе, човече божи, хич сега време за икони ли е? Хората не вярват в истинските светци, камо ли в писаните! В нищо не вярват. Ни в бога, ни в дявола вярват. Икона! Какво е иконата? Боядисана и нашарена дъска. Целуваш я и ѝ се кланяш. Идолопоклонство е туй, а не християнство!

Поп Стефан разбра, че иконописецът е непоправим. Наскоро сам той се разболя и днес за първи път излизаше от къщи. През това време той нищо не беше чул за дяда Недка. Тук ли е още, или пък си е заминал за града? Да не би пък да е болен? За омраза и отмъщение нямаше място в сърцето на поп Стефана. Той се укори, че беше забравил досега бездомния иконописец, не беше попитал где е и как прекарва. И наместо да иде у дома си, той се повърна и влезе в черковния двор.

Отдалеч още той видя, че вратата на килера беше отворена, имаше изути обуща и една тояга беше подпряна до стената. Иконописецът беше тука. Поп Стефан надникна през прозореца, но не можа да види нищо, заобиколи и мина към вратата. Повика, покашли се — никой не се обади. Тогава той прекрачи прага и влезе. Но не успя и две крачки да направи и той се сепна, спря се и остана като прикован на мястото си. Насреща му, изправена до стената, стоеше голяма и съвсем нова икона. Господи! Каква икона беше тя! Сякаш не материален образ беше, а жив дух, таинствено някакво видение. . .

Иконата беше на Исуса Христа. Тя беше голяма, една от ония икони, които се поставят отляво и отдясно на царските двери. Такава икона поп Стефан виждаше за пръв път. Тъй както беше изписана, тя беше пълно отклонение от всички правила и образци на черковната живопис. Исус не седеше на трон в това царствено величие, както ще седи в деня на славата си. Не беше и тъй, както го представят други — обкръжен от облаци, или пък сред тежкия и безжизнен пейзаж на Иудейската пустиня. В иконата, която гледаше поп Стефан, се виждаше съвсем друго. Два главни тона преобладаваха тука, две големи петна преди всичко: едно синьо и едно жълто. Виждаше се най-напред високо и пространно небе, което се снишаваше в мътна, белезникава и прашна омара на горещ летен ден. И после — една безкрайна жълта равнина под това небе, равнина от узрели, готови за жетва ниви. Из тия ниви вървеше Исус.

Около него се разстила и го окръжава златно море, губи се и се топи в мъглявите далечини на хоризонта. Но самата фигура на Исуса е голяма и близо. Ясно се виждат преплетените стъбла и класове, които закриват донякъде нозете му. Из житата блещят алени макове и синя метличина. Исус остава все пак високо над повърхността на нивите. Дрехите му имат типичните си бои — червено и синьо, — фигурата се познава, лицето е същото. Но няма и капка следа от това невъзмутимо спокойствие, недостъпно и дори строго, няма и тая префинена красота, както е в общоприетите икони. Дрехите са без блясък, без драпировка, потъмнели и прашни, лицето е слабо, загоряло от слънцето, загрижено и скръбно, очите гледат замислено и кротко. И докато десницата е издигната и благославя, другата ръка се простира над нивите в едно движение, пълно с любов и състрадание. Исус благославяше обилния плод на земята, благославяше и края на тежкия човешки труд.

Поп Стефан не можеше да откъса очите си от тая икона. Забрави где се намира, за какво беше дошъл. Най-после той се съвзе и потърси с очи иконописеца. В стаята като че нямаше никой. Невъобразим хаос царуваше навред. Дъсченият под беше изкалян и нечист. Черупки от яйца, гипсов прах, парчета от сумпара, еренде и трески се валяха на всяка стъпка. Върху една мряморна плоча бяха разтрити разноцветни бои, лъщяха и листа от златен варак. Четки от различна големина бяха натопени в очукан и смачкан съд. Все пак от всичко най-много бяха боите, насипани в най-чудновати съдове: кафени филджани, мидени черупки, тенекиени кутии, черепи от стомни и паници. Всичко това беше разпръснато в най-голямо безредие из стаята. Един тучен хаван беше сложен на стола и до него — няколко сухи кори хляб. Миришеше на лак, безир и разни други масла.

Това беше неприветното жилище на беден човек и в същото време — работилница, в която се криеше непонятно и тънко изкуство. Всред безкрайната бъркотия на стаята иконата изглеждаше още по-

хубава, по-светла и по-нова, родена сякаш из околния хаос също тъй, както слънцето се ражда из мрачините на нощта. Но къде беше самият иконописец? Поп Стефан го търсеше с очи и най-после можа да го намери. Свит до леглото си, дядо Недко стоеше гърбом към вратата. Сянката, която се събираше в тоя ъгъл, и закачените отгоре дрехи още повече го закриваха. Подпрял глава с двете си ръце, той унесено и неподвижно гледаше в иконата си. Не усещаше и не подозираше дори, че при него е влязъл чужд човек.

— Недко! — извика високо поп Стефан.

Сивата купчина от дрипи се раздвижи. Показа се едно лице, сухо, пръстено и жълто, и към стария свещеник се устремиха две очи, запалени и светли като въглени, блуждаещи и занесени, като у някой сомнамбул. Тия очи гледаха, но сякаш не виждаха и не познаваха.

— Недко! — повтори поп Стефан, зачуден. — Тук ли си?

— Ела, отче, ела! — глухо и като че изпод земята се обади иконописецът.

Той се възви и без да промени в нещо позата си, загледа се пак в иконата.

Поп Стефан тръгна към него. Щом чу стъпките му близо до себе си, дядо Недко отпусна ръцете си, не без мъка откъсна очи от иконата и стана. Почтително, но мълчеливо и без усмивка, той поздрави поп Стефана и му целуна ръка. След това отново се загледа в иконата.

— Та ти си свършил вече! — заговори радостно поп Стефан. — А! Хубава, много хубава! Чудо си направил ти, Недко, чудо! Пък аз нищо да не зная. Болен бях и не съм излизал. Гледай, гледай! Че кога почна, кога я свърши? Господи, колко е хубава, колко е хубава. . .

Дядо Недко сякаш не чуваше и не разбираше какво му се говори. Той мълчеше, все тъй унесен и вглъбен в себе си. Голяма промяна беше станала у него: отслабнал беше още повече, набръчкана кожа

висеше отдолу подбрадника му, той цял потреперваше като от треска. Страдание и скръб имаше на лицето му. Поп Стефан го изгледа загрижено и неспокойно.

— Недко — каза той, — не ми изглеждаш май добре. Да не си болен?

— Не, отче, нищо не ми е. Здрав съм, слава богу. Здрав съм, ама и твърде добре не съм.

Поп Стефан беше се загледал пак в иконата и не го дочу.

— Хубава е, много е хубава — повтаряше той.

След това той се замисли, помълча доста време и добави:

— Хубава е. Ама защо си я направил тъй? Не е като старата. Не е като други, както съм ги виждал. Там Исус е седнал, държи евангелие или е прав, но — друго е. А тук. . . И тия ниви. Защо тъй си я изписал, Недко?

Иконописецът обърна към него занесения си и блуждаещ поглед.

— Тъй го видях, отче! — каза той.

— Тъй го видя ли? Кого?

— Него, отче. Видях го тъй, както е на иконата. Както го гледаш ти сега. Тъй го видях.

Без да продума нещо, поп Стефан недоверчиво погледна иконописеца. Може наистина да е болен и да не знае какво говори. Дядо Недко разбра учудването му и тихо, с едно особено вълнение в гласа си, повтори:

— Видях го, отче. Видях го, ти казвам. . .

Поп Стефан не знаеше какво да каже.

— Седни, седни! — покани го дядо Недко. — Не ме гледай тъй. Нито съм луд, нито съм пиян. Седни. Ще ти разкажа всичко.

Той седна на леглото си, поп Стефан — на стола. И двамата гледаха иконата. Слънцето засядаше и меки златисти лъчи пълнеха стаята. Още по-живо и по-ясно сега изпъкваше образът на Исуса, излизаше сякаш из рамките на дъската, възставаше пред тях като безплътно и светло видение. Загледан в не-

го, дядо Недко заговори тихо, почти шепнешката, като често се спираше, било от вълнение, било да си почине. Той почна от самото начало. Разказа колко добросъвестно е искал да удържи думата си, да не пие вече и да се залови за работа. Ходил в града, взел бои, взел всичко, което му трябвало. И започнал. Но не вървяло никак. Никак, никак! Започвал, не харесвал туй, което направял, и го оставял. Пак започвал отново — и пак същото. Хабял боите, развалял дъските — нищо не излизало. От мъка, от яд, пък може и от човешка слабост, той не утраял и почнал пак да пие. Тогава — той си добре спомня това — беше го изругал на улицата. Пиел. Пиел и пак се опитвал да работи. Не излизало нищо. Явно било, мислел си той, че бог е отнел дарбата му, че освен каруци и фирми нищо друго не може да пише.

— Разболях се от мъка вече, отче — разказваше той. — Идеше ми да умра. Една вечер лежах ей тука. Болен бях, цял в огън и треска. Сън не ми идеше, обръщах се ту на една, ту на друга страна, като че бях легнал на тръни и на коприва. И какво не премислих. Мъчно ми беше, отче, мъчно ми беше за себе си. Без дом, без свой, ей тъй, самичък и отритнат. Никой не те поглежда, никой добра дума не ти казва. Все хули, все една отрова само. Лоши, лоши сме, отче, ний хората.

Той спря, въздъхна и си почина малко.

— Срамотно и грешно живях аз, отче — продължи той, — не крия — грешно. Ама и теглих, много теглих. Прекарах всичко през ума си нея нощ. Тегло, само тегло. И ако имаше нещо хубаво да съм видял и аз, то е било пак тука, в село. Нали помниш? Ходехме по нивите, когато бяхме малки, работехме. Дойдеше ли жетва, там лягахме, там ставахме. Хубаво беше тогаз. Мислих си за туй, мислих си за старите, бог да ги прости. И плаках, с глас плаках, отче. . .

Гласът на дядо Недко трепна. Поп Стефан слушаше, замислен и загледан в иконата. Дядо Недко продължи:

— Колко време се е минало тъй — не зная, не зная и какво ставаше с мене, буден ли бях, или бях задрямал. Изведнъж някаква светлина изпълни цялата стая, бледа и мътна, като бяла мъгла. Нищо не виждах в нея отпървен. Но ето след таз светлина се появи Той. И досущ тъй, както го виждаш сега. И нивите бяха тъй около него. И кротък и благ беше и тъй милостив, тъй милостив. «Утешителю! — извиках. — Господи, Исусе Христе!» Угасна светлината и Той се изгуби. Станах, развиделяваше се. Сложих дъската и почнах да работя. Всичко вървеше спорно и леко. Ръката ми повтаряше туй, щото очите ми бяха видели. . .

Дядо Недко млъкна. Дишаше тежко, очите му горяха.

— И вече не го видя? — попита поп Стефан.

— Не, не го видях вече.

— Божа работа, божа работа.

— Вярваш ли ми, отче?

— Вярвам ти, как да не ти вярвам. Много си отслабнал. Трябва да си починеш вече.

— Едно нещо ще те попитам, отче.

— Какво? — попита поп Стефан.

— Виждаш как съм направил иконата. Той върви между нивите. Не тъй го пишат нашите майстори, не е тъй и в Ерминията. Не е ли противно туй на писанието?

— Нали тъй си го видял? — каза поп Стефан.

— Тъй го видях, отче.

— Той сам те е научил тогаз как да постъпиш. Какво противно и забранено може да има тук?

Все пак изглеждаше, че тази мисъл за първи път идваше в ума на поп Стефана и го затрудняваше. Той помълча малко и изведнъж, като че най-после добре беше си припомнил нещо, каза:

— Не. Нищо противно не може да има тук на вярата. Той сам често е говорил за туй. Не обичаше ли да уподобява в притчите си човешкия живот на нива, добрите хора — на житни класове, лошите — на плевели? Не наричаше ли последния час — жетва

и ангелите — жетвари? Той говореше за туй, що беше около него, щото виждаше. А пък и онез, що го слушаха, бяха прости и бедни хора — рибари, овчари и земеделци като нас.

Поп Стефан стана и тръгна към вратата.

— Почакай — каза той, — аз ей сега ще дода.

След малко той се завърна. В ръцете си носеше малко евангелие, подвързано с кадифе и обковано със сребро. Поп Стефан отиде до прозореца, тури очилата си и отвори евангелието:

— Ето тук какво е писано — каза той и зачете: — «И в една събота, като минаваше през сеятбите, наченаха учениците му да късат класовете, като вървяха из пътят. . .» А тук пък е казано: «Тогаз рече на учениците си: «Жетвата е много, а работниците малко. . .»

Поп Стефан обърна няколко страници, намери това, което търсеше, и като погледна над очилата си към дяда Недка, каза:

— Но слушай! Виж колко хубаво е тука: «Ето, казвам ви, подигнете очите си и вижте, че нивята са бели за жетва. . .»

Това той прочете бавно, тържествено и напевно, както би го прочел в черква. После затвори евангелието и сне очилата си.

— Туй са притчи — каза той — и под тях друго се разбира. Но казах: Той говореше за туй, що виждаше и що обичаше. Живееше между тез, що се трудеха и страдаха. Тях познаваше Той. Хубаво, хубаво си направил иконата, Недко! Хубаво е тъй, и тъй трябва да бъде.

— И аз тъй ще река, отче — нисичко проговори дядо Недко, все загледан в иконата.

И двамата замълчаха. Отвън се зачуха весели провиквания и звукове на гайда. Дядо Недко се обърна и се вслуша учуден.

— Вършачката докараха — каза поп Стефан. — Гледах ги и аз преди малко. Радват се много нашите селяни. Оставиха я у Вълчана. Там е хорото сега.

— А Вълчан дали си е дошъл?

— Вълчан ли? Защо ти е? Трябва да си е дошъл.

— Той е донесъл венеца тогаз — радостно каза дядо Недко.

Поп Стефан не го разбра.

— Венец за новата икона — повтори дядо Недко, — златен венец за Исуса. Вълчан дохожда с поп Доча. Гледаха иконата, взеха мярка.

— И венец ще има, значи? — учуди се поп Стефан. — Златен? Хубаво, много хубаво ще бъде. Аз ще поприказвам тогаз с Вълчана.

Стъмняваше се вече, когато поп Стефан си отиваше към къщи. Той вървеше бавно и тъй разсеяно гледаше пред себе си, че не забелязваше тия, които го срещаха и поздравляваха. Той беше изненадан и развълнуван. Учудваше го не толкоз промяната, станала с иконописеца, не и това, което му беше разказал. Учудваше го самата икона, тъй както беше я написал дядо Недко: узрелите ниви, сред тях Исус, добър и благославящ. Тоя образ продължаваше да вижда пред себе си поп Стефан и още повече се вълнуваше.

— — — — — — — — — — — — — — — —

В първия неделен ден новата икона беше поставена в черква, отдясно на царските двери. Златният венец блещеше като слънце над узрелите ниви, из които вървеше Исус. Имаше много богомолци. Малцина само запитаха защо новата икона не беше изписана по стария и неизменен образец, тъй добре познат на всички. Благоговейно и с нескривано вълнение мъже и жени струваха дълбоки метани, кръстеха се и дигаха очи към тоя чуден образ, който извираше из глъбините на собствените им души. След черковния разпус мнозина се спряха да разгледат по-добре иконата. По-грамотните и по-любопитните прочетоха надписа, научиха, че — «Ктитор настоѧщіѧ Іконы: г. Вълчан Дуков», забелязаха и много други подробности. Но никой не откри и не прочете двете думи, ситно написани и почти скрити в долния край на иконата: «Рука Недкува».

Наскоро след това дядо Недко се разболя. За

него се погрижи пак поп Стефан, прибра го и го настани у дома си. В село поговориха ден-два за иконописеца и скоро го забравиха. Но Вълчан беше на върха на славата си. Новата вършачка, забулена със зелените си брезенти, стоеше в двора му, като доведена отдалеч невяста. Всеки, който минеше оттам, неволно се поспирваше, поглеждаше я и радостно се усмихваше. Тя беше сигурният залог на общото благополучие. Поп Дочо, доволен от успехите на дружеството, на всяка крачка хвалеше Вълчана, приписваше му и свои, и чужди заслуги. Разчу се и за подарената икона. За нея говореха много, но още повече говореха за златния венец. Пресмятаха тежестта на златото, определяха броя на претопените за него жълтици, стойността на които изкарваха на баснословна сума. Имаше, разбира се, нещо преувеличено в това, но все пак тая пожертвувателност беше голяма, не всеки беше способен за нея и подобни примери можеха да се посочат само в миналото. Старият чорбаджия беше обкръжен с общо уважение и почит. Греховете и недостатъците му се забравиха. Виждаха се само добрите му дела и за тях сега говореха всички.

XIV

Един съботен ден, ония, които първи се завърнаха от пазаря, донесоха новината, че делото за нивите между Вълчан Дуков и Гроздана се било разгледало вече. Спечелил Вълчан. Люляково се развълнува. Всички познаваха буйния нрав и отмъстителността на Гроздана и, вън от решението на съда, предвиждаха и друг един край, жесток и кървав. Това можеше да се разбере и от подробностите, донасяни постоянно от града. Някои бяха видели Гроздана още там, други пък бяха го настигнали по ханчетата из пътя. Той се връщал с Тачката, и двамата били пияни, и нищо друго не се чувало от тях, освен люти закани срещу Вълчана. По всеки познат човек те

изпращали на богатия чорбаджия своето «много здраве» — зловещ и сатанински поздрав, от който настръхват косите на човека. Нещо страшно и неизбежно имаше да се случи. Неправдата беше тъй явна, че всеки се туряше настрана. Заслужилият и до вчера почитан чорбаджия се видя изоставен, никой не казваше добра дума за него. Напротив, с нетърпение и с голямо любопитство, в което не липсваше и злорадство, всички чакаха да си дойде Гроздан, за да видят какво ще направи.

Пазарджиите от града си дохождаха обикновено късно. Не всички в Люляково можаха да научат новината, не я знаеше и поп Дочо. От черква той излезе последен и без да се срещне с някого, оттам отиде в училището и дълго време работѝ над дружествените книги. Когато излезе, наближаваше обед. От няколко дни насам бяха се заредили нетърпими горещини. Поп Дочо разгледа небето и не можа да намери ни едно облаче. Насреща, из пасбището, овцете бяха се събрали на купчини и мръхтяха. Говедата лежаха по прашните падници. Конете се връщаха към село, дрънкаха с буканите си и размахали отчаяно глави, бързаха да намерят под някоя сянка убежище от жегата и от мухите.

От училище поп Дочо всякога си отиваше у дома, но тоя път той се запъти към кръчмата. Изглеждаше, че той е доволен от нещо. Черното му расо се тъмнееше сред ослепителното слънце, като въглен, и събираше сякаш всичката топлина, но младият поп пак бързаше и силно размахваше широките си ръкави. Той се усмихваше. Дружеството беше достигнало големи успехи. И ако той отиваше сега в кръчмата, не беше толкова, за да остави дружественото обявление, което беше написал, колкото да намери някой повод да поговори за новата вършачка и за бъдещите планове на дружеството.

Но в кръчмата тоя път имаше малко хора: Йордан ковача, още трезвен и мирен, Монката, дядо Петър кехаята и Радулов. Младият учите беше много наконтен днес: облякъл си беше съвсем нови

дрехи, носеше жълти пантофи и сламена шапка. Тъмносиня руска рубашка беше отпусната над панталоните му, пристегната в кръста с шнур, който спущаше отстрана пискюлите си. В петелката на палтото му беше забучена голяма бяла роза.

Поп Дочо поздрави енориашите си, които никога не виждаше в черква, но затуй пък всякога ги намираше в кръчмата, закачи обявлението си на стената и размени няколко думи с Монката за времето и за посевите. На черното му скулесто лице стоеше хитро и самодоволно изражение, на устните му играеше едва уловима усмивка. Изпод око и крадешката той наблюдаваше Радулова, който от своя страна му отправяше насмешливи погледи. Всеки един от тях знаеше кой какво се готвеше да каже, но никой не искаше да почне пръв.

— Е, даскале — не се стърпя най-после попът, — какво ще кажеш сега? Хареса ли вършачката?

— Какво ще ѝ харесвам! — нехайно отвърна Радулов. — Вършачка като вършачка.

— Е, да. Но видя ли как влезе в село?

— Видях, видях. Голямо тържество беше. Като я оградили, като запели ония ми ти хора. Тръгнали подир нея, като след дървения кон, когато са го вкарвали в Троя. Радват се бедните, а не знаят, че вътре в тоя кон може да са скрити девеття ахейци, които ще ги погубят.

— Какво искаш да кажеш? — каза попът. — Какви ахейци?

— Искам да кажа това, което толкоз пъти съм казвал. Машината ще докара големи промени в земледелието, ще го засили, ще го индустриализира, тъй да се каже. А това значи край на дребното стопанство. Вършачките и всички други видове машини ще засилят само чифликчиите, а малките земледелци ще се разорят, както фабриките разориха еснафа и занаятчиите. Да. Нататък отива работата. Напразно се радват хорицата. Може би ще има някои подобрения, но това ще бъде временно.

— Временно ли? — разгорещи се попът. — Та

временно е всичко. Временно е и съществуването на човека, и съществуването на земята дори. Никой не знае какво ще стане утре. Онова, което ще дойде, може да бъде по-добро, може да бъде по-лошо. А дотогаз нима трябва да се седи със скръстени ръце и да се гледа? Хората имат нужди, страдат, измъчват се. Трябва да им се помогне. Може, има средства за туй. А най-сигурното е пак в самите тях. Помогни си сам, за да ти помогне и господ.

— Тук друго нещо има, дядо попе — спокойно възрази Радулов. — Има противоречиви интереси, които не се търпят и се изключват. Можеш ли събра на едно място вълка и овцата? Вълчан Дуков е председател на дружеството, слушам го все за устави и за правилници говори, ходи, нарежда. Грижи се за народа. Но тоя човек може ли да се откаже от лакомията си, от лихварството си? Изменил ли е в нещо права си, станал ли е малко по-добър?

— Как не. Станал е, и много дори. Дружеството не дава само материална полза, то и възпитава. Вълчан не е предишният. Жертвува, помага. Ето да вземем вършачката, например. Може да се каже, че той я докара само със свой добитък.

Радулов се засмя.

— Голяма работа! — каза той. — Вълчан знае да си плете кошника. Та той и някаква икона подарил. И златен венец.

— Всяко подаяние е приятно на бога — натъртено и строго каза попът. — Отделя човека от имането си, от труда си, и подарява.

— Не от своя труд — грубо извика някой отзад, — а от хорска мъка, дядо попе!

Поп Дочо се обърна: това беше Тачката. Наедно с Гроздана, те току-що бяха влезли в кръчмата и застанали до вратата, слушаха разговора. Гроздан, без да каже нещо, мина и седна до Йордан ковача.

— От хорска мъка! — гневно повтори Тачката. — И иконата, и венецът, всичко е крадено, всичко от сиромасите е взето. Тъй е научен тоз изедник. Ей

нà, питай Гроздана. Осъди го и ще вземе имота на човека.

— Как, свърши ли се делото? — извика Радулов.

И поп Дочо, и Кънчо, и всички, които бяха в кръчмата, обърнаха учудено очите си към Гроздана.

— Как, свърши ли се делото? — питаха и те.

Гроздан помълча и след това сухо и мрачно отговори:

— Свърши се. Аз нямам ниви вече. Нивите са на Вълчана.

Невъздържан и буен, той се показваше сега спокоен. Но нещо заплашително и зловещо имаше и в погледа му, и в тона на гласа му. Лицето му беше обтегнато и повехнало, очите — уморени и хлътнали. Накъсо той обясни как беше се разгледало делото. Вълчан представил продавателен акт. Свидетели нямало. Разбира се, спечелил. Адвокатите го съветвали да не се оставя и да обжалва присъдата, но той отказал.

— Нека ги вземе — завърши той със стиснати зъби. — Отворил е уста за пръст — нека яде. Аз още ще му дам.

Всички мълчаха и смутено гледаха в земята. Най-изненадан беше поп Дочо. Той знаеше, че Вълчан не беше прав, канеше се дори да му говори, да се помъчи да го вразуми и да го склони към помиряване. Нечаканият край на делото осуетяваше всичките му добри намерения. Вън от това, върху моралния престиж на дружеството се нанасяше тежък удар и това беше най-лошото. Попът мълчеше и не знаеше какво да каже. Той още повече се смути, като забеляза насмешливите и предизвикателни погледи на Радулова.

— Е, дядо попе — обади се Тачката, като сядаше при Гроздана, — кажи сега, има ли господ, а?

Поп Дочо недоволен го стрелна с очи и не му отговори.

— Не е още късно — обърна се той примирително към Гроздана. — Ще видим. Ще гледаме да я наредим.

— Та вий я нареждате — прекъсна го Гроздан. — Купихте вършачка, ще купите сега и друга. Нали сте все наедно.

— И още един златен венец може да подари Вълчан — злобно добави Тачката. — Още един венец от Грездановите ниви. Ех, мале! Знам аз какъв венец му се пада нему — да нажежиш хубаво някоя пиростия, че на главата му!

Гроздан поръча ракия. Явно беше, че той не искаше само да се почерпи, а да пие, да пие много, за да залее и задуши една голяма и страшна мъка. Настъпи напрегнато мълчание, което никой не се решаваше да наруши. Радулов беше се обърнал към стената и уж разглеждаше някаква литография, но всъщност искаше да скрие усмивката си от поп Доча. Той си мислеше, че вместо него по-добре е да говори сега Тачката. А той вече беше взел на очи попа.

— Едно нещо искам да знам, дядо попе — започна Тачката и повтори тоя въпрос няколко пъти.

— Какво искаш да знаеш? Кажи!

— Едно нещо. Где ще погребете Вълчана? В черквата ли?

Поп Дочо кипна, изчерви се, но се въздържа и не каза нищо. Той направи няколко крачки из кръчмата и погледна часовника си.

— Обед е вече — каза той на излизане. — Трябва да си ходим. Прощавайте!

Радулов високо се засмя след него.

— За какво погребение говориш и ти? — обърна се той към Тачката. — Чакай, човекът е жив, не е умрял още.

— Нищо от туй, даскале — отвърна Тачката и лукаво подмигна. — Ний сме добри хора. Отрано искаме да се погрижим за всичко.

— Избяга чернокапецът — заговори Радулов. — Не го сдържа. Лъжци и лицемери! Такива са те всичките. Дружества основават, говорят все за добро, за справедливост, за човещина. А ето им делата. Окото им все в чуждото. Вълчан Дуков и човещина! Икона подарява, венци подарява, а на човека и ри-

вата от гърба му ще вземе. Попът — и той такъв. «Всяко подаяние е приятно на бога.» На кой бог? Какъв бог зачитат те? Че тоя същия бог, на когото уж служат, те го разпъват всеки ден на кръст!

Радулов искрено се вълнуваше. Мъчно му беше и за Гроздана. Той взе стол и седна при него.

— Че как стана всичко това, Гроздане? — запита го той. — Я разкажи!

Гроздан нетърпеливо и нервно махна с ръка:

— Остави, даскале! Остави. Друг път ще ти разкажа.

Той беше сложил ръце върху масата и замислено гледаше пред себе си. В кръчмата влизаха един след други селяни. От пръв поглед още те разбираха какво има и плахо поглеждаха Гроздана. Едни постояваха много малко и си излизаха. Те добре познаваха Гроздана и се бояха, че гневът му съвсем неочаквано може да се излее върху тях. Други пък, по-решителни и по-любопитни, оставаха, сядаха настрана и с най-равнодушен тон почваха да говорят за времето и за горещините. «Ако дойде Вълчан — мислеха си в същото време те, — той ще го убие.»

Радулов незабелязано излезе. Вън той се поспря пред моста, през който друг път минаваше, и като поемаше направо през баиря, отиваше в Загорци. Сега той постоя малко, загледан в тая посока, позамисли се и бавно тръгна към училището.

Гроздан не забеляза отсъствието му, както не забеляза и отсъствието на поп Доча. Той не обръщаше внимание на никого и на нищо. Тачката беше почнал да ругае Вълчана, Гроздан не слушаше и него. Но твърде начесто той поемаше чашата си и я изпиваше наведнъж и до капка. След това скръстваше пак ръце връз масата и гледаше пред себе си замислено и мрачно.

Влезе Рамаданов, фелдшерът от Армутлии, и наедно с него полъхна ведрина и веселие. Нисичък, пълен и червен като ябълка, фелдшерът изглеждаше доволен от себе си и от здравето си и като че искаше

да каже на всички: «Яжте и пийте като мене и не бойте се от никакви болести!» От жегата той беше станал още по-червен, бършеше потта си и пъшкаше. Къню дотърча и сложи на масата отпреде му шишенце ракия, нарочно изстудена за него.

— Голяма жега, брей! — вайкаше се фелдшерът. — Огън, огън, ви казвам. Тю! Вир-вода съм станал. . . И тоя кмет, кмет ли е я! Казах му да се направят капаци на кладенците — нищо не направил. . . Аа, много топло, много. . . Казах му да се хвърля боклукът на едно място. . . Хайде наздраве!. . . И него не направил. . . Бива си я ракийцата, хубаво си я изстудил, Къньо!. . . И него не направил. И казват — болести има. Болести не, чума ще дойде!

Рамаданов гълташе чашка след чашка, успокояваше се и се развеселяваше. Момчето на Къня пърлеше пиле на огъня — обед за фелдшера.

— Ха така, момченце — следеше работата му Рамаданов, — опърли го добре. После, знаеш я? — Няма да го правиш на яхния, яхния аз не ща, ами ще го поприпържиш тъй с малко масълце. . . Знаеш я! Къньо! — извика той, като показваше към селяните. — Какво са се умълчали тия хора? Дай им по един вестник! Дай им и по една вода от мене!

В добродушната му веселост нямаше нищо лошо, но тя дразнеше неприятно и можеше да изкара някого от търпение, особено като е ядосан. Къню дойде при Рамаданов и нещо му пришепна. Рамаданов погледна към Гроздана, усмивката му се прибра и очите му плахо загледаха.

Тъй като обедът щеше да закъснее, Рамаданов викна на кехаята да го води при болните, които още не беше прегледал. Дядо Петър Коконата бутна назад калпака си, сви безбройните бръчки на лицето си и се замисли: болни имаше още, но кои бяха? Той не можеше да си припомни нито един.

— Е, казвай де! — скара му се Рамаданов. — Где има болни?

— Чакай, г-н докторе, чакай да помисля. . .

Гроздан стана и се приближи до фелдшера.

— Докторе — каза той, — да идем у дома. Болно дете имам.

Рамаданов имаше обичай да нахоква селяните, загдето крият болните си, но на Гроздана нищо не каза. Той стана, взе чантата си и каза:

— Болно дете ли имаш? Да вървим тогаз.

Из пътя той беше все тъй внимателен и любезен. Говореше за големите горещини, за болестите, които все повече се разгарят, защото никой не искал и не знаял как да се пази.

— Бях у стария поп — говореше той, — у поп Стефана. Един болен старец прегледах там. Що за човек е той? Иконописец бил, казват. Отгде е той?

— Оттука е — отвърна Гроздан. — Оттука е, но живее в града. Много ли е болен?

— Много. Четиридесет градуса температура има. Мята се, къса дрехите си, бълнува. «Ей го! — вика. — Господи, Исусе Христе, утешителю!» Бедният, кой знай какво му се привижда. То е от болестта, подлудява го. Няма май да го бъде, слаб е. Тук ли живееш? — каза Рамаданов, като видя, че Гроздан се отбива.

— Тука. Върви след мене, докторе. Кучето не хапе.

Нямаше ни порта, ни вратник. Влязоха направо през един прелез на съборената ограда.

XV

Широкият двор глъхнеше в трева и бурен, къщата беше схлупена, ниска и разкривена. Не се виждаше ни кола, ни плуг, ни каквото и да било земеделско оръдие. Вратите на обора зееха и лесно можеше да се познае, че в него добитък отколе не е влизал — там беше прашно и замърсено с перушина. Една брадва лежеше захвърлена сред двора до изпосечен и оглозган като със зъби дървосек. Дърва нямаше. Нямаше и както в други дворища висока купия с

тезек. Напуснато и занемарено изглеждаше всичко. Само в един отстранен кът можеха да се познаят следите на работна ръка: там беше завардена с трънен плет малка градинка, имаше няколко овошки в нея, купчина цветя и няколко лехи със зеленчук. Къщата също беше грижливо измазана. Но всичко това малко изменяше безутешния вид и голямата беднотия наоколо. Едно мършаво куче се надигна из сянката на оградата и се накани да залае, но веднага пак лениво се отпусна и заследи само с очи чуждите хора, които влизаха.

Предвождани от Гроздана, фелдшерът и след него дядо Петър влязоха в хаетя. Две жени бързо и почтително се изправиха, щом ги видяха. Едната беше Петра, другата — баба Ангелина, която, между другите си изкуства, знаеше и да бае. Рамаданов не беше разположен сега да се кара със старата знахарка, мина край жените и се приближи до болното. То беше осем-деветгодишно момченце, с изпито и бледно лице, с избистрени сини очи, които гледаха мечтателно и скръбно. Тежко халище го завиваше чак до гърдите и върху него бяха отпуснати ръцете му, слаби и отънели. Рамаданов почна внимателно прегледа си. Той обичаше своята професия, гордееше се с дългата си практика и сред най-опасните болести работеше безстрашно и усърдно. Той ставаше тогава груб, придирчив, нетърпим почти. Но сега фелдшерът изглеждаше съвсем друг — любезен, внимателен и кротък. За него не беше трудно да разбере, че нещастието е свило гнездото си в тая къща и болестта на това дете не е нито първата, нито последната неволя тука. Той искаше да помогне, колкото може, слушаше внимателно обясненията на Петра, разпитваше малкия и между въпросите си примесваше и някоя галена дума. Накрай той остави прахове и други лекарства, обясни и как ще трябва да се дават. Детето имаше обикновена треска и никаква опасност нямаше. Но Рамаданов виждаше, че в безпокойствието на майката ридае съвсем друга, голяма и скрита мъка. Честният и добродушен човек се трог-

на и, за да изкаже някак съчувствието си, повтаряше и потретваше наставленията си. Гроздан стоеше настрана, мълчелив и навъсен. Рамаданов ни веднъж не се обърна към него. Баба Ангелина беше издебнала сгодно време и беше си отишла.

Рамаданов тръгна да си ходи. Въпреки всички настоявания на Гроздана, той отказа да вземе пари. Петра донесе едно пиле, подаде го на кехаята и то веднага замлъкна, като удушено в коравите му и научени пръсти. Рамаданов се престори, че не вижда, каза още няколко думи и си замина.

Гроздан и Петра останаха сами. Нещо тежко и безнадеждно изпълни сякаш изведнъж къщата, гнетеше ги и ги отчуждаваше един от други. Петра промени лице, мълчеше и ходеше из къщи с потопени в земята очи. Гроздан също не намираше какво да каже. Сложиха да ядат. Петра почти нищо не хапна, беше скръстила ръце на коленете си, гледаше занесено пред себе си и от време на време изтежко въздишаше. Гроздан беше ѝ казал, че е изгубил делото, че Вълчан взема нивите им. Но той беше казал това, както всякога, сърдито и с няколко думи само. А тя искаше да знае всичко. Чувствуваше, че беше дошло време да се говори открито и ясно. Но Гроздан мълчеше. Докато Петра прибираше софрата, той влезе в другата стая, разхождаше се, или пък се спираше и разсеяно гледаше овехтелите и бледи украшения по стените. Имаше в един ъгъл дървен иконостас и пред него малко кандило от синкаво стъкло, по-настрана се редяха няколко избелели щампи и между тях една жетварска брада, изплетена от класове. Една рекламна афиша на жетварките «Мак Кормик» беше закована там още от времето на дядо Добри. На нея се виждаше узряло житно поле и червено боядисана жетварка, теглена от великолепни коне. Отколешни и мили спомени идеха от всички тия вехтории.

Влезе Петра и недоволно и учудено погледна към Гроздана.

— Не зная какво ще правим с това дете — каза

тя. — Цяла нощ не е спало. Не затвори очи, не се орахати.

— Ще му мине — равнодушно отговори Гроздан. — Докторът нали каза — треска е.

— Не знам. Какви не сънища съм сънувала нощес. И туй проклетото куче цяла нощ е вило.

— Вие за главата си. Куче кога вие,или ще побеснее, или ще умре.

Гроздан говореше, без да се обръща, все още загледан към стената. Спокойствието му разсърди Петра и тя изведнъж избухна.

— Ама не мога вече! — извика тя. — Не се търпи вече. Не мога, не! . . .

Гроздан се възви и учудено я погледна.

— Какво не можеш? Какво има?

— Какво има. Нищо няма, все нищо няма. А поглежда ли ме някой, пита ли ме някой. . . Затворила съм се в къщи като кукувица. Може ли тъй? Я виж хората: всеки си има добитък, работи си. . . А ний. . .

— Гладна и жедна ли си останала? — прекъсна я Гроздан.

— Ох, боже, само туй да е! Не съм гладна, хляб има. Ама какъв хляб — купен. . . И как се купува, с що се купува. . .

— Да мълчиш! — извика Гроздан. — Да мълчиш, чу ли?

— Ама ти не знаеш какво приказват хората! Срам ме е да изляза, срам ме е да погледна някого в очите. Боже, туй ли ми е било орисано, туй ли. . .

Тя не можеше да говори повече, разплака се и скри лицето си в натрупаните до стената дрехи.

— Какво приказват хората, не искам да зная — каза натъртено Гроздан. — А отде земам, де давам, за туй не искам да ме питаш. Ще си седиш в къщи — и толкоз!

Той излезе, мина в хаетя и тъкмо щеше да прекрачи прага, обърна се и се вслуша: вътре плачеше Петра. Плачеше с тоя напевен и безутешен плач на жените, който тъй непоносимо измъчва. Гроздан

поиска да се повърне, ядосан още повече, но погледът му се спря върху болното. Детето се подигна, обърна големите си очи към собата, бледното му лице се набърчи от болка. «Мамо — разплака се то, — мамо!»

Гроздан излезе на двора. Една минута постоя загледан пред себе си, с тъп и невиждащ поглед. Буря се подигаше в душата му, мислите му се объркваха и късаха, кръв нахлуваше в главата му и като с чук биеше в слепите му очи. Беше горещо. Задушни вълни като че из пещ полъхваха към него. Той премина из двора, прехвърли се в градината и като подкосен се тръшна под сянката на овошките. Веднага той пак се изправи, погледна към къщи и се вслуша. Плачът на Петра беше престанал вече. Гроздан се отпусна, полегна на едната си ръка и се замисли.

Не за първи път той имаше такива спречквания с жена си. Чувствуваше се виновен и за грубостта си се всякога разкайваше. В упреците и в оплакванията на Петра нищо друго нямаше освен истина. В тях се обаждаше и заговорваше собствената му съвест. Но тъкмо тоя глас той искаше да задуши, да не го чува, да избяга от него. Късно е вече. Неудържимо и стремглаво той отива право в пропастта, не иде ни да се отбие, ни да се спре. Защо тогава да се измъчва напразно? Защо да мисли? По-хубаво и полеко е да върви тъй със затворени очи и да става каквото ще. Най-после, не той беше виновен за всичко това.

Из улицата се зачуха гласове. Минаваха чета работници. Те бяха все делиормански турци, високи и снажни колоси, които напускаха вече бедните си села и слизаха да търсят работа по големите чифлици из Добруджа. Едни от тях носеха коси, други бяха прехвърлили торбите и ямурлуците си на рамо, сърпове и паламарки бяха подпасани в поясите им. Лятната работа почваше вече за тях. Най-напред те щяха да почнат с прекопаването на кукурузите, после щеше да дойде сенокосът и неусетно и веднага

след него — жетвата. А тук те са вече в стихията си. Дванайсет, дори девет души са достатъчни да вървят подир една машина. Може нивата да е много висока и гъста, може конете да са силни и жетварката бързо да застила земята с ръкойки. Тях нищо ги не плаши. Никой няма тяхната сила и никой по-добре не умее от тях да пристяга и завързва големите добруджански снопи.

Дълго време Гроздан гледа след турците. Едрите им фигури тежко се полюляваха в разкъсана и дълга върволица, като на ято жерави. Някоя коса проблясваше на слънцето, или пък едвам-едвам долиташе откъслек от провлечена и страстна ориенталска песен. Един по един те превалиха оттатък хоризонта. Тежък труд очакваше тия хора. Немилостиво щеше да ги гори слънцето, яките им тела щяха да се къпят в пот, мускулите им щяха да се обтегнат до скъсване. Но срещу това тегло те отиваха радостно и с песни. И наистина, има нещо хубаво и сладко в труда, това юнашко доволство, което познават само здравите, силни и работни хора. Това отколе неизпитано чувство изведнъж обхвана Гроздана. Той се поизправи, очите му се оживиха, по цялото му тяло преминаха бодри и сладостни тръпки. В жилите му бликаше сила, ръцете му искаха коса или сърп. Но тоя порив изведнъж угасна. Нищо не го зовеше и нищо не го чакаше в полето. Тая година той нищо не беше сял. Няма да сее и занапред. Той няма ниви вече. Нивите му са у Вълчана.

Откато беше почнал да се съди за тия ниви, едвам сега Гроздан усети истинска болка за тях. Нима беше възможно да му ги отнемат? Да му вземат тия ниви, които са негови и само негови могат да бъдат! Той беше израснал на тях. Очите си да затвори — ще ги види тозчас, тъй както си са: гънките на местността, пътищата, могилите до тях. Той знае пръстта им где каква е, чиста ли е, или примесена с дребни камъчета, знае цвета ѝ, знае вкуса ѝ дори. И младините, и животът му е преминал там. Той хубаво помни и коравите залъци, хапнати на бърза ръка през

страшните горещини по жетва, и тежестта на снопите, товарени рано сутрин, когато зорницата още не е изгряла. Тия ниви той ги е работил, знае само тях. Прекрачи ли синура им, все едно че прекрачва прага на къщата си. Сред тях той е като у дома си. Кой може да му ги вземе? Защо? С какво право? Все едно да вземат да му отсекат една ръка, да му извадят едно око. Тия ниви могат да бъдат само негови. Как може да стъпи там чужд човек и да каже: «Те са мои!» И кой може да бъде той? Вълчан ли?

Гроздан стана и възбудено почна да се разхожда. Омраза и гняв закипяха в душата му, лицето му потъмня, в очите му заиграха зловещи пламъци. Той не беше вече способен да мисли, неутолима жажда за мъст само изпълваше цялото му същество, кипеше в жилите му, помрачаваше разсъдъка му. Ненавистният образ на Вълчана не се махваше от очите му, дразнеше го и го подлудяваше. «Гад! Змия! — шепнеше Гроздан. — Ще те смажа! Ще те убия!»

XVI

Тиха и топла нощ обгърна селото. Прибра се и последната закъсняла кола, улиците опустяха, угаснаха и сетните прозорци. Почиваше всичко. Неподвижни и сънни, дърветата рисуваха върху ясното небе черните си грамади и високо над тях, като едри елмази, грееха звезди. Покрай стрехите безшумно сновяха прилепи, светулки чертаеха огнените си знаци в мрака. В безмълвната тишина на нощта, напоена с лятна задуха, нищо друго не се чуваше освен песента на щурците. Тия къси, сипкави и плахи звуци идеха отблизо, идеха отдалеч, сливаха се в безбройни струи, издигаха се нагоре.преплитаха се сякаш с лъчите на звездите и наедно с тях трептяха ритмично, монотонно, като че заспалата земя унесено и спокойно дишаше в съня си.

На пръв поглед нищо не отличаваше тази нощ от другите. Но откъм запад се подигаше гъст и черен

мрак, мътна и широка сянка, която бавно застилаше небето на тая страна, гасеше една по една звездите, заличаваше очертанията на хоризонта. От време на време нататък проблясваха светкавици, тогаз полето се откриваше надалеч, виждаха се и запалените краища на тъмни облаци. Отново падаше тъмната завеса на мрака, минаваха няколко минути и след това глухо, като че изпод земята, проечаваше гръм.

Мина се тъй час, може би — два. Нощта беше все тъй тиха и царствено спокойна. Само тъмната сянка на запад все повече и повече растеше. Изведнъж лек вятър разклати неподвижните досега дървета, във въздуха се разтопи и разля преснота и хлад. Нов още по-силен вятър долетя, овошките се разлюляха и зашумяха. Подигна се прах, развяха се и загониха сламки и хартии. Вятърът вече не преставаше. Някъде силно се затръшна врата. Неприбран някой кон бясно препускаше из улиците и цвилеше, чу се нечий вик, който веднага заглъхна, удавен в шума на бурята. Светкавиците мятаха кратки блясъци, сякаш някой размахваше из нощта огнени мечове. Съвсем близо, като че над самото село, оглушително изтрещя гръмотевица.

Из дворищата и харманлъците се зачуха гласове, тук-таме заблещукаха фенери. Хората бързаха да затворят добитъка в оборите, прибираха едно-друго под сушина. После всичко утихна, притаи се и зачака. Бурята се усили. Появиха се сега по-ниски облаци, гъсто напластени и черни като пожарен дим и подгонени бясно от вятъра, в един само миг обложиха цялото небе, затулиха всички звезди, угасиха и последния светъл лъч. Всичко се заличи и сля в тежък и зловещ мрак. Започна се фееричната игра на светкавиците. Те се запалваха и трептяха непрекъснато, откриваха навъсеното и гневно лице на небето и в кратките им блясъци можеха да се видят плахоприведените треви, глухостенещите дървета, схлупените и смълчани къщи и наоколо — безкрайната равнина на полето, вцепенено и глухо като пустиня. Нямаше вече отделни гръмотевици. Боботеше

непрекъснат гръм, оглушителен и страшен, като че огромни скали се рушаха и падаха в някоя пропаст.

Ако светкавиците не го огряваха, можеше да се помисли, че селото повече не съществува. Жива душа не се виждаше никъде. Но из улицата, която водеше към къщата на Вълчана, вървяха двама души. Стъпките им не се чуваха, не ги лаеха псетата, самите те се виждаха само когато блясваше някоя светкавица. На главите им имаше качулки, вятърът развяваше полите на ямурлуците им. Пред тях светкавиците затрептяха по висока каменна ограда, която се стори още по-бяла изпод тъмния гъсталак на овошките. Двамата души се спряха и предпазливо се затулиха край оградата. Те бяха Гроздан и Тачката. Тачката се отдели и безшумно, като че на пръсти, потъна в мрака. Мина се тъй доста време. Гроздан почна неспокойно да се озърта, при всяко блясване на светкавиците се взираше и се мъчеше да съзре някъде Тачката. Най-после той нечакано се показа съвсем от друга страна и все тъй тихо и неугадешката застана пред Гроздана.

— Е, как е? — прошепна Гроздан и се наведе към него, за да го чуе.

— Пак вардят — недоволно отвърна Тачката. — И тази вечер нищо не ще може. Трима са.

— Трима ли?

— Трима са. Единия го видях, че се разхожда из двора, друг се покашля към къщи, а една цигара светна към хамбаря. Пазят.

Цигарата, за която говореше Тачката, отново заблещука в мрака. Чу се суха старешка кашлица. Гроздан трепна и вторачено се заоглежда нататък.

— Ей го! — гневно и задъхано зашепна той. — Насам иде. Той е! Той е, нали? Ах, чакай, сега. . . сега. . .

Една светкавица блесна и освети за миг всичко наоколо. Прилепен и снишен до оградата, Гроздан надничаше в двора, лицето му беше напрегнато и навъсено, ръката му се протягаше назад и нервно пипаше за дръжката на револвера, запасан на кръс-

та му. Никакво съмнение не оставаше върху това, което той се готвеше да прави. Светкавицата скоро угасна, но Тачката беше сварил вече да хване ръката на Гроздана и да го спре.

— Остави, остави! — тихо му заговори той. — Ела насам, ще ни усетят. Не е той, не. Луд ли е Вълчан да ходи по това време из двора? Някой от чираците ще да е. Ела, ела насам. Друг път ще си видим сметките с него. Нали виждаш? — Сега нищо не можем направи. Пазят.

И двамата замълчаха. Бурята се усили, клонете на дърветата зашумяха и се зачупиха над главите им. Редки и тежки капки заудряха в земята като куршуми.

— Да си ходим тогаз — каза Гроздан.

— Да си ходим ли? Защо? Да идем барем оттатък — прошепна Тачката.

— Къде да идем?

— В черквата. И тъй сме дошли.

— Върви, върви да си ходим!

— Ама сега му е времето.

Гроздан се обърна и се накани да си отива.

— Чакай де — зашепна Тачката, — нали ще идем.

— Не искам. Ако и черквите почнем да обираме. . .

Тачката пристъпи още по-близо до Гроздана и почти прилепи лицето си до неговото.

— Слушай бе, човече — и умолително, и гневно зашепна той. — Не ставай дете! За какви черкви ми приказваш, не се ли разбрахме? Ще вземем само венеца. Ще вземем златото на Вълчана и туйто!

Гроздан мълчеше.

— Върви, върви! — шепнеше Тачката. — Стига се е хвалил тоя изедник. Лъже хората, лъже и бога. Ти ли ще го жалиш!

— Да вървим! — изведнъж се съгласи Гроздан и тръгна напред.

Мълвата за златния венец и за баснословната му стойност не даваше мир на Тачката. Споменът за

някогашния обир на руския манастир беше разпалил всичката му стръв и той беше решил по какъвто и да било начин да тури ръка на тая скъпоценност. Гроздан отблъсваше увещанията му и не се съгласяваше. Но той беше готов да направи всичко, към което би го тласнала омразата му към Вълчана. Тачката добре знаеше това и нарочно даваше такъв вид на работата, като че и за него по-важен беше ударът, който се готвеше срещу Вълчана, отколкото очакваната корист от кражбата. А това стигаше, за да го послуша Гроздан.

Те дойдоха до черковната ограда и се спряха пред малката вратичка. Тачката се покачи на един съседен плет и оттам бързо се прехвърли в черковния двор. Вратичката се отвори, пусна Гроздана и веднага се затвори след него. И двамата тръгнаха направо из високата трева. Блесна светкавица и откри бялата сграда на черквата и няколко стари гроба наоколо, над чиито кръстове се разлюляваха ниски храсталаци. Бурята като че оставаше отвън, а тук между високите дувари стоеше това глухо и таинствено безмълвие, което цари в необитаемите места. Изведнъж изтрещя оглушителна гръмотевица. Гроздан и Тачката се спряха и в трепетния блясък на светкавиците плахо се загледаха един други. Дъждът заваля по-силно. Остра миризма на бучиниш изпълни въздуха.

Гроздан и Тачката минаха откъм северната страна на черквата. Там дворът се издигаше и прозорците бяха ниско до земята. Тачката отрано беше се приготвил. Той извади тесто, завито в една кърпа, залепи го на стъклото и натисна с ръка. Чу се слаб пукот, но ни едно парче не падна и не прозвънтя на земята. Но и тази предпазливост беше излишна сред бесния вой на бурята. Тачката провря железния лост в тъмния зев на прозореца и се помъчи да изкриви железните пръчки. Но той беше слаб, умори се скоро и нищо не можа да направи. Гроздан пое лоста от ръцете му. За няколко минути само яките железни пръчки бяха изкъртени и прикривени на-

горе, откри се широка дупка, през която свободно можеше да се провре човек. Гроздан прибра полите на ямурлука си и влезе пръв.

— Влизай! — извика след малко той, като че из дъното на някой кладенец.

Влезе и Тачката. И двамата се намериха в тъмната и празна сграда. Облъхна ги топъл и задушен въздух, замириса на тамян. Една след друга следваха светкавиците и вън пламваше ослепителен огън, затворен в черните рамки на прозорците. Мракът бягаше из ъглите, открояваше се част от някоя колона, някоя хоръгва или полилей. Виждаше се и иконостасът, където по-ясно от другите светваше жълтата площ на новата икона. Всяка една светкавица откриваше за минута неясния ѝ образ, блещеше по златния венец и отново пак угасваше. Гроздан и Тачката устремиха очи в тая икона и тръгнаха към нея.

Неволно вълнение обзе двамата. Те плахо се заозъртаха, ослушваха се със затаен дъх, шепнеха си нещо, без да се чуват и без да се разбират. Няколко минути те се лутаха около иконата и не знаеха какво да правят. Най-после Тачката се съвзе. Той намери един дъсчен стол и го донесе. Гроздан свали ямурлука си, захвърли го настрана, намести по-добре стола под иконата и се покачи. Той извади ножа си и се приготви. Светкавиците трептяха една след друга и огряваха иконата пред него. Той виждаше венеца, виждаше и част от самата икона. Лицето му беше на една височина с нея. Това някак особено му подействува. И ето, отколешен спомен възкръсна изведнъж в паметта му. Тъй отблизо той беше виждал иконите, когато, дете още, майка му го вземаше на ръце, издигаше го към тях и той отдалеч още приготвяше устните си, за да целуне. Не изписани и мъртви образи стояха пред него тогава, а живи същества, самите светци, които, кой знае защо, трябваше да стоят постоянно на едно и също място, мълчаха, но гледаха, разбираха и знаеха всичко. Гроздан усети тоя благоговеен трепет, какъвто някога беше изпитвал.

Една потайна сила като че го сграби и потегли назад. Той беше готов да слезе от стола и да бяга.

— Хайде де! — обади се отдолу Тачката. — Ти заспа ли там, що ли?

Гроздан се обoрави. Този глас беше спокоен и дързък и в него той сякаш чу горчива насмешка над самия себе си.

Той се наклони към иконата и приготви ножа си. Чакаше само някоя светкавица, за да улучи края на венеца и да почне да го отпаря. Изведнъж цялата черква се изпълни с огън и в същия миг изтрещя такава силна гръмотевица, като че беше ударила в самия покрив. Гроздан трепна и се полюля на стола. Нови светкавици заиграха и той видя острието на ножа си, надвесено над бледно някакво чело. Две очи го погледнаха бързо и скръбно и веднага пак се скриха в мрака. Гроздан бързо отмести настрана ножа си и затърси края на венеца. Ръката му трепереше.

— По-живо, по-живо! — подканяше го Тачката.

Гроздан заработи бързо и трескаво. Всичкото си внимание сега той напрягаше само да не изпусне ножа си изпод венеца. Когато бляскаха нови светкавици, той затваряше очите си. Не искаше да види още веднъж под ножа си онова скръбно лице. Изведнъж бурята достигна невъобразима и страшна сила. Една след друга трещяха гръмотевици, ту тук, ту там, като че могъща и гневна някоя десница все още търсеше мястото, където трябваше да сложи последния си и най-страшен удар. Бурята зави с всички гласове на ужаса. Върху покрива налетяха бесни пориви и нещо заплющя и зачука по него, като че се разсипаха оловени зърна. Заваля пороен дъжд. Вън заплиска и затече вода. Вятърът блъскаше в прозорците, налягаше върху вратите, свиреше из всички разтрози. Из счупения прозорец нахлу струя от студен въздух и ситни капки. Хоръгвите проскриптяха и развяха черните си знамена, кристалите на полилеите зазвънтяха. Под бесния натиск на бурята цялата черква сякаш се огъваше, покривът и

стените пукаха, из далечните и тъмни кътове идеха странни и непонятни звуци. Гроздан ставаше по-неспокоен. Той усещаше, че венецът е почти откъртен, наближи лицето си, за да може да види по-добре, и зачака. Блесна светкавица. Гроздан видя ножа си и под него — челото и същите очи, които бързо го погледнаха, и в тоя поглед сякаш високо извика и проплака смъртна болка. Отново всичко потъна в мрака. Една нечакана пауза настъпи в бурята. Вятърът сиря, утихна всеки шум. Гроздан ясно чуваше ударите на сърцето си. «Какво правя аз!» — помисли си той. В същия миг отвън прозвуча камбана. Един-единствен удар, който глухо и тихо замря.

— Какво е туй? — попита Гроздан. Гласът му потрепна и се задави.

— Не знам — също тъй плахо се обади Тачката. — Камбаната като че удари.

Зарева отново бурята. Дъжд заплиска още по-силно, затрещя гръмотевица. Чу се отново камбаната: един, два удара само, които заглъхнаха в шума на вятъра.

— Чудна работа! — каза Тачката. — Чакай да видя какво има.

Той тръгна към вратата, чу се как откачи железните подпорки и отвори. Гроздан стоеше на стола, неподвижен и вцепенен. Кръвта биеше в слепите му очи, хладен пот ороси челото му. Той не смееше да се обърне и да погледне пред себе си. Тачката се завърна и дойде близо до него.

— Въжето се отвързало на камбаната — спокойно каза той. — Люлее се и звъни сама. Вързах я. Хайде по-скоро! Много се бавиш.

Думите му заглъхнаха в гръмотевицата. Гроздан заработи отново. Той искаше да свърши колкото се може по-скоро, наблягаше по-силно с ножа си, бързаше. Но движенията му бяха несигурни, ръцете му трепереха. На едно място ножът се запъна и венецът там не се откъртваше. Обзет от нечакана слабост, Гроздан изохка и спря.

— Не може — каза той. — Запъва се нещо.

— Гвоздей трябва да има — каза Тачката. — Я потегли!

— Не може, не може. Трябва да се види хубаво.

— Чакай тогаз. Аз ще ти посветя. Можем да запалим и свещ. Никой няма да ни види.

Тачката отиде към пангаря, обарва, тарашува и най-после се завърна. Той драсна кибрит и запали свещта. Слаб и трепетен блясък се разля по лицето и по цялата му фигура. Той беше с ямурлук и с калпак, цял измокрен и кален. Загледан в свещта, той чакаше да се поеме пламъкът. Някаква зловеща и саркастична усмивка изкриви грозното му и космато лице.

— Че и ний не сме ли християни бе! — зашепна той с тия актьорски движения и мимика, на които беше способен. — Да запалим най-сетне и ний по една свещ като хората! Видиш ли я каква е великденска. Господу, господу по-мо-лимся!

Гроздан го гледаше изтръпнал и смаян.

— Чакай да видим сега — продължаваше Тачката, като поднасяше свещта към иконата. — Какво ме гледаш такъв? Никой няма да ни види, не бой се! И вън свети, и тук свети. А! Че ти си го откъртил вече. Държи се съвсем малко!

Разкривен и смачкан, венецът се крепеше само на единия си край. Предишното му място се очертаваше от многобройни кръстосани драскотини, оставени от ножа. Тачката приближи още повече свещта. Пламъкът затрептя, заиграха сенки и блясъци по гланцираната повърхност на иконата, чертите на лицето сякаш се оживиха, в очите загоря огън и те устремиха своя благ и кротък поглед. Гроздан гледаше, развълнуван и смутен. Изведнъж очите му се втренчиха на едно място и се разшириха от ужас: нещо червено и мокро светеше върху самото чело на иконата. Гроздан изпъшка и не слезе, а просто се строполи от стола. Бледен, с изкривено от уплаха лице, той гледаше към иконата.

— Какво стана? Какво има? — учудено и смутено питаше Тачката и гледаше ту него, ту иконата.

— Кръв. . . кръв има там! Не виждаш ли? На челото. . .

Тачката премести свещта и внимателно се вгледа в посоченото място. На самото чело на Исуса, там, гдето косите се разделяха на път, блещеше няколко капки мокра кръв. Тачката изкриви глава и се зачуди. Той се обърна, изгледа Гроздана от глава до пети, погледна иконата и после пак Гроздана. Той търсеше, съобразяваше нещо. Изненадата и страхът на лицето му малко по малко се изгубваха и се заменяха с насмешлива и весела гримаса.

— Ех, че си смешен, Гроздане — каза той. — Разбира се, че ще има кръв. Че ти си се одраскал и не си усетил. На, виж ръката си!

Гроздан се погледна: дланта на дясната му ръка беше зачервена от кръв, виждаше се и малка раничка.

— Наистина — каза той. — Порязал съм се. Пък аз рекох. . . Гледай, ама работа, а!

Той се успокои, погледна Тачката и след това и двамата се разсмяха.

Венецът се крепеше слабо. Тачката го дръпна и го откъса. После той слезе, почна да го оглежда, обръщаше го и го подхвърляше на ръката си, като че искаше да определи горе-долу тежестта му. Златният лист ярко блещеше в нечистите му ръце. Той продължаваше да го гледа и щастлива и самодоволна усмивка заигра на лицето му. Най-после, както всеки вещ познавач, извади ножа си, направи няколко драскотини по венеца и отблизо ги разгледа на свещта. Няколко пъти подред той повтори това. Изведнъж раздразнение и яд сбърчиха цялото му лице.

— Дявол да го земе — извика той. — Туй не било злато! Никакво злато не е! Не е, не е! Сребро е и отгоре само малко позлатено. Ах, тоз дърт шарлатанин, тоз лъжец! Виждаш ли го, и тука си показал. . . Не, не е злато! Тю!

Той цъкаше с език, тюхкаше се. Но Гроздан не го чуваше. През всичкото време, докато Тачката беше стоял със свещта под иконата, Гроздан беше гле-

дал само нея. Виждаше я за първи път. Виждаше узрелите жълти ниви, приведените пълни класове. И сред тях върви Исус. Господи, как гледаха тия скръбни и благи очи! На челото му светеха алените капки кръв, обграждаха го драскотините от ножа. Но всичко това не променяше с нищо лицето му. Не отгонваше и не намаляваше тая съсредоточена мисъл, тая голяма любов, с която той гледаше готовите за жетва ниви и ги благославяше. Гроздан гледаше изумен и вцепенен. Къде беше виждал той всичко това? Беше го виждал, но кога, как? Умиление изпълни душата му. Как можа да дигне ръка против него? Защо е дошъл тука? Обзе го отчаяние, голяма и страшна рана сякаш се откри в душата му и я обля с непоносима болка. «Грях е това, страшен грях!» — викаше и стенеше нещо в него. Той не можеше да откъса очите си от иконата и от минута на минута вълнението му се усилваше.

Тачката продължаваше да оглежда венеца и да се вайка. Обхванат от неудържима омраза, Гроздан се спусна към него и угаси свещта в ръцете му.

— Да си вървим! — викна му той и грабна ямурлука си. — Да си вървим! По-скоро!

— Чакай, що угаси свещта? Не видя ли, че не е. . .

— Върви, ти казвам! — извика пак Гроздан.

Той беше силен и просто го повлече със себе си. Тачката долови в гласа му тая властна и непреклонна воля, която той добре познаваше, не разбираше добре отгде идеше нечаканият му гняв, но се подчини. Излязоха навън. Посрещна ги хладен и пресен въздух. Валеше още, но вече без вятър, равно и тихо. Светкавиците припламваха по-рядко и гръмотевиците глъхнеха надалече. Бурята беше преминала. Гроздан и Тачката прекосиха черковния двор и излязоха на улицата. Винаги предпазлив и съобразителен, Тачката се спираше често, ослушваше се и се оглеждаше на всички страни. Той се забави и остана назад. Гроздан крачеше пред него широко и бързо и не обръщаше внимание на нищо. Той кривна

на едно място и пое пътя за у дома си. Тачката свирна подире му. Гроздан се спря и го зачака.

— Е, туй нещо не си чини труда — зашепна Тачката, като се приближи и показа венеца под ямурлука си. — Какво ще го правим?

— Прави го каквото щеш — сопна му се Гроздан. — Мене нищо ми не трябва.

И без да прибави дума повече, той се обърна и продължи пътя си. Тачката погледна подире му учудено, поклати глава и, като се озърна още веднъж насам-нататък, бързо заситни с леките си и безшумни стъпки. Светкавиците хвърляха кратки синкави блясъци, в листата на дърветата шумолеше дъждът. Някъде из селото пропя петел.

XVII

Гроздан се върна в къщи, свали мокрия си ямурлук и без да се съблича, тръшна се и легна на одъра. Той беше сам, Петра спеше отвъд, при болното. Вместо да се успокои, страхът и безпокойствието му още повече пораснаха. Главата му гореше, косите лепнеха по челото му и той не можеше да разбере дъждът ли беше го измокрил, или пък горещ пот го обливаше. Не беше ли ги видял някой? Нямаше ли още утре да ги заловят? Подобно малодушие той никога не беше изпитвал и това го ядосваше. Внимателно и под ред, като се мъчеше да бъде спокоен, той си припомни всичко. Работата беше извършена добре и предпазливо. Освен това, нощта беше тъй тъмна и вятърът тъй силен, че никой не можеше ни да забележи, ни да чуе нещо. Следи от стъпките им не можеха да останат, защото дъждът още валеше и щеше да ги заличи. Тачката пък не е вчерашен, за да позволи да намерят венеца у него. Опасност нямаше никаква. Най-доброто и най-умното, което той може да направи, е да легне и да си почине. И Гроздан, повярвал, че всичко това е достатъчно да

се успокои, метна постелката над себе си, затвори очи и се приготви да заспи.

Но сънят бягаше от него. Умът му гореше и мислите му постоянно се връщаха към едно и също нещо, подобно на нощните буболечки, които налитат върху пламъка на лампата. Едно видение не се махваше от въображението му и както и да се мъчеше, не можеше да го отпъди. И сега, щом затвори очи, с поразителна яснота то отново се възправи пред него. Той виждаше пак иконата, виждаше я тъй, както беше я гледал, когато Тачката държеше свещта под нея. Жълтееха се узрелите ниви и сякаш нямаха край. Сред тях върви Исус. Умиление и някаква светла радост обливат душата на Гроздана. той добре знае, че и друг път е изпитвал нещо подобно, струва му се, че и друг път е виждал и самия образ на Исуса, точно тъй, както беше изписан на иконата. Но венецът беше откъснат от собствената му ръка и неговият нож беше издълбал тия безбройни драскотини. Кръвта стои още. Гроздан е готов да извика от болка, души го някакъв смътен и непонятен страх. И кой знае защо, както по-рано, тъй и сега, наред с видението на иконата той виждаше и образа на баща си. Старецът е грохнал и убит, като след някоя тежка работа, лицето му е посърнало, очите — скрити под побелелите вежди. Отчаян и сломен, той скръбно поклаща глава. «Грях извърши ти, синко — говори той, — голям грях!»

Гроздан охкаше, мяташе се ту на една, ту на друга страна. Видял много опасности през живота си, извършил не едно престъпление вече, задушил отколе гласа на съвестта си, тоя необуздан и безстрашен човек изпитваше сега паническия страх на силен звяр, попаднал в примка, мрежата на която му се вижда тънка и слаба, но която го омаломощава и задушава. Ненавикнал да мисли и да си дава ясна сметка за преживяванията си, той не можеше да долови същността на мъката си. Самата кражба малко го занимаваше, за омразата си към Вълчана почти беше забравил. Дори и случката с нараняването му

и капките кръв на челото на иконата, нещо, което тъй много беше го изплашило, сега му се виждаше незначително и дребно. Но странното видение на Исуса не се махваше от очите му. И мъчно му беше до сълзи, и онемялата му съвест викаше и се бунтуваше сега против един грях, непоправим и страшен. Образът на баща му стоеше неотлъчно пред него, като неумолим съдия, от когото нищо не можеше и не трябваше да крие. «Грях извърши ти, синко — говореше той, — голям грях!»

Но къде и в какво най-после беше тоя негов грях? В това, че беше откраднал венеца ли? Крадеше той не за първи път. Или защото тази кражба беше извършена в черква? Но и това малко го смущаваше. Невярващ той не беше, но пък и сам не знаеше добре как и в какво да вярва. Познаваше много хора, които и постеха, и ходеха редовно в черква, минаваха за набожни и за големи праведници, а най-тежки грехове се вършеха пак от тях. Злината и отровното жило на такива светци той сам беше изпитал. Да постъпва като тях, той не искаше, защото това не беше вяра, а лицемерие и лъжа. Радулов не се боеше да осъжда и да хули най-безмилостно подобни християни. Право и хубаво говореше той, макар че понякога беше някак страшно да се слуша, Гроздан беше готов да се съгласи с него за всичко. Но учителят отиваше много далеч и в последната крачка, която той нехайно и без всякакъв страх правеше — там вече не всеки можеше да го придружи. Дълбоко в душата си Гроздан чувствуваше, че да се отрича всичко не трябва, че бог има и че без вяра не може. Това не беше съвсем ясно за него и неговият ум нито можеше, нито се опитваше да го разбере.

Неговите мисли за тия отвлечени неща добиваха малко по-определена форма, когато си мислеше за баща си. А спомените му за него бяха тъй живи сега. Старецът беше искрен и честен в душата, ясно и просто гледаше на всичко. За него вярата не беше нещо придобито и научено, не беше само обред и книжни предписания. Не беше тя и в честото ходене

на черква, ни в постите, ни в курбаните и в задушниците. Тия работи той не смяташе излишни, но ги предоставяше на жените и на попа. Вярата за него беше неделима спътница на работата му. Изправяше ли се пред сеитбите, високи, гъсти, изкласили и налели едро зърно, той сваляше калпака си, прекръстваше се бавно, набожно и казваше: «Сполай ти, боже! Хубав спор и берекет ни си дал!» Това беше и благодарността, и молитвата му. Тъй благоговейно и смирено той не би стоял в черква и на най-големия празник. Две-три думи казваше само той, но те бяха сърдечни и топли, искрени и правдиви, защото идеха направо от сърцето.

Случваше ли се пък суша, мор ли ходеше по добитъка, градушка ли убиваше нивята, или пък друга някоя тежка напаст се надвисваше над хората, дядо Добри не роптаеше: «Ще търпим, божа воля е!» — казваше той, утешаваше се лесно и сред най-големите злочестини оставаше си твърд и непоколебим. Тръгнеше ли на път, преди да се качи на колата и да поеме юздите на конете, той се прекръстваше набързо, но набожно. Можеше да бъде най-лошо време, виелици и преспи можеха да затрупват пътищата, можеха да го заплашват какви не опасности — той не трепваше и не се боеше от нищо. Той беше спокоен и безгрижен, защото беше вече предоставил участта си в ръцете на бога.

Гроздан познаваше добре силата на тая вяра. Някога и той сам постъпваше също тъй, както беше запомнил и видял от баща си. И вършеше това не по подражание, не за обичай, а тласкан от една вътрешна нужда. Неведнъж и той, изправен пред слога на узрялата и готова за жетва нива, преди да размаха косата си из нея, той се спираше, сваляше шапката си и се прекръстваше. Един-два мига оставаше тъй неподвижен и залисан. Сухо прозвънтяваха класовете, натежали и приведени към земята, нивата сякаш мълвеше нечути и неразбрани думи на радост и на блаженство. Много труд беше положил той, докато види тоя обилен и златен плод. Но всичко това

само на неговия труд ли се дължеше? Незнаен и несигурен е всякога краят на земеделската работа.

Зарови ли веднъж семето в земята — не човекът е вече господарят. Може студове и мраз да изсушат крехките кълнове, може дъждове и киша да удавят избуялите ниви, може вятър да ги опали и суша да ги изгори. Или пък, запазени от всичко, узрели и готови за сърпа — и ето черен облак се задава, святка се, гърми. Дъжд ли ще е, или градушка? «Боже! — викаш тогава — върни го, отведи го настрана!» Не стопанинът, а бог отглежда тоя плод, той го пази, той го дава. Как гъста и висока е нивата, как тежат и се превиват пълните класове! Гледаш, радваш се, сълзи идат на очите ти. Може ли да не помислиш за бога? Може ли да не се прекръстиш? Неговото присъствие се усеща. Той е тук, той пристъпва между нивите. . . Същият, същият тоя образ — благ, кротък и благославящ. . . Той е, той!. . .

Гроздан скочи и приседна на леглото. Мислите му бяха добили извънредно голяма яснота. Сега вече той разбираше и си обясняваше всичко. Често се случва да чувствуваме нещо, без да можем да го определим или изкажем. И една дума само, едно далечно подсещане изведнъж прави ясно това, което е било подсъзнателно и скрито. Нещо подобно беше станало с Гроздана. Едвам сега той разбра защо образът, който беше видял на иконата, не изглеждаше нов за него. Дотогаз той не би могъл да каже, че го е виждал. Но той беше го чувствувал, беше го носил в себе си — неуловимо, неясно. Определен и завършен тоя образ той виждаше сега в иконата. Той не беше му чужд. Той се раждаше в душата му, из спомените му, и сам Гроздан не можеше вече да прави разлика между сегашното и виденото по-рано. Не само пред други, но и пред себе си той би се кълнал, че неведнъж и точно тъй го е виждал. Той застава на слога на узрялата нива. Усеща същото това умиление, благодарност и благоговение. Всичко той си припомня ясно и като че вижда сам себе си. В едната си ръка държи шапката и косата, с другата — бавно

и замислено се кръсти, и ето из жълтите вълни на класовете изправя се и пристъпва същият тоя образ. Същият, същият! И той дигна ръка против него! Извади нож, удари го и го забива с всичката си сила, откъса и смъкна венеца. Оскърби и похули бога — бог, който се явява сред узрелите ниви и благославя хляба! Как можа да извърши това? Само тук той чувствуваше съществуването на бога, виждаше го, вярваше в него. Всичко друго може да е лъжа, може да се отрече, може да не се зачита. Но не и това. По-страшно и по-тежко престъпление не може и да има. Как можа да го направи? Неумолим и строг, образът на баща му се изправяше пред него. «Грях извърши ти, синко — говореше той, — голям грях!»

Гроздан се хвърли отново на леглото и зарови лицето си във възглавницата. Никога той не беше се чувствувал тъй злочест и тъй отчаян. Да можеше, заплакал би с глас, със сълзи. Престъплението, което беше извършил, му се виждаше от минута на минута по-страшно, по-непоправимо. Той беше вършил и други престъпления, но никога не беше се разкайвал и съвестта му си оставаше спокойна. Защо тоя грях падаше сега върху него като огромна скала, готова да го премаже? Толкоз тежък ли беше сам по себе си, или пък върху него се сгромолясваше тежестта и на всичките му досегашни престъпления?

Гроздан започна да изрежда в паметта си всичко, което беше се случило с него от две години насам. Измъчен и злочест, той изгуби предишната вяра в себе си и на миналото си искаше да погледне не със свои очи, а с тия на баща си. Нека той сам съди за него безмилостно и строго, но справедливо. И Гроздан тъй беше увлечен в мислите си и тъй възбуден, че ясно виждаше покойния старец до себе си, като че те седяха наблизо един до друг и, както някога, си приказваха. Гроздан искаше да почне от самото начало. Може би първият опасен завой, първата грешка беше направена в деня, когато той поиска да събере около себе си всички недоволни и бедни селяни и с тяхна помощ и за тяхно добро да урежда

селските работи. Зле ли беше намислил? Нима той, баща му, би отказал подкрепата си за която и да било обща работа, нима би върнал празен някой сиромах, който се е обърнал към него за крина жито, за добитък или за малко пари? Разбира се, че не. Из тоя път той беше тръгнал по неговите стъпки.

Лошото дойде по-късно. Той напусна работата си, започна да пие, разори се, скара се с всички. Най-после посегна на чуждото, започна да краде. Той, синът на дядо Добри — най-честния и най-правия човек — другар на Тачката и крадец! Но крив ли беше той за това? И всъщност, както говореше Радулов, кое хората наричат добро и кое зло? През целия си живот Вълчан беше вършил само неправди и престъпления. Даваше пари с безбожна лихва, даваше една крина жито за две и за десет. Тъй беше и забогатял. Нима това не беше кражба? И само това ли е? Само това ли е? Гроздан повтаряше тия думи, ясно виждаше пред себе си образа на баща си и сякаш чакаше отговор от него. Старецът, загрижено загледан пред себе си, недоверчиво поклати глава и както приживе — бавно продума: «Всяка коза за свой крак виси. Вълчан наистина е лош човек.» «Без право той взе нивите ми — продължаваше Гроздан, — остави ме на поляната. Изедник! Лъжец! Решил съм да го убия! — Угасналите очи на стареца, замрежени от надвисналите вежди, се потопиха в земята. Той нищо не каза. — Аз затуй послушах Тачката, говореше Гроздан, защото не исках да го оставя да се гаври с бога. Затуй взех венеца.» «Не го взе, отвръщаше баща му, а го открадна. Даденото от Вълчана на черквата не е Вълчаново вече. Грях извърши ти, синко, голям грях!»

Гроздан изпъшка и се превъртя на леглото. Видението на Исуса отново се изправи пред него. Душата му се окървяваше от болка. След толкова мъчителни лъкатушения мисълта му най-после откриваше истината. Извършеният грях беше непростим и тежък. Живите нямаше да му простят, против него беше и паметта на покойниците. «Слушай добре, каз-

ваше приживе баща му, аз мога и от гроба си да те прокълна!» И той щеше да направи това. Против него бяха всички. Той оставаше сам, прокълнат и отвергнат, беззащитен и слаб срещу справедливия и страшен гняв на бога. Той прощава много, много търпи. Но има грехове, за които възмездието никога не закъснява. Суеверният страх не беше чужд на Гроздана. Той се събуди у него с всичката си сила и подклаждан от уязвената му съвест, хвърляше го в нетърпими болки, рисуваше пред него поразителни и страховити картини. Обзе го малодушие и слабост. Той повярва, че престъплението му е открито, че още утре всеки можеше да го посочи с пръст и да каже: «Той е!» Една ръка, по-силна от човешката, щеше да го залови и обуздае за всякога.

Отново той почна да преповтаря в ума си кое как беше станало. Искаше да намери нещо, което да изкупи и намали поне малко вината му. Но той беше много изморен, мислите му се късаха и се объркваха. Един път оставаше ясен и открит пред него: да бяга. Севендишката гора беше близо до Люляково и оттам до границата е само на една крачка. Гроздан познаваше местността най-добре. Има една пътека, която започва от Герганин гроб, спуща се и завива надолу из дола. Гората там е гъста, клонете на дърветата се преплитат, хвърлят зеленикава и хладна сянка и пътеката върви като из някоя пещера. Жива душа не се вижда, ни човек, ни звяр. Но ето гората се свършва и широка поляна се открива. Наблизо пасат говеда, нагазили в гъста и висока трева. Чия е тая чърда и няма ли да го познае говедарят? Гроздан иска да се повърне и да заобиколи. Едър и охранен бивол се изпречва на пътя му. Той издига глава, очите му гледат тъпо и страшно, опашката се гърчи и бие по хълбоците му, като змия. Изведнъж биволът навежда глава, размахва грамадните си рога и се спуща върху Гроздана. Примрял от страх, без да усети сам как е станало това, той се озовава върху някакъв чердак от сухи и гнили дървета. Люлее се и пука несигурната постройка, готова да рухне

всеки миг. А биволът е още долу, разярен, рие земята с копитата си, размахва грамадните си рога. Изведнъж Гроздан се вижда на хубав кон и лети като вятър из полето. Нечакано конят се сепва: току под копитата му зее баталясал кладенец и валчеста дупка се тъмнее между бурен и къпини. Пръстта се рони изпод нозете на коня, напразно животното сили и се тегли назад, земята се руши, пропастта се открива, по-дълбока, по-страшна, той пада. . .

Гроздан се събуди изпотен и разтреперан, сърцето му трепкаше като птичка в гърдите му. Той се оборави и облекчително въздъхна. Развиделяваше се. В прозореца гореше червенината на зората. Врабци чуруликаха под стряхата.

XVIII

В околността на Люляково имаше една голяма и висока могила. Такива могили имаше още много, но те бяха по-ниски, разораваха ги наедно с нивите и лятно време почти не се забелязваха сред общата зеленина. На голямата могила не можеше да се изкачи плуг, тя си оставаше покрита с трева, изглеждаше по-тъмна, ясно очертана и нейният огромен силует продължаваше да владее над полето. Пътникът неволно спираше очи на нея, орли и ястреби кацаха и почиваха на върха ѝ.

На тая могила стоеше сега Гроздан. Нямаше друго място, откъдето да се откриват такива необозрими далечини, нямаше друга местност тъй безлюдна и пуста, както тая. Гроздан не мислеше ни да бяга, ни да се крие. Той не можа да стои в къщи, излезе, ходи дълго време напосоки и най-после се спря и седна тука. Той беше се изкачил на самия връх на могилата. Пред него полето незабелязано се снишаваше, бягаше далеч, минаваше мерите на близките села и дълбоко някъде на хоризонта се топеше в неясни, мъгляви очертания — непознати, тайнствени места, които сякаш бяха от други свят. И

това поле, догдето очи стигат, беше покрито само с едни ниви, зелени, гъсти. Колкото бяха по-близо нивите, толкоз изглеждаха по-светлозелени, по-сочни и сред тях, като кървави реки, се червенееше цъфнат мак, а на друга страна—като злато блещеше, на също такива потоци, жълт синап. Духаше лек, прохладен вятър, небето беше синьо, дълбоко. Над разлюляното море на нивите плуваха бели облаци, като кораби.

Гроздан като че не забелязваше всичко това. Той гледаше в земята и продължително се замисляше, подигаше очи в далечината и нищо не виждаше. Отдавна той стоеше на това място. Отдалеч ризата му се белееше сред тревата, като голяма гъба или камък. Отблизо пък, ако би могъл да го види някой, лесно би разбрал, че в тая неподвижност е скрита буря, че той изглежда човек, който е убил или ще убива. От безсъницата и от преживените мъки лицето му беше посърнало и бледо, разбърканите му коси бяха полепнали по челото му. Колко време беше стоял тъй, не знаеше, не му идваше и на ум да стане и да отиде другаде.

Наоколо беше тихо. По небето минаваха облаци, грамадните им сенки бавно пълзяха по земята и заливаха нивите. Наоколо се въртяха няколко ястреби и не губеха надежда, че тоя човек ще се махне и ще остави на тях върха на могилата. Времето незабелязано течеше. Наблизо в един синур някакво птиче се обаждаше по един особен начин: самото то не се виждаше, из тревата прозвучаваха най-напред три къси и меланхолични ноти, след това — четвърта, по-висока и по-продължителна, скръбно замираща като горък и безутешен въпрос. С малки паузи, тия звукове се продължаваха настойчиво, монотонно. След тях тишината ставаше още по-дълбока.

Мина се тъй доста време. Изведнъж из нивите излезе някакъв човек, спря се в подножието на могилата, погледна нагоре и извика:

— Хей, кой си ти там?

Гроздан се стресна и подигна глава. Една минута

гледа човека, без да го познае, и най-после разбра, че е Монката.

— Гроздане, ти ли си? — викаше той. — И аз ще дода там.

Той почна да се изкачва по могилата и Гроздан повече не го виждаше. Не му беше ни до разговор, ни до среща с когото и да било, но нямаше вече как да избяга. След малко Монката, поизпотен и заморен, но весел, стоеше пред него. Калпакът му беше юнашки накривен, в едната си ръка държеше сноп зелена ръж, изтръгната из корен.

— Че какво правиш тук? — заговори той. — Не мога да те позная. Гледам, гледам — тоя човек, казвам си, заспал ли е, умрял ли е. Чак като се изправи, тогаз те познах. Май като че си спал, а?

Той все се усмихваше. Гроздан още не беше сварил да му отговори, но с мъка се усмихна и той.

— Ходих в Загорци — продължи Монката. — Там спах. Връщах се, пък рекъх, чакай да се отбия да видя нивите. След тоз дъжд вече — здраве им кажи. Я гледай!

Той издигна ръжта, която носеше, и я показа на Гроздана. После я приравни със себе си, опря корените ѝ до земята, а класовете оправи нагоре: върховете на ръжта надминаваха раменете му.

— Виждаш ли? От мене по-висока. Голям берекет, голямо чудо, ти казвам. Дано само дядо господ го запази.

Той погледна ръжта, погледна Гроздана и пак се усмихна.

— Ще я занеса в кръчмата, нека я видят всички. А ти какво си подранил тъй? Да не отиваш в Загорци?

— Имам и аз една нива тъдява — отвърна Гроздан. — Оставил бях я за сено. Искам да видя как е.

— Че нали я даде на Къня? — учудено и без всяка задна мисъл попита Монката. — Взел си парите за сеното, какво ще му гледаш вече.

— Оставих и за себе си малко. Добро сено пра-

ви. Пък таз година, дето се казва — и на камък трева поникна.

— Голям берекет, голямо чудо, ти казвам! — повтори Монката и пак повдигна ръжта. — Да бях сял повечко я! Ама и колкото и да е, сполай ще речем. Хубаво е. Та сеното искаш да видиш, а?

Гроздан не го чу и не му отговори. Монката го погледна: едвам сега той можа да забележи колко измъчено и посърнало беше лицето му. Усмивката на Монката се изгуби, в погледа му се появи състрадание. Той седна близо до Гроздана, сви цигара, предложи и нему табакерата си. Няколко минути и двамата мълчаха.

— Гроздане — почна Монката със съвсем друг тон. — Все исках да те попитам, кога те видя. Какво стана работата ви с Вълчана, за нивите де? Истина ли е, че Вълчан спечелил делото?

— Истина е. Спечели го.

— Спечели ли го? Вълчан! Гледай, гледай! Е, иди кажи сега, че има правдина на тоз свят. А! Лош е тоз дъртак, не е прав чиляк и туйто! Е какво мислиш да правиш сега? Ще продължиш делото, нали? Ще го съдиш ти пък сега.

— Да го съдя ли? Не. Него съд го не лови. Ще видя какво ще правя. Ще си помисля.

В гласа му прозвуча повече отчаяние, отколкото закана. Монката го погледна с непристорено и искрено участие.

— Слушай, Гроздане — заговори той, като се мъчеше да бъде колкото се може по-убедителен. — Послушай ме: остави! Остави и повече не се разправяй с тоз човек. Не ти трябва ни съд, ни кавга. Щял да вземе нивите или ги взел вече — нека ги вземе. И той няма да види добро от тях. Ти съвсем без ниви не си. Голямата нива в Мимерлика остава ли? — Остава. А на Порешкия път? — И тя остава. На Чалъ-юк? — Остава. Е, стигат ти я! Малко ли са тез ниви? Аз повече ли имам?

Гроздан мълчеше, но нищо не показваше,че не иска да слуша Монката.

— Аз повече ли имам? — продължаваше той. — И на половината нямам. Имам там едно-две парчета, колкото да се завърти плуга в тях. И пак съм добре, слава богу. Посея малко, прибера си го. Вадя и камъни — на̀, виж ръцете ми какви са. Трябва да се работи, няма що. Ама трая, не искам да знам никого. И децата ми гладни не остават. Имам си доволно всичко, живея. А като му доде реда, нали знаеш — и попиваме си, и си поиграваме.

Монката се усмихна, усмихна се и Гроздан.

— Ти мене слушай — още по-сърдечно подзе той. — Остави тия съдилища, адвокати и не знам що. Залови се мъжки за работа и не се бой. Ниви имаш още, стигат ти. А хора и приятели сме — ще се приглеждаме, ще си помагаме.

Монката се побави още малко и стана.

— Аз ще си ходя — каза той. — Ти нали ще гледаш сеното? Да слезем наедно.

Долу на пътя те се разделиха. Монката размаха пак ръжта.

— Ще я занеса да я видят всички — каза той и се засмя. — Голям берекет, голямо чудо, ти казвам!

Той се обърна и пое пътя за селото. Гроздан тръгна към нивата. Той знаеше, че Монката ще занесе тая ръж право на кръчмата, ще я окачи на стената, ще дойдат много хора, ще я гледат.След това ще се почерпят, ще поприказват през коя друга година нивите са били пак тъй високи, няма ли да полегнат и няма ли да остане тънко зърното. Може би тогаз ще стане дума за обира в черквата и Монката ще каже, че го е виждал тука. Но Гроздан малко се загрижи за това. Той се обърна и погледна още веднъж след Монката. Той вървеше бързо, размахваше ръжта в ръката си и от време на време я поглеждаше, като че искаше да каже пак: «Голям берекет, голямо чудо, ти казвам!»

Гроздан помисли една минута и бавно продължи пътя си. На лицето му се появи същата усмивка, като у Монката. Равнодушен досега към всичко наоколо, той почна да се заглежда в нивите, радва-

ше се на това небивало плодородие, преценяваше и сравняваше с окото на опитен и вещ познавач. Всички ниви бяха добри, но все пак малка или голяма разлика можеше да се направи между тях. Там, където оранта е била по-дълбока, семето чисто и засято равномерно, нивата беше гъста, равна и наситено зелена. Там пък, където работата е била по-немарлива и нескопосна ръка е засявала, нивата беше по-слаба, изникнала на гнезда и обхваната от плевел. Все пак дъждът и благоприятното време заличаваха много от тия недостатъци.

Дълго време Грездан ходи из нивите. Той се спираше и внимателно оглеждаше всичко, увлечен, зарадван, като че обхождаше собствените си сеитби. По едно време той се досети и за сеното, което уж беше дошъл да види. Нивата беше наблизо и скоро той беше пред нея. Тревата беше висока, гъста и след няколко дни трябваше вече да се коси. Една неутолима жажда за работа обзе Гроздана, сладостни тръпки преминаха по тялото му. Стана му мъчно, че беше продал това сено. Инак той би дошъл тука и с такава радост би се заловил да коси. Тежка, но приятна е тая работа и в нея силата и сръчността на човека могат да добият най-широкия си размах. Хубаво е. Дохождаш рано сутрин, когато по тревата още свети роса и слънцето току-що изгрява. Сядаш някъде да наточиш косата, високият бурен почти те закрива. Тъй тихо е, че всеки удар на чука ясно и звънко кънти. Изправяш се, още няколко резливи удари с бруса и започваш. Косата се размахва, блещи, съска като змия, тревата поляга и пада под нея. Въздухът се изпълва с миризлив дъх на билки, открива се някое гнездо, или пък уплашен смок се гърчи под косата и бяга. Слънцето се издига и припича. Пот облива не само лицето, но и цялата снага, ризата потъмнява на гърба и лепне. Но в късите почивки, когато брусът набързо изглажда косата, погледът сварва да обгърне това, което остава още, да се порадва и на извършеното вече. Умората не се чувствува. Разгаря се все по-голяма и по-голяма жажда за работа.

Гроздан кръстоса няколко пъти надлъж и нашир из нивата. След това излезе на пътя и се повърна назад. Една голяма промяна беше станала в него. Лицето му беше се прояснило, той се усмихваше. Изглеждаше пак така увлечен и вглъбен в мислите си, но тия мисли вече не го измъчваха, а го радваха и ободряваха. Той пресмяташе, съобразяваше, кроеше нещо. Няколко пъти той високо си прошепна с глас: «Монката има право!» И пак се замисляше.

Беше рано, не му се ходеше още. Той излезе отново при могилата и се изкачи по нея. Един ястреб беше кацнал на върха ѝ, погледна го недоволно с намръщените си жълти очи и не без мъка се реши да хвръкне. Гроздан легна на същото място, гдето беше по-рано. Той хвърли сега възторжен и пълен с любов поглед наоколо. Отвсякъде полъхваше към него нещо родно, познато и скъпо. Изтегнато до далечните граници на хоризонта, огромно и могъщо, полето вълнуваше буйните си ниви, говореше сякаш и зовеше. «Монката има право!» — прошепна си пак Гроздан, като че отговаряше на някоя своя мисъл, и се усмихна пак. Земята беше топла под него, тревата шумеше по върха на могилата. Той повече не мислеше, гледаше само полето, чувствуваше се добре, успокояваше се. И също като някое дете, което е плакало дълго време и най-после намира утеха на майчините си скути, той забрави всичко, затвори очи и заспа.

XIX

В същия тоя ден Радулов и учителката от Загорци Райна, наедно с учениците си, трябваше да се срещнат при Крушака — една хубава местност на половината път между двете села. Там имаше развалини на някаква крепост и десетина стари крушови дървета, единственият кът на цялата околност, където пътникът можеше да намери малко сянка.

Първ пристигна с учениците си Радулов. След

малко по върха на отсрещния рид се показаха и учениците на Райна, заспущаха се надолу и разноцветните дрехи на децата ярко заблещяха сред огряната от слънцето поляна. Настрана и високо над всички се виждаше стройната и тънка снага на учителката, облечена в бяло и с бял чадър. Радулов ясно различаваше вече всяко нейно движение и особената ѝ походка, стремителна и плавна. Той изкомандува на учениците си и те извикаха ура. Настъпи къса пауза. Отсреща редицата си вървеше спокойно, като че нищо не бяха чули. Изведнъж там се размахаха ръце, затрепкаха като птички шапки и кърпи и довеяно сякаш от вятъра, чу се и тяхното ура, пискливи и тънки гласчета, които не издържаха, скъсаха се и заглъхнаха. Учениците на Радулов пренебрежително се изсмяха и нададаха още по-силен вик.

Радулов вече не обръщаше внимание на тях, а продължаваше да гледа Райна. Лицето му, отначало усмихнато, малко по малко стана замислено. «Защо се съгласих за тая среща — каза си той. — По-добре да не бях дохождал.» Той си спомни за писмото, което преди два месеца беше писал на Райна, и нейния отговор — онова, на ситно сгънато писъмце, което той беше чел скришом през време на гощавката в училището. «Какво семейство ще бъдем ние — пишеше там Райна, — че най-напред ние за хляб пари няма да имаме.» На неговото чисто, безкористно увлечение тя отговори с хладната безсърдечна сметка на обикновена практична жена. Не се ли криеше друго зад тоя отговор? Радулов не поиска никакви обяснения, не настояваше повече, скри мъката в себе си и няколко време престана да ходи в Загорци. Но той не издържа и отново започна да се среща с Райна, макар че не отваряше дума за онова, което беше се случило между тях. Показваше се спокоен, нехайно весел, а когато оставаше сам, страдаше както по-рано.

Най-после двете страни се срещнаха и застанаха едни срещу други. Деляха ги само няколко крачки.

И едните, и другите се гледаха с голямо любопитство и докато по-малките, момиченца и момченца, стояха на местата си и все още се държаха за ръце, като че се бояха да не се изгубят, по-големите се трупаха напред и подтикнати от вроденото съперничество на съседните села, недоверчиво се изглеждаха от глава до пети, сякаш взаимно измерваха силата на мускулите и на плещите си.

Радулов и Райна се срещнаха между двете редици.

— Закъснях, нали? — каза Райна, като сви чадъра си и подаде ръка на Радулов. — Докато ги събера тия. . .

— То и аз закъснях. Тая сутрин в наше село имаше голяма тревога.

— Защо? Какво има?

— Обраха черквата. Нощес я обраха — позапря се Радулов и се усмихна, като видя как очите на Райна се разшириха от учудване. Имаше един златен венец на една икона, откъртили го и го откраднали. Но остави туй, кражбата си е кражба — но нали са прости и суеверни хора, сега какви не чудесии разправят.

Те отстъпиха няколко крачки настрана и Радулов набързо разказа на Райна всичко, което знаеше за кражбата. Когато свърши, той погледна към учениците и се засмя.

— Ей ги, и те за същото разправят — каза той.

След първите недоверчиви погледи учениците от двете села бяха се размесили и събрани тук-таме на купчини, внимателно слушаха онова, което повъзрастни деца от Люляково разказваха.

Радулов и Райна отидоха при тях, събраха ги и ги заведоха на една поляна. Тук те ги оставиха да се забавляват сами, а двамата седнаха настрана под сянката на една круша.

— Аз не знаях за тази икона — каза Райна. — Нищо не бях чувала. Ако знаях, щях да се отбия да я видя. Но вие, както разказвате, Радулов, тая

икона прилича повече на картина, като че е рисувана от художник.

— Да, прилича на картина, но пак си е същинска икона. И лицето на Исуса е такова сухо, изпусталяло, както го рисуват всички иконописци, и дрехите — и те също. Нивите са направени тъй, че можеш да преброиш зърната на всеки клас. Не, тя е направена като същa икона и тъкмо затова се харесва толкоз на селяните. Важното е, че в нея има смисъл, много голям смисъл. Но да оставим това — каза Радулов и махна с ръка, — да приказваме за нас си. Кога заминавате?

— Не зная. Но щом раздам свидетелствата на децата, ще замина.

— И къде ще отидете?

— Е, Радулов, като че не съм ви казвала. Ще си ида във Варна.

— А после?

— После в София.

— И ще се запишете студентка, нали? — каза Радулов и насмешливо погледна Райна. Тя гледаше настрана и очите ѝ бяха все тъй замислени, каквито бяха, когато слушаше за иконата. «Тя никак не би била хубава — мислеше си Радулов,като я гледаше, — ако не бяха у нея тия черни очи, влажни и замислени, каквито са сега. И тия жълти капчици около очите.»

— А вие, Радулов — какво решихте — попита Райна. — Ще останете ли в Люляково?

Радулов направи някакъв неопределен знак и не отговори. Колкото и да беше тежък животът му през годината, той се привърза към тия места и на драго сърце би останал, ако и Райна дойдеше идещата година.

— Кажете де, къде ще бъдете догодина? — попита пак Райна и едва уловимо се усмихна, но Радулов забеляза тая усмивка.

— Къде ще бъда? — Не знам. В Люляково, на всеки случай, няма да съм. Не ме искат, пък и аз не ща. Места много, ще ида нейде другаде.

Той не беше мислил къде ще бъде занапред, но искаше да покаже, че го чакат само страдания, и прибави:

— Ще ида в някое затънтено село, някъде в Балкана. Искам да съм сам, да не се срещам с хора, да не виждам никого. . .

— Какво говорите? — учуди се Райна. — Че нали и вие щяхте да додете в София?

— Не, не мисля. Нямам средства.

— Но ще намерите работа, нали казвахте. Ще бъдем пак наедно. Че аз само за това съм си мислила. . .

Радулов я погледна, като че искаше да проникне в мисълта ѝ. Не говореше ли тя тъй само от състрадание към него? В София тя отиваше, както беше чул от други, да се годява за един офицер. Все пак думите ѝ го зарадваха.

— Ще дода, ще дода — живо заговори той. — Непременно ще дода. Човек може да подивее в тия села. Какво научаваме тука, какво прибавяме към себе си? — Нищо. Рушиш се от ден на ден, като някоя стара сграда. А в София е друго. Там е друго. . .

— Разбира се, театър, концерти. . .

— Оставете това, то е за други. Мене там друго ме влече. Там ме викат преди всичко убежденията ми. Стига сме гризали като мишки разни книжки и брошури. Работа трябва, жива работа. Човек трябва да влезе между самите работници, да живее с тях, да ги опознае. Да види как страдат, как се борят — това е важното. Има много неща, които могат да издигнат човека, да го преродят, да му вдъхнат вяра. Например, една стачка. Или например. . . Вие, Райна, участвували ли сте в някоя манифестация?

— Не, но съм виждала.

— То е нещо величествено! Представи си: широка улица, музика, червени знамена. И после — дълго шествие, бавно, мълчаливо, без блясък и без ура, като религиозна процесия. Работници — мъже, жени, понякога и деца. Бедно облечени хора, изто-

щени от труд, с изпити лица. Но очите им — как гледат очите им, каква вяра има в тях! Ето кое е важно за мене, ето де искам да бъда и аз!. . .

Радулов говори още много и все повече се разпалваше. Отначало, когато малко го познаваше и като го виждаше да се събира със селяни и да пие с тях, Райна мислеше, че той говори тъй, защото не е трезвен. Отпосле тя разбра, че негова черта беше да се вълнува и да се разпалва тъй, когато говори.

Двама ученици додоха при Радулова и му показаха кристали от кварц, които бяха намерили в една скала. Други мислеха, че са намерили още по-рядък минерал, но излезе, че е обикновен червен камък. Докато Радулов се разправяше с тях, зададоха се още няколко ученици, разплакани, зачервени, и още отдалеч и с висок глас се обвиняваха и оправдаваха. Радулов ги умири и ги прати да играят. След това той замълча и се загледа пред себе си. Лицето му беше станало много бледно и съмненията на Райна, че той е болен, като че се потвърдяваха.

— Кой знай, може да се лъжа пък — заговори Радулов и въздъхна. — Може и в София да не е тъй хубаво, може и по-лошо да е оттука. Право да си кажа, започва да ми омръзва всичко. Работиш, блъскаш се, а нищо не излиза от труда ти. Все се чувствуваш нещо като пето колело. Друго нещо е обикновеният, физическият работник. Той има едно занятие, което владее добре, има здрави мускули и това му стига. За него животът е прост и ясен. . . Да, ясен. . . Защо ний мислим, че стоим по-горе от такива хора, а самият им вид ни побеждава? В Люляково има един ковач, прост ковач, но право да си кажа, не мога да му се нагледам. Къде? — аз в нищо не мога да се меря с него. . .

Радулов се загледа надалеч, където под ведрата синина на небето се виждаха краищата на нивите, с разлюлени вълни над тях.

— Или пък да си земеделец — продължи с още по-голямо въодушевление той, — да работиш земята. Че е черен труд и мъка — то се знае. Но тоя труд

е достоен за човека, та той го прави човек! Да не мислиш, че говоря за селските идилии, както се описват в книгите. Друго, друго има тука — има пълно приобщаване с природата. Природата и човекът — това е едно и също нещо. Изправиш се, да речем, пред нивата, която си изорал — това не е само пръст, а живо нещо, нещо добро и благосклонно, което разбира и приема труда ти. И тъй е и когато нивата изкласи, когато и тя се радва по своему, тъй е и когато — не дай боже — я очука град. Радостта на земята е твоя радост, мъката ѝ — твоя мъка. Ей това е то живот. Да ходиш по света? Да се учиш? Защо? — Стой си, дето си се родил, и си живей, както бог те е научил. Живей тъй, че когато подигнеш очите си, да виждаш звездите, а вятърът да лъха лицето ти. Живей, както живеят тревите. И умри като тях. Като една трева, която пониква, цъфва и най-после изсъхва и се стопява в същата тая земя, от която се е родила. Това е то! Това е всичкото. . .

Радулов неочаквано се развесели, погледна Райна и каза:

— Аз ще имам един чифлик. Как-как, ще го имам. Ще ми дойдете ли на гости тогаз? Да, нали? Ще ви посрещна още в града, на гарата. Аз ще нося зелена шапка с птиче перо, полушубка, гетри и камшик в ръката. Също като агроном. Може и да съм се изменил, но ще ме познаете. «Заповядайте, ще кажа, кабриолетът чака. Чифликът е близко. Само два часа път.» И ние ще тръгнем, и ще бъде хубаво времето, ще пеят чучулиги и от двете страни на пътя ще се разстилат едни само зелени и буйни ниви. Ще дойдете, нали? — повтори Радулов и се засмя.

— Боже, колко е хубаво всичко това! — неволно извика Райна.

— Но ще дойдете, нали? Обещавате ли?

— Разбира се, ще дойда. Но спечелете по-рано чифлика.

— Това ще бъде — отвърна Радулов и с едно особено натъртване в гласа си прибави: — Понякога

човек усеща сили в себе си не чифлик, а цяло царство да спечели.

Ново немирство беше раздвижило децата. Към Радулова идеха група ученици, които дигаха голям шум, спираха се от време на време и отново поемаха пътя към мястото на съда. Пострадалият тоя път беше хубавичко едно момче, спретнато и чисто облечено. Лицето му беше издраскано и от носа му още течеше кръв, но по всичко се виждаше, че вината беше негова и ако плачеше, то беше повече от безсилие и оскърбена гордост. Радулов скоро ги помири и ги изпрати да играят при другите. Разплаканото дете беше на поп Доча. Това подсети Радулова за кражбата на черквата. Той почна отново да разказва за нея на Райна, но говореше наймного за Гроздана, а още повече — за чудната и своеобразна икона на дяда Недка.

XX

Изведнъж децата прекратиха игрите си, развикаха се и се наизправиха. Всички гледаха в една и съща посока. Радулов и Райна станаха. Учителката извика уплашено и закри очите си с ръка. Долу ставаше нещо страшно. Конете на една кола бяха се подплашили и бясно препускаха. Едри и черни като смола, силните животни летяха с всички сили, колата подир тях трещеше, подскачаше, люлееше се ту на една, ту на друга страна, готова всяка минута или да се обърне, или да се разтроши на парчета. Вътре имаше някакъв човек. Изпуснал юздите, изплашен, изгубил всяка надежда да спре обезумелите животни, той беше се присвил на кълбо, държеше се с две ръце за сандъка и задавено викаше за помощ. Хора нямаше наоколо, Радулов и децата бяха далеч. Конете продължаваха да препускат все тъй лудо, но не излизаха от пътя, за щастие, равен и безопасен. Но наблизо имаше завой. Там пътят ставаше много тесен, при това, от едната му страна

имаше отвесен яр, дълбок дол — от другата. Неудържимо и стремглаво, привличани сякаш от гибелната сила на всяка пропаст, конете летяха право към това опасно място. Ужасът изправяше косите на главата. Едно голямо и страшно нещастие беше неизбежно и близко.

Но там се показа някакъв селянин. Никой досега не беше го забелязал. Той беше висок човек, крачеше широко, ризата му ярко се белееше над кръста и на едното му рамо беше преметната абата му. Трясъкът на колата и виковете като че го изненадаха, той се спря и се обърна. Колата идеше право към него. Една минута той остана изправен и неподвижен на мястото си, после сне абата си, спусна се срещу конете и замаха с нея. Уплашените животни продължаваха бесния си бяг срещу него, готови да го претъпчат. Високият селянин не отстъпи от пътя и махаше с абата си вече в самите очи на конете. Изведнъж те се поколебаха и без да се спират, опитаха се да възвият настрана. С една удивителна смелост и бързина селянинът хвана юздите и тъй силно ги раздруса, че конете спряха като заковани. След някои напразни и отчаяни усилия още, те разбраха, че не ще избягнат от тия силни ръце, и спряха. В това време човекът, който седеше в колата, невярващ може би, че конете ще бъдат обуздани, хвърли се и скочи от колата, и скочи зле, защото падна и остана неподвижен, със захлупено към земята лице. Никой не можеше да му помогне, защото единственият човек там, високият селянин, все още се занимаваше около конете. Последван от децата, Радулов вече тичаше нататък.

Но преди той да стигне, друга една кола се зададе насреща из пътя. Няколко души имаше в нея, единият остана при конете, а другите слязоха и като пристягаха поясите си, тичешката се спуснаха към мястото на нещастието. Те поеха конете и почнаха да ги разпрягат. Тогава високият селянин отиде при падналия, изнесе го настрана и му помогна да седне. Тъкмо в тая минута стигна и Радулов.

Той не вярваше на очите си. Човекът, който беше скочил от каруцата, не беше никой друг, а Вълчан, тоя пък, който му помагаше — Гроздан. Не беше време за смях, но Радулов не можа да удържи усмивката си. Старият чорбаджия беше доста пострадал. Той беше уплашен и разтреперан, лицето му беше бяло като платно, по челото му течеше тънка струйка от кръв. Той не можеше още да продума, само охкаше и пъшкаше. Гроздан взе едно стъкло с вода от децата, поръси го по лицето и му даде да пие. Всичко това той вършеше с една малка усмивка, повече в очите, отколкото на устните си, но беше сериозен и сдържан. Дали защото беше залисан, или пък нарочно, той ни веднъж не погледна към Радулова. При Вълчана дойде един от загорчаните, които бяха дошли с колата, а Гроздан отиде към конете.

— Ох, божичко — пъшкаше Вълчан. — Ох! Какво щеше да стане. . . Ах! Главата ме боли! Главата ме боли много. . .

— Понатъртил си се малко — каза загорчанинът, в очите на когото също играеше усмивка. — Понатъртил си се. Ще премине. Че как стана тя таз работа бе, дядо Вълчане?

— Ох, как стана, как стана! Отде да знае человек какво може да му се случи. Ох. . . олеле, майчице! Ходих на нивата, полека карах, много полека. Чакай, рекох, да направя една цигара. Държа ей тъй дизгините и правя цигара. Конете си вървят полека. . . ох, боли, боли ме главата. . . Полека вървят. Изведнъж като каза нещо пррр! Дуган ли беше, дропла ли беше — не знам. Че като казаха сега онези ми ти коне: ще бягаме—иди, че ги спри. . .

— Че тегли дизгините! Навий ги на ръцете си и тегли!

— Какво ще теглиш! Аз доде усетя, и дизгините паднаха от ръцете ми. Ох, цепи се таз глава, цепи. Добитък е туй, като се уплаши, от нищо не разбира. Че най-лошото ей тука щеше да стане. Виждаш ли го тоя дол? Нейсе, да благодарим на бога.

— А! какво приказваш! — учуди се загорчани-

път, като погледна към дола. — Там не кон, не каруца, не човек оставаше.

— Да благодарим на бога! Да благодарим на бога! — повтаряше Вълчан и охкаше.

— Какво ще благодариш на бога — обади се Радулов, — благодари по-добре на Гроздана. Ако не беше той да спре конете, никой не можеше ти помогна.

Вълчан нищо не каза, погледна само учителя и като улови с двете ръце главата си, запъшка пак.

Подпомаган от другите селяни, Гроздан беше впрегнал конете. Животните бяха се поуспокоили, Гроздан седеше в колата и здраво държеше юздите. Помогнаха и на Вълчана да се качи. Колата тръгна към Люляково. Отпред стоеше и караше конете Гроздан, зад него беше Вълчан. Радулов дълго време гледаше след тях и, като се усмихна, каза:

— Ей туй се казва: гарван с гълъбица, ад ужасен с рай! Да не бях ги видял с очите си, нямаше да повярвам. Никога нямаше да повярвам.

— Защо? — попита Райна, която стоеше до него, още уплашена и бледа.

— Тия хора са смъртни врагове, карат се и се преследват от години, особено пък напоследък. И право да си кажа, когато видях Гроздан наведен над тоя стар изедник, по-скоро помислих, че той се готви да забие ножа в гърлото му, отколкото. . . ха-ха-ха! Гледай го ти него, добрия самарянин! Чудни работи стават, наистина, чудни!

— Какво чудно има тука? — каза Райна. — Нима трябваше да остави човека да се убие?

— Тъй е, ако беше друг. Но тъкмо тия дни е най-голямата разправия помежду им. Тоя, старият, е, който го осъди и му взе нивите. Той пък се канеше да го убива. И ето. . . Пък сега в Люляково вярвам и под камък да го търсят. Нали ви разказах — тая нощ обраха черквата.

— А! Тоя ли е той, Гроздан! — извика Райна. — Че той не изглежда на крадец. Приличен такъв,

стегнат. Но право е — силен и страшен ми се видя. Е, дали той е извършил наистина кражбата?

— Подозират го, като всякога. Аз допущам, защото и това е едно отмъщение към Вълчана. Пък и Гроздан достатъчно се е освободил от много предразсъдъци. Тоя човек е способен и умен. Ако имаше повече като него, не щяха да казват, че за нашите идеи нямало почва в селата. Той остава почти без земя, не я и цени твърде, не скърби. Очите му гледат вече към града и към фабриките.

— Нима ще се изселва?

— Няма какво друго да прави. Той изгубва земята си, както ще я изгубят много други като него. Това е закон. И колкото по-скоро стане това, толкова по-добре.

— Не ви разбирам — каза Райна. — Какво говорехте преди малко, какво говорите сега. Нали и сам искахте да станете земеделец? Ами чифликът!

— Ах, да! — призна Радулов.

— Значи, или сега, или тогаз сте били неискрен.

— Не, искрен съм. И много дори. Но какво да ви кажа? Убежденията са си убеждения, а у нас има и вродени наклонности, подсъзнателни сили, които властвуват над всичко. Аз сам чувствувам едно влечение към земята и не мога да отрека любовта си към нея.

— Ново противоречие, Радулов!

— Не, съвсем не. Това е вярно за всички хора, бих казал — и за всички времена. Не е важно тука самото притежание, частната собственост на земята. Ако някой мисли, че най-голямата радост и любов към нея идат оттука, той се лъже. Селянинът сам може да мисли тъй, но това е повече привичка и заблуждение на времето. Радостта и доволството иде от друго, иде от самия процес на обработването, иде от самата работа. А при каквато и да било форма на собствеността, земята всякога ще се обработва. Такъв е заветът, такова е и проклятието на човека след изгонването му от рая. Тук е и дълбокият смисъл на всичко. Ясно за малцина, инстинктивно долавяно от

повечето, всички разбират, че по тоя начин човешкото съществуване добива естественото си оправдание и, най-главно, намира мястото си в природата. Човек живее всред нея и наедно с нея. Но да оставим това — каза Радулов. — Думите може да не са точни, може да ни излъжат. Важно е едно: чувството. А то съществува.

Както вървяха бавно и се разговаряха, те стигнаха до същото място, където бяха стояли по-рано. Наедно с тях се прибираха и учениците им. И те още бяха заняти с преживяната случка, вървяха на купища и сред тях някои по-големички момчета разпалено говореха, като придружаваха описанията си с жестове, които, явно беше, имитираха Гроздана. Силата и безстрашието му, проявени тъй неочаквано срещу разбеснелите коне, бяха пленили въображението на тия малки герои. По-тихи и по-милосърдни, момичетата слушаха мълчеливо и мислеха повече за болките и за страданията на утрепания старец.

XXI

Тревогата в Люляково след обира беше голяма. Още рано сутринта клисарят Пено беше отишъл както всякога, за да измете и да приготви еднодруго за утринната. Не без лоши предчувствия добрият човек забеляза още отдалеч отворените наширoко врати. Той влезе вътре, видя набързо извършеното злодеяние и без да се бави, уплашен и бледен, хукна да обади на поп Доча. Но за да стигне у дома му, той трябваше да прекоси почти цяло село. На много места, без да се спира, като викаше високо и отчаяно махаше с ръце, той успя да разкаже на мнозина за станалото. И с тая невероятна бързина, с която се разпространяват новините в село, злокобната вест можа да проникне във всяка къща, преди сам поп Дочо да я научи. Селото се развълнува. И когато поп Дочо, изненадан и разтревожен, бързо

крачеше към черквата, съпроводен от Пена, към тях се присъедини и многобройна тълпа от мъже, жени и деца. Дойде и Нейко кметът, секретар-бирникът и един общински стражар. Множеството нахлу в черквата. Глъчката утихна. Всички се спряха и се струпаха пред олтаря.

Невъобразимо кощунство изпъкна пред очите им. До самите царски двери стоеше новата икона. Тя беше все тъй хубава, както я знаеха всички. Сред блесналото злато на узрелите ниви се изправяше фигурата на Исуса, замислен, благославящ, с кротки и печални очи. Бледното му лице изглеждаше сега още по-скръбно и по-измъчено. Златният венец липсваше. Навсякъде около главата се виждаха дълбоки драскотини, оставени от ударите на ножа. Но това, което най-много порази и смая всички, бяха капките алена кръв, засъхнала върху бледното чело на иконата. Всички гледаха тая кръв и някакъв мистичен ужас пълнеше широко разкритите им очи. Нейко кметът, секретар-бирникът и някои селяни размениха помежду си спокойни и трезви думи за вероятния и съвсем не свръхестествен произход на тази кръв. Те нарочно говореха високо, за да ги чуят всички и да се успокоят. Но жените, и особено по-старите от тях, не искаха и да чуят. Те гледаха кървавото чело на Исуса, кръстеха се и, като дигаха очите си към небето, шепнеха молитви, проклятия и жалби. За тия тъмни и предани души, тъй склонни към състрадание и скръб, иконата беше живо същество, с кръв, плът и нерви. В техните очи божият син беше претърпял ново мъченичество, непростимо и жестоко. Нова Голгота стоеше пред тях и те чакаха да се затъмни слънцето, да се разтресе и разпука земята. В паметта на всички беше още пресен споменът за оная чудотворна икона в черквата на едно съседно село, по образа на която се събираха и капеха същински сълзи. Тая плачеща икона беше развълнувала тогава цялата околност. Виждаха в нея знамение на нещо неизбежно и страшно. И наистина нечувана буря се зададе един ден и едра градушка

уби нивите на десет села. Сега и тая кръв върху челото на Исуса викаше и говореше за страшен и непростим грях, призоваваше заслужено и тежко възмездие, което щеше да падне не само върху главата на престъпника, но може би и върху цялото село.

Дълго време черквата не остана празна. Макар че Нейко кметът искаше да се затвори, за да останат непокътнати следите на престъплението, никой не искаше да се подчини и да излезе. Една след друга идеха жените, ходили набързо до къщи, палеха свещи, кичеха иконата с различни дарове — пешкири, некроени платна, стари пари. И пред бледния лик на Исуса, който ги гледаше с печалните си очи и разкървавено чело, те струваха дълбоки поклони, биеха челата си о каменните плочи, въздишаха и плачеха.

Не беше трудно за никого да се досети кои бяха виновниците и на това злодеяние. Още в черква не едни уста прошепнаха имената на Гроздана и Тачката. И Нейко кметът, подпомаган от секретар-бирника и поп Доча, вече долавяше нишката на престъплението и цялата тая тъмна история се разплиташе като чорап в ума му. Тоя път той искаше да изненада злосторниците с бързи и решителни мерки: да арестува Гроздана и Тачката, да направи обиск в къщите им и, намери ли се или не венецът, да ги изпрати в града. В общината се почна дълъг съвет. Макар и решен да действува смело, Нейко все още изучаваше, допълваше и осветляваше подозренията си. В това време един съсед на Вълчана дойде в общината и съобщи, че конете на Вълчана се подплашили преди малко, грабнали каруцата и кой знае какво е щяло да стане, ако не ги бил спрял — кой мислите? — Гроздан. Вълчан се уплашил и скочил от колата. Поударил се май зле и сега лежал. Колата докарал до двора му сам Гроздан. Вълчан бил много трогнат и не знаял как да му благодари. Довчерашните врагове се разделили като най-добри приятели.

Нейко, секретар-бирникът и поп Дочо слушаха изненадани и смаяни. Цялата постройка на обвинението им, развито и завършено с такава ясна и неумолима логика, губеше здравата почва под себе си и рухваше изведнъж като картонена кула. Защото основният камък, на който те градяха всичко, беше отмъщението, с което Гроздан преследваше стария чорбаджия. Но ето, той проявяваше към него не предишната смъртна вражда, а най-голяма човещина. Решението им трябваше коренно да се измени. Обиск можеше да се направи в къщите на Гроздана и Тачката, но венецът е малка вещ и лесно можеше да се укрие. Нямаше да се добият никакви сериозни улики и в обвинението си щяха да останат с едно само подозрение. Гроздан ще се оправдае лесно, освен това, както всякога, ще се сметне за обиден и срещу отмъщението му, което никога не закъсняваше, те оставаха безпомощни и незащитени с нищо. «Живеем в село, стоката ни е на открито», помисли си Нейко, както би помислил и всеки на негово място. Той изведнъж се разколеба и възвърна. Почна да говори, че той не е съдебен следовател и че неговата длъжност е само да съобщи за престъплението и нищо повече. Така решиха и да направят.

Нейко намери подкрепа и в селската мълва, която не само не утихваше, но растеше и се усилваше. И докато едни твърдяха, че това не може да бъде работа на другиго, освен на Гроздана, други пък, било защото тъй бяха убедени, било пък само от желание да противоречат и да изкажат свое мнение, говореха, че Гроздан не е извършил това, че ако той е искал да си отмъщава, нямаше да отиде срещу цената на изгубения си имот да краде един венец, който, макар и златен, не струва кой знае колко. Че по-скоро той би се решил да убие Вълчана и би направил това, когато е бил вече в ръцете му. Найпосле, той нямаше защо да се излага на опасност и да спира подплашените коне, би ги оставил и Вълчан сам щеше да се утрепе. А вместо това той отива

да го спасява. Тия доводи бяха основателни и не можеха да се отрекат. В отношенията на двете враждуващи до вчера страни беше настъпила такава неочакана и странна промяна, че всеки, който се опитваше да я обясни и разбере напълно, чувствуваше, че навлиза в задънена и сляпа улица, махаше с ръка и се оставяше.

Дядо Недко още беше болен и не излизаше. Рядко някой имаше възможност да говори направо с него. Но сега едвам из селото се появи и почна да се предава от уста на уста разказът му за чудотворния начин, по който беше написал иконата си, за видението, което беше имал една нощ, когато Исус му се явил точно тъй, както беше го изписал отпосле на иконата си. И вярата, че тая икона не беше както всички други, че в нея живееше и се въплътяваше нещо повече от един обикновен образ, тая вяра се усилваше и се превръщаше в някаква мистична и страстна екзалтация. Черквата не оставаше никога без посетители. Идеха сега и от околните села. Даровете и подаянията пред иконата растяха от ден на ден. Забравиха почти за престъплението, извършено в черквата. Над всичко това стоеше чудото, в което суеверно вярваха и за което само говореха.

Една друга случка още повече усили и подхрани това болезнено възбуждане на духовете. Още след падането си от колата Вълчан се почувствува зле, разболя се и легна. Положението му от час на час ставаше по-тежко. Повикали бяха крушовския фелдшер и ето вече втори ден той не излизаше от къщата му. Колкото и да нямаше пряка връзка, мнозина в селото, особено разтревожените жени, чиято суеверна страст разпалваше въображението им до последните граници, говореха, че нещо общо имаше тук между чудото с иконата и участта на Вълчана. Припомваха стари и тежки грехове на стария чорбаджия, намираха, че бог, разгневен неведнъж от него, не иска да приеме дар от ръката на човек, посягал неведнъж на сиромашка мъка. И чудото с иконата доби ново и фантастично обяснение: злат-

ният венец, подарен от Вълчана, се превърнал една нощ в трънен и бодлив венец. Той беше и наранил челото на Исуса. И не крадец, а ангел господен беше снел от него тоя мъченишки венец.

На третия ден от разболяването си Вълчан се помина. В Люляково вече знаяха — а това разказваше в кръчмата сам Рамаданов, като човек, присъствувал на самото място и видял всичко с очите си, — че в предсмъртния си час Вълчан повикал синовете си, казал им, че им оставя имота си и им дава благословията си, но искал от тях, правят що правят, да прекратят съдбата си с Гроздана и да му повърнат нивите. «Те са негови, казал той. Аз нямах право да му ги взема и бог ме наказа.» Синовете му не се съгласявали и искали да му отвърнат нещо, но той ги заплашил, че ще ги прокълне, преди да затвори очите си. Тогаз те склонили и дали дума. Болките на Вълчана престанали, той се успокоил, приел светото причастие и умрял. Още с по-големи подробности и преувеличения, като всяка голяма новина, тоя слух обхождаше сега селото. Виновността на Гроздана се изгуби и заличи. Никой дори и не помисляше за това.

Нечаканата смърт на Вълчана като че беше изкуплението на всичките му грехове. Към него се повърна пак разположението на хората, примесено със състрадание и прошка. Той беше все пак един от първите хора в селото, заговориха за добрините, които беше правил, изтъкваха заслугите му към дружеството. Поп Дочо се погрижи да се направи най-тържествено погребение на покойния. В черквата дойдоха много хора. Когато положиха покойника там и почна опелото, не без трепет всички поглеждаха към иконостаса. Посред запалените свещи, обкичени с многобройни дарове, стоеше чудотворната икона на Исуса. Вместо златния венец — драскотини от нож ограждаха лицето му, на бледното му чело се тъмнееха капките кръв. Но очите гледаха кротко, благославяха и прощаваха. И сега пристъпваха там жени, запалваха свещи, оставяха по нещо

и в дълбоки и смирени поклони привеждаха се към земята. Никой не се учуди, когато видя там и Петра. Пребрадена в черно, бледа и хубава, съсредоточена в себе си и замислена, тя запали свещ, простря платно, което — много жени успяха да забележат това — беше по-дълго от всички други, след това направи дълбок поклон, коленичи и остана тъй, като примряла, с опряно в каменните плочи чело. Появи се след нея и Гроздан. Той сякаш не забелязваше присъствието на никого. Запали свещ и с устремени в иконата очи, където между провесените бели платна се жълтееше полето на узрелите ниви и сред тях — умореното лице на Исуса, прекръсти се бавно, спокойно, все тъй спретнат, висок и строен, какъвто си беше. Той се обърна и ако общоприетият обичай не искаше да се пази тържествено и скръбно приличие, мнозина може би щяха да забележат и да пришепнат на съседите си, че очите му изглеждаха влажни, а лицето му — разстроено и пребледняло.

XXII

Минаха се една-две седмици. След проливния дъжд, който падна през нощта, когато стана обирът в черквата, отново се повърнаха горещините, по-тежки и по-задушни, отколкото преди. Но никой не се оплакваше от тях. «Времето му е, говореха, нека е горещо, хляб се пече сега.» Хлябът — това бяха храните, които зрееха вече. И наистина, гъсти, сочни и зелени доскоро, каквото беше и цялото поле, те почнаха постепенно и незабелязано да побледняват и да се изпъстрят с по-големи и по-големи жълти петна. Рядко пробягваха светли и буйни талази по тях. Неподвижен и нажежен, въздухът лъкатушно трептеше и от небето сякаш се струеше жар. Притихнали, с наведени към земята класове, оредели, със сбита и суха земя между стъблата им, нивите глъхнеха в някаква страстна умора, жадни сега за слънце тъй, както по-рано бяха жадни за влага. През тия

дни в полето стоеше най-дълбока и безмълвна тишина. Като че никакъв звук, никаква песен дори не трябваше да смути великото таинство, което се извършваше. В най-голямата жега по пладне чуваше се да пищи само жетварят — пронизителни и остри звуци, които сякаш излизаха от нагорещена желязна струна. Целият простор тлееше и гореше като една огромна пещ. Непрекъснато един след други прозвучаваха и замлъкваха тия металически ноти. Човек неволно помисляше, че в нетърпимата топлина навред из полето невидими ковачи неуморно работят, бързат, коват. Суровият злак на нивите незабелязано се превръщаше в чисто злато.

Никога хората не дигаха тъй често очите си към небето, както сега. Те се радваха, когато времето беше хубаво и ясно, с безпокойство следяха всеки тъмен облак, който се изправяше някъде на хоризонта. Ако е дъжд — добре, но ако е град? И страшният облак се забравяше чак надвечер, когато, отминал надалеч, пращаше последните си и безвредни светкавици. Посоката на вятъра също тъй грижливо се следеше. Защото тъкмо по това време се появяваше черният вятър, истински безмилостен бич за храните. Той иде от югозапад, горещ е и задушен, носи отровния дъх на южните пустини, изгаря всяка зеленина, изсмуква и суши всеки жизнен сок. Зърното, още млечно тогава, се свива, узрява предевременно, остава леко и почти празно. Тоя вятър най-много плашеше селяните. Но тая година той не се появи. Напротив, всеки ден от пладне насетне почваше да духа морският вятър, а той е влажен и приятен. От него, като от някоя невидима манна, зърното се налива, наедрява и натежава. В такива години житото, поженато малко по-рано и овършано, дава ненагледен плод: едри като дренки зърна, червени и тежки като злато.

Хората обръщат очите си към небето и търсят бога както в дните на големи изпитания и злочестина, тъй също и през дните, когато едно голямо благополучие изглежда вероятно и близко. Така беше и

в Люляково. В надеждите и в радостта си за голямото плодородие никой не искаше да прогневи бога, напротив — упованието и вярата в него бяха по-силни, откогато и да било. Събитията, които напоследък се случиха, продължаваха да вълнуват още селото. И докато, от една страна, легендата около чудотворната икона добиваше пълна правдоподобност, и то в тоя вид, който получи най-подир, от друга страна пък, ходеше и друга мълва, настойчива, страшна. Говореха, че в черквата не чудо беше станало, а голямо и непростимо престъпление. Човекът, който беше го извършил, остана неоткрит и затова наказанието щеше да падне върху цялото село: в деня, когато нивите узреят и бъдат готови за жетва, огън ще ги обхване от четирите краища и те ще изгорят до сламка. Тая мълва навяваше отчаяние и страх на всяко сърце. Тя се разпространяваше най-вече от баба Ангелина, чийто суеверен екстаз и човеконенавистничество се обръщаха вече на лудост. Напразно Нейко я увещава, заплашва и моли. Вещицата оставаше непреклонна и с изсъхнало от злина лице, с хлътнали очи, запалени от зловещ някакъв огън, продължаваше да реди страшните си прокоби. Някои вярваха, някои — не. Но всички обръщаха очите си към небето и чакаха пощада от него. Никога в черква не беше имало толкова богомолци, както сега. Даровете и подаянията към новата икона следваха непрекъснато и щедро, както по-рано.

Издирването от страна на властта, което беше поискал Нейко кметът, най-после започна. За това в Люляково беше дошел полицейският старши стражар Витанов. Той служеше много отдавна, познат беше на мало и голямо, обичан от всички за своя такт, умереност и войнствена външност. Той умееше да смекчава конфликтите, да ограничава нещастията в най-малките им размери. Намираше тая златна средина, която можеше да задоволи и двете страни. Витанов не започна веднага следствието. Посрещнат с голямо гостоприемство и почит, той се срещна с

всички по-видни селяни, разбра и проучи всичко. Той не се показа голям скептик дори и спрямо мълвата за чудотворното изчезване на венеца, а на баба Ангелина мълчеливо посочи своя камшик. При това неговата работа се улесняваше и от друга случка, станала само няколко дни преди дохаждането му.

Една нощ откраднаха два коня на Нейковия брат, Стояна. След като беше ги търсил цял ден из полето и по близките села, той случайно минава покрай един изоставен бордей, вън от селото, чува там букаи и удари на копита, влиза вътре и вижда собствените си коне, вързани и спънати. Там имаше и една чанта и дрехи, които много лесно познаха чии са. Те бяха на Петра Моканина, предишен слуга, безделник и скитник от един-два месеца. Моканинът беше арестуван. Благодарение на не съвсем хуманните средства, с които Нейко кметът си послужи при разпита, виновният показа удивителна искреност, призна кражбата, посочи и другаря си. Той беше Тачката. Но когато потърсиха и него, за да го арестуват, не го намериха. Някои бяха го видели в Загорци, а оттам ґраницата е на един-два километра само.

Нейко кметът не беше доволен от показанията на Моканина. Той се надяваше да изтръгне от него и други, и то такива, каквито сам желаеше. Предпазлив и страхлив там, където срещнеше съпротива, той ставаше жесток и безмилостен към всеки паднал и беззащитен човек. Гроздан беше го измъчвал не веднъж и не едно главоболие беше му докарал. Той беше една пречка и за бъдещите му планове. Паднал му се беше случаят да го премахне, подкрепян от скритите одобрения на цялото село. Нейко искаше да накара Моканина да посочи и втория си другар — Гроздана. Той не се съмняваше в успеха си, защото добре познаваше средствата, които можеха да склонят към изповед и най-коравия престъпник. Моканинът сам като че беше усетил това. И една нощ, като събра всичките си сили, с отчаяния и последен

напъл на Самсона той изкърти железата на прозореца и избяга. Намериха стаята празна. От Моканина нямаше и следа. Трябваше да се чудят само отгде той беше намерил тая сила да изкриви железата и как беше можал да се припъхне през една такава малка дупка. В отговор на това Нейко, макар и ядосан, се усмихна лукаво и мълчеливо посочи дебелата дряновица, която носеше в ръцете си.

Това положение завари и Витанов. Според него, престъплението и за конете, и за кражбата на венеца в черквата е било вече открито и престъпниците — известни. Трябвало е само повечко умение, да се заловят и задържат. Нови разследвания той не нанаправи и остана глух и непреклонен на всички подучвания от страна на кмета. Старият службаш добре познаваше живота и на много престъпления той беше готов да погледне не тъй, както ги преследваше законът, а както ги преценяваше обществената съвест. Спрямо Гроздана той не предприе нищо. И след няколко още весели срещи с приятели, след много ядене и пиене, той си замина за града, като към направеното разследване се задоволи да прибави само точното описание на чертите и отличителните белези на избягалите престъпници.

Виновността на Гроздана и този път остана недоказана. Мнозина, разбира се, останаха с предишните си подозрения към него. Виждаха, че едно щастие само обръщаше много доказателства в негова полза. Но, от друга страна, имаше и нещо, което те не можаха да разберат добре. Защото, каквото и да се говори, Гроздан беше се отнесъл много чудно към Вълчана. Покойният се разкая и му повърна нивите. Все от това време не можеше да не се забележи и голямата промяна у Гроздана, макар че никой не знаеше добро ли или зло предвещаваше тя. Той не идваше в кръчмата, не беше се напивал, както по-рано, никой не беше го срещал някъде. Виждаха го да работи нещо из двора, да влиза и да излиза из къщи. Никой не беше приказвал с него, никой не знаеше какво той мисли и какво би казал за всич-

ко онова, което мълвата разказваше за него. Но промяната, която ставаше у него, беше явна и се забелязваше от всички.

XXIII

Една сутрин, наскоро след заминаването на Витанова, Гроздан излезе от къщи. Той отиваше направо към кръчмата на Къня. Там имаше много селяни и те немалко се зарадваха, че най-после щяха да чуят нещо направо от него. Но Гроздан отмина кръчмата и не влезе. Той дори и не погледна нататък. Нищо угнетено и сломено не се виждаше у него, вървеше пак с тая лека и свободна походка, която си имаше, изглеждаше замислен, но не и измъчен. Гроздан мина покрай работилницата на Йордан ковача. Щом го забеляза, старият му и верен приятел спря ударите на чука, изскочи и се показа на вратата, черен като арапин и усмихнат до уши. Далеч от всички ежби и омрази, сърдечната душа на ковача познаваше само чисто човешките отношения към хората.

— О, Гроздане! — завика той радостно. — Ела де, ела!

Гроздан усмихнато го поздрави, но не се спря.

— Ела де, ела малко! — повтаряше ковачът. — Ела да си поприказваме.

— Ще дода, ще дода — отвърна Гроздан. — Друг път. Бързам сега.

Ковачът погледна подире му, все тъй усмихнат и без да помисли дори да се обижда, влезе вътре, продължи работата си и наковалнята отново запя под ударите на чука му.

Гроздан наближи училището. Той вървеше бързо, като че се боеше да не закъснее за някоя работа, мъчеше се да избегне всяка среща, която би го забавила. Но, както се виждаше, зле беше му провървяло: тъкмо се освобождаваше от една, налетяваше на друга. Пред училището, отгдето трябваше непременно да мине, стоеше запрегната кола. Една

млада жена стоеше там, облечена в бяло и с бяла кърпа на главата си. Тя беше Райна, учителката от Загорци. Друг багаж изнесоха от училището и го товареха на колата. Гроздан се досети, че днес си заминаваше Радулов. Когато той стигна там, колата вече потегляше, но Радулов го забеляза и каза да спрат. Той искаше да си вземе сбогом от Гроздана и му подаде ръка. За нищо не го запита, нищо не му каза. Но умният и съчувствен поглед на учителя показваше, че той добре разбира това, което ставаше у него, и сякаш да го окуражи и насърчи, продължително му друсаше ръката. Все тъй любезно и усмихнато му кимна с глава и Райна. Колата тръгна. Гроздан продължи пътя си.

Оттук нататък той не срещна никого. Виждаха се само тук-таме деца, залисани в игрите си. Гроздан премина мегданя при черквата, зави из няколко още криви улички и стигна крайната махала, където живееше поп Стефан. Виждаше се вече голямата къща на попа, обградена с висок плет, с пространна градина, пълна с овошки. Гроздан гледаше тая къща и по посоката, която държеше, познаваше се, че отива нататък. Но като наближи вратника, той намали крачките си, загледа се, но не извика и не влезе. Все тъй бавно и замислено той тръгна към края на селото и се изгуби. След малко той се зададе пак и отново тръгна към къщата на поп Стефана. Насреща му идеше някакъв човек. Гроздан позна дяда Недка и бързо тръгна към него.

Той не беше го виждал отколе. Старецът тъй много беше се изменил, че едвам се познаваше. Дрехите му бяха чисти и позакърпени, но лицето беше бледно, проточено и сухо, очите безжизнени и хлътнали. Вървеше бавно, със ситни крачки и силно почукваше с тоягата си. Щом позна Гроздана, той се спря и отдалеч го зачака. Гроздан дойде при него. Дядо Недко поиска да се усмихне, но не можа. Очите му гледаха неуверено и скръбно.

— Добър ден, дядо Недко, добър ден! — поздрави Гроздан. — Как си, оздравя ли?

— Добре съм — глухо отвърна старецът. — Добре съм сега, слава богу. Ама туй. . . много съм слаб. . .

Той говореше с мъка и след всяка дума си почиваше.

— Слаб съм. Ни ръце, ни крака държат. Съсипа ме таз болест.

— Е, нищо. Нали си я прекарал, ще закрепнеш.

— И аз тъй викам. Ама казвам ти я — тежка болест беше, тежка.

— Ти май много полежа.

— Четирисет дни, тъкмо четирисет. Огън, глава, огън, глава. Туй сън, туй хляб — нищо, нищо! Умрял бях аз, ама имало дни. Господ не иска още да ме прибере. Пък кой знай, ако не беше дядо поп. Той ме спаси, той ме гледа. Близък ми е, ама всеки не го направя. Слушаш ли, Гроздане! Като поп Стефана рядко има хора! Колко е добър! Ще те разтуши, ще те посъветва. . .

Нещо задуши гласа на дяда Недка. Той се разплака. Откакто беше се разболял, той спечели някаква болезнена чувствителност. За каквото и да заговореше, лесно се увличаше, трогваше се и заплакваше.

— Няма, няма таквиз хора! — завърши той и отри очи с ръкава си.

— Право е. Добър е дядо поп — каза Гроздан. — И аз него търся. Не е ли в къщи?

— Кого, попа ли търсиш?

— Него. Трябва ми много.

— В къщи го оставих. Щеше да отива в черква. Иди, иди, ще го свариш.

— Не бързам толкоз. Щом ще ходи на черква, ще го намеря там.

— То и аз трябва да ида — каза дядо Недко. — Ходих вчера, но пак искам да отида. Ходят всички. И какво не приказват сега за иконата.

— Знам. Приказват. Кое е лъжа, кое е истина, не можеш разбра.

Дядо Недко изведнъж трепна, някакво вдъхновение проясни лицето му.

— Всичко е възможно, Гроздане! — тайнствено и ниско заговори той. — Всичко. Мене ако питаш — аз вярвам. Вярвам, вярвам!

Отново дядо Недко разказа как беше написал иконата си и видението, което беше имал. Вълнението му растеше и неволно преминаваше и у Грозданa.

— Видях го — говореше той. — Видях го тъй, както виждам тебе. Колко беше благ! Колко беше кротък! И как ме гледаше Той — утешителят, милостивият. . .

Дядо Недко пак се разплака. Грозданн слушаше унесено. Ясно изпъкна пред него иконата тъй, както беше я видял в оная страшна нощ. Видението, за което говореше дядо Недко, беше собствено негово видение в тая минута. Той се вълнуваше сам и тъй силно, че ако дядо Недко беше по-досетлив, щеше да го забележи.

През двора минаваше поп Стефан. Той отвори вратника и пое улицата към черква. Загледан пред себе си, той не забеляза Гроздана и дяда Недка.

— Ей го дядо поп — каза Гроздан. — Аз ще го стигна.

— Иди, иди! — напъти го и дядо Недко. — Там отива той, в черква.

Те се разделиха. Гроздан забърза, влезе в улицата, из която беше тръгнал поп Стефан, но като го съзря, намали крачките си, остави го да върви пред него и не го изпущаше из очи. Понякога той забързваше, но отново намаляваше крачките си. Виждаше се ясно, че той ту се решаваше на нещо, ту се разколебаваше. Но когато поп Стефан влизаше в черковните порти, Гроздан му се обади. Както беше стъпил на прага, поп Стефан се обърна, видя Гроздана и без да иска, се сепна някак, но се съвзе и наведе очи, за да чуе по-добре онова, което Гроздан, като сне шапката си, ниско му прошепна. Учуд-

ваше, но и някаква блага кротост се изписа върху лицето на стария свещеник. Той остави Гроздана да мине напред, а след него и той влезе в черквата.

XXIV

Много изненади трябваше да преживеят люляковчани през последните дни. Напоследък дойде още една: за член на дружеството беше приет и Гроздан, най-върлият му противник до вчера. Отпуснаха му и един доста значителен заем. Всичко това стана по препоръката и с поръчителството на поп Стефана. Не попитаха защо и трябва ли — думата на стария свещеник не можеше да не се зачита. Наскоро след това Гроздан липса от село. Ония, които отиваха в града, виждаха го да ходи из пазаря и да избира добитък. В първия пазарен ден той не успя да случи такива волове, каквито искаше да купи, затова, без да се връща в село, остана и за втория. Някой беше го видял при един сарафин, прочут лихвар при това. Помислиха, че най-после златото на откраднатия венец излизаше налице. Но селянинът очевидец твърдеше, че той е видял в ръцете на Гроздана наниз с рубета и махмудии и добре е познал, че е нанизът на жена му. Но и сам Гроздан като че нищо не криеше, защото сам беше казвал на други, че е разменял наниза на жена си, като посочил дори и сумата, която беше взел. Всички единогласно признаваха голямата промяна, станала у него. Вместо да пилее пари и да се весели, когато тъй беше забогатял, той си оставаше трезвен, въздържан и зает само с работата си. Изглеждаше, че освен добитъка, който искаше да купи, и друго нещо го задържаше в града, но какво — никой това не знаеше.

Надвечер един ден Гроздан се върна от града. Той си идеше пеш, носеше ямурлука си преметнат на рамо върху тоягата си и караше пред себе си едри два вола. Като минаваше покрай кръчмата на

Къня, оттам излезе дядо Недко и щом го видя, дигна ръце, запя нещо и започна да играе, като политаше ту насам, ту нататък. Както се виждаше, иконописецът празнуваше оздравяването си. Йордан ковачът излезе да го прибере. Гроздан поприказва с тях, усмихнат, весел, след това подкара пак воловете си към къщи.

Отколе в къщата на Гроздана не беше имало такава радост. Най-напред се показа Добри, оздравял вече, забеляза баща си и хукна тичешката насреща му. Тоя път той не питаше какво са му купили от града, а радостно гледаше големите и хубави волове, черните и влажни очи на които сякаш го познаха и говореха, че отсега нататък те не са чужди помежду си, а свои. Излезе и Петра. Като пристягаше ръченика на главата си, тя бързаше срещу Гроздана усмихната, развълнувана. Всички влязоха в двора. Огладнелите животни лакомо заскубаха високата трева, като протягаха синените си езици и самодоволно и тежко пръхтяха. Разположен и весел, Гроздан даваше къси отговори на запитванията на жена си за цената на воловете, за възрастта им, за селото и за името на човека, от когото беше ги купил. Малкият не се отделяше от тях, пазеше ги и ги подкарваше из двора навсякъде, където имаше по-добра трева. Петра изнесе ярма в едно корито. «Нека си похапнат, каза тя, път е вървял добитъкът.» И двамата, майката и синът, стояха настрана и гледаха. С полупремрежени очи, воловете лакомо ядяха ярмата, обръщаха се и кротко поглеждаха към тях. В тия неми погледи ясно се четеше примирението и привързаността им към новите стопани.

Гроздан беше влязъл в къщи. Като се увери, че никой не го вижда, той извади един плосък и кръгъл вързоп, грижливо скътан в голямата му торба. Без да го открива, той само го огледа, увери се, че нищо не е повредено, отвори сандъка и го тури в него. Някакво особено благоговение имаше в движенията му и една странна усмивка стоеше на устните му. В тая минута някой го повика отвън. Гроздан изле-

зе. Беше дошъл Монката. И той наедно с Петра и Добри гледаше воловете.

— Хубави са, много хубави — говореше той. — Нека да са живи.

С окото на опитен и вещ познавач той ги оглеждаше, определи безпогрешно възрастта им, откри сума добри качества у тях. И радваше се повече от всички.

Още преди да иде в града, Гроздан беше предложил на Монката да се сдружат и да работят занапред наедно. С единия чифт волове, които той щеше да купи, и с двата коня на Монката можеше да се кара един малък плуг. А това стигаше и на двамата. Добър и сговорчив, Монката беше се съгласил на драго сърце, макар в душата си и да разделяше съмнението на всички, че Гроздан не тъй лесно ще се отучи от предишния си живот и ще заработи.

— Е, Монка, стоиш ли си на приказката? — обърна се към него Гроздан и го отведе настрана. — От днес нататък ний вече сме съдружници с тебе. Трябва да започнем.

— Да приберем жетвата, ще почнем — съгласи се Монката.

— Не, отсега още.

— Как отсега?

— Аз нямам сято — поясни Гроздан, — нямам и друга работа. Дето ще отида да работя на хората, и тъй ще сме наедно, да приберем твоето. Ще го поженем, ще го овършем. То си е твое, разбира се. Колкото за мене — лесно е. Ще се спогодим.

— Че ний много скоро ще свършим тогаз — каза Монката. — Ще ме караш да те уча да вадим и камъни.

— И то може. Скланяш ли да направим тъй — наедно да поженем и овършем твоето?

— Право ли говориш?

— Право, разбира се.

— Дай си ръката тогаз! — радостно извика Монката. — Ще го приберем. Храната ми не е мно-

го, но е добра, слава богу. Ще има и за мене, ще има и за тебе. Лесно е, ще се спогодим.

— Е, тогаз? През горната неделя, в сряда или в петък?

—Каква ти сряда, какъв ти петък! Аз вчера пак ги обикалях. Ичумикът е готов. В понеделник трябва да се коси.

— Още по-хубаво тогаз — каза Гроздан. — Аз съм готов.

Двамата приятели поприказваха още и се разделиха.

Късно вечерта, когато Петра беше излязла някъде из махлата, а Добри, наедно с други деца от селото, беше отишъл да пасе воловете, Гроздан отвори сандъка, извади плоския и кръгъл вързоп, който беше оставил по-рано, тури го под мишницата си и излезе. Предпазливо, като гледаше да не го види някой, той тръгна покрай селото, стигна долната махла и влезе в къщата на поп Стефана. Там той се бави доста дълго време.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Последният неделен ден преди жетва всякога се празнува в селата по-весело и по-тържествено. Това е последният празник, когато може да се отиде на черква, а надвечер да стане хоро. След това започва вече жетвата, селото утихва, хората работят и нощуват в полето. Тоя ден имаше много богомолци в черква. Всички не малко бяха изненадани, като видяха промяната, която беше станала с иконата. Наместо откраднатия венец, за който ходеха толкоз чудновати слухове, стоеше нов и по-хубав от предишния. Лицето на иконата беше изчистено и зловещите кървави петна липсваха, ярко блещяха узрелите ниви, като че тая позлата идеше и нахлуваше из полето, очите на Исуса гледаха кротко, ръката благославяше. И всички, изпълнени с радостта и очакванията на настъпващата жетва, гледаха чудното изображение с още по-голямо упование и с по-голяма любов. Имаше доста любопитни, които искаха да узнаят името на оня, който беше подарил новия ве-

нец. От поп Доча те не можаха да научат нищо. Попитаха поп Стефана. Старият свещеник подигна замислените си и тъгуващи очи и каза: «Истинското благодеяние се върши скрито. Когато едната ръка дава нещо, другата не трябва да знае.»

XXV

Рано на другия ден Гроздан, придружен от Петра, вървеше из пътя към нивите. Той не беше дочакал Монката и отиваше сам. Развиделяваше се. На изток небето се заливаше от червенината на зората, в пресния и прохладен въздух звучаха песните на чучулигите. Нарамил косата, изправен и висок, Гроздан крачеше широко и тъй бързо, че Петра, натоварена с хляб за целия ден, с гребла и яби, не можеше да върви с него и остана назад.

Гроздан стигна до нивата и се спря на тоя край, отдето щеше да почне да коси. Той приготви косата си, прекара няколко пъти бруса по нея и преди да почне, хвърли още един поглед на цялата нива. Тъкмо в тая минута, като че из самите класове, стрелнаха се първите шипове на слънцето и ослепително заблещяха. Мъгляво и светло сияние заля необозримото море на узрелите ниви. Гроздан сне шапката си, бавно се прекръсти няколко пъти и, като държеше още едната си ръка на гърдите, остана тъй и се загледа: обкръжен от лъчите на слънцето, които сплитаха около него огромен златен венец, сред узрелите ниви пристъпваше Исус, замислен, кротък и благославящ. . .

Чифликът край границата

Нона, дъщерята на исьоренския чифликчия, излезе от градината на хотела, гдето беше приказвала досега с пограничния офицер Галчев и с началника на пощенската станция Милчевски, и дойде при кабриолета си, спрян отвън до оградата. С тоя жълто боядисан кабриолет, овехтял и малко старомоден, но впрегнат с висок, хубав кон, «оправен като риба и черен като гарван», както казваха за него селяните, когато го изглеждаха със завист, тя дохаждаше по два-три пъти в седмицата в Сеново да получава пощата си и винаги сама го караше.

Тя и сега сама се залови да го приготви: мина отпред, разчисти набързо с крак наляво и надясно колкото фий беше останал, отвърза коня от стобора и нави юлара на шията му. След туй тя се залови да тури юздата му и макар да беше доста високичка, трябваше да се поиздигне на пръсти, защото конят стискаше зъби и дигаше глава. Все пак тя успя доста бързо и сръчно да нахули юздата на главата му, оправи му гривата отпред на челото и внимателно закопча ремъка отдолу. Един-два пъти тя премина от едната и от другата страна, като опитваше туктаме някой ремък, за да види дали е добре затегнат, оправи палдъма на хамутя, който се беше поизкривил, посъбра по-накъсо и юздите. Всичко това тя вършеше свободно, без лутане, без да се затрудни в нещо ни най-малко.

Двама селяни, възстарички, пийнали и двамата, бяха излезли от кръчмата и гледаха Нона. Те взеха да я гледат още когато тя туряше юздите на коня,

подсмиваха се, очите им лукаво примигваха — както се виждаше, чакаха само повод, за да подхвърлят някоя остра думичка за Нона, но тъй си и останаха: тая гражданка, това тънко черноoко момиче, с бяла рокля и бели кожени ръкавици, не се боеше от коня — и то какъв кон! — умееше кое как да похване и вършеше работата си тъй добре, както и те сами не биха я направили на нейно място.

— Видя ли? — каза единият от старците троснато и учудено, види се, защото беше принуден да признае нещо, което не беше очаквал. Той кимна с очи към Нона и повтори: — Видя ли?

— Брава! — отвърна другият. — Бива си я тая щерка. Брава!

Нона не ги чу, защото те бяха доста настрана, и не обърна внимание на тях. Но когато хвана коня за юздата и го поведе, за да обърне кабриолета и да го изкара на пътя, тя чу, че някой каза отзаде ѝ:

— И хубава е, дяволицата. На майка си прилича, на Антица.

Тогава Нона се обърна и видя двамата селяни, които минаваха покрай задницата на кабриолета, погледнаха я и си заминаха към селото. Нона се усмихна. Същите тия думи тя беше чувала и друг път. «Трябва много да приличам на мама — помисли си тя. — Както се вижда, мама са я знаяли всички.»

Антица Славовска, майката на Нона, наистина беше не само известна, но и много прочута по тия места. Тя беше оная млада селянка, едвам трийсетгодишна, при това рядка хубавица, за която исьоренският чифликчия Манолаки беше се оженил, след като дълги години беше стоял вдовец и когато сам беше близо шейсетгодишен. Тоя брак на времето си дигна голям шум. Омъжените дъщери на Манолаки, както и синовете му, също възрастни, поискаха да го отклонят от това му решение, «да го отърват от срама пред хората», както казваха. Всъщност те се бояха, че от тоя брак можеха да се природят деца и наследниците на чифлика да се увеличат. От друга страна, те се опасяваха от прекомерното влияние,

което една млада и хубава жена може да добие над един стар и заслепен от закъсняла страст съпруг.

Те не можаха да попречат на Манолаки, не помогнаха нито молбите, нито увещанията им. Корав и непреклонен човек, особено по онова време, когато беше по-млад, Манолаки не искаше да слуша никого и се венча за младата и хубава селянка. Той се скара, все по тая причина, с по-големия си син Тоша, изпъди го, остави го да скита три-четири години немил-недраг по чужди врати и чак тогава го прибра отново. Но и хубавата господарка на Исьоренския чифлик, Антица, немà щастие да живее дълго, тя се помина, когато Нона беше дванайсетгодишна. Всичката обич и всичката привързаност, която Манолаки беше имал към младата си жена, премина върху дъщеря му. И когато Нона свърши гимназия, макар положението на Манолаки да беше вече разклатено, той я изпрати да учи нещо в Швейцария. През тия две години, откакто беше там, тя се връщаше за пръв път това лято.

— Г-це, какво. . . вий отивате ли си? — извика някой и на вратата на градината се показа Милчевски, а след него идеше подпоручикът. — Че защо бързате? Такова, туй. . . рано е, я слънцето още де е! — заговори бързо Милчевски, като дойде близо до кабриолета. Той беше писичък, с бледно болнаво лице, с редки черни мустаци и малка брадичка. — Ами че такова, туй. . . друг път повече сте стояли. Постойте, не бързайте толкоз.

— Не, трябва да си ходя вече — каза Нона.

Тя беше застанала близо до самия кабриолет, гърбом към коня, поизтегляше ту едната, ту другата си ръкавица и се усмихваше. Тъмносиня баретка, силно накривена, закриваше половината ѝ глава, а от другата страна тъмнокестенявата ѝ коса беше бухнала свободно, гъста и разкъдрена. За един месец, откакто беше на чифлика, тя беше изгоряла и почерняла от слънцето като жетварка. Имаше тънки извити вежди и хубави черни очи, обкръжени с дъл-

ги черни мигли, светли и засмени. По очите тя най-много приличаше на майка си.

— Постойте, постойте — настояваше Милчевски. — Такова, туй. . . има време още, няма да закъснеете.

— Не, ще си ходя — повтори Нона.

— Е, тогаз много здраве на дяда Манола. Такова, туй. . . кажете му, че ще му дойдем на гости. Ще го запознаем с Галчева — той погледна подпоручика, — такова, туй. . . той не го е виждал още.

— Ах, каква съм! — засмя се Нона, като грабна от кабриолета чантата си, отвори я и показа един плик. — Ей за това писмо най-много съм дошла, а щях да го забравя. Г-н Милчевски, ще трябва да ми дадете една марка!

И без да чака Милчевски, тя се спусна тичешката към станцията. Милчевски тръгна след нея, а Галчев остана при кабриолета. Пощенската станция се помещаваше в отвъдното крило на тоя единствен в селото хотел, направен преди няколко години, тъй като Сеново беше «пропускателен пункт» на границата и минаваха пътници. В отсамното крило, пред което стоеше сега кабриолетът на Нона, беше кръчмата. Между двете крила имаше дълъг пруст на едно-две стъпала над земята и зад него бяха наредени надлъж една до друга стаите за пътниците. Отпред имаше градина със засъхнали цветя по лавиците и с няколко акации, под които, на сянка, бяха наредени кръгли масички и ниски плетени столчета.

Докато Нона вървеше надлъж из пруста, Галчев гледаше след нея. Тя имаше един особен, свойствен на нея вървеж: само долу краката ѝ се движеха бързо-бързо, с малки крачки, токовете ѝ почукваха в отсечен равномерен такт, но по-нагоре цялата ѝ снага си оставаше права и стройна, без да се изкриви, без да се наведе, сякаш тя не вървеше, а се носеше на криле, стремителна и жизнерадостна. Тоя вървеж много се харесваше на Галчева и той я проследи, докато тя влезе в станцията. След туй, все тъй усмихнат, той се обърна и се приближи до ка-

бриолета, за да може да спре коня, ако речеше да тръгне.

В кръчмата се чуваше глъчка — някои там пееха. Един висок, малко приведен и плещест селянин, разгърден, с отъркани потури и с голям мокански калпак от черна агнешка кожа, се показа на прага на кръчмата. Той се позагледа в хубавия черен кон и извика:

— А! Тоя кон е на Манолакя. Познавам го, че е на Манолакя. На Манолакя всичките му коне са черни. . . и той е черен, и душата му е черна. . . Пунгаш!. . .

Като се кандилкаше насам-натам, без да погледне Галчева, той тръгна към кабриолета.

— Като няма никой пък, аз мога да се повозя. . . какво санким. . . ще се кача. . .

Кръчмарят Филип следеше от вратата какво прави пияният и му извика:

— Гърдьо, мирно стой. Ще подплашиш коня.

— Мълчи, куче, тебе кой те слуша — избъбра селянинът и махна назад с ръка, като че искаше да плесне някого. Той дойде до кабриолета, позаклати се, дигна крак да се качи, но изгуби равновесие и политна назад към Галчева. Като се позадържа, той пак тръгна да се качи, но Галчев го хвана за рамото.

— Слушай, приятелю! — каза му той.

Селянинът се изви бързо назад, като да беше ударен, намръщен, ядосан, но като видя, че подпоручикът се усмихва, усмихна се и той. Лицето му беше черно, издълбано от едра шарка, с малки черни очи, с избледнели синкави устни, между които се белееха едри редки зъби. Когато се смееше, това иначе грозно лице ставаше благодушно и дори хубаво.

— Иди си, добре ще направиш да си идеш — каза му Галчев, като се усмихваше. — Хайде, послушай ме.

Селянинът отдаде чест по войнишки.

— Слушам, г-н подпоручик! — Той се обърна към вратата на кръчмата и макар Филип да не беше

вече там, закани се с ръка и каза: — Ти, Хилюпе, да мълчиш, тебе кой те слуша. А виж, тебе, г-н подпоручик, тебе те слушам. Слушам те. . . Да живееш, г-н подпоручик! — Той пак отдаде чест. — Ще си ида, ей ме нà, отивам си. . . отивам си. . .

Като се мъчеше да не полита, без да се обръща повече, той тръгна към село. В същия миг дотърча Нона, засмя се, поблагодари на Галчева, задето беше стоял при коня, качи се и взе юздите. Конят трепна, махна с глава, но не мръдна от мястото си. Милчевски дотича пак до кабриолета.

— Е, г-це, много здраве. Много здраве на дяда Манола. Такова, туй. . . ний ще му дойдем, няма какво, ще му изядем едно прасенце, да му кажете. Довиждане! Довиждане!

Галчев дрънна с шпорите си и се поклони:

— Довиждане, г-це! — И тъй като Милчевски не се отделяше от кабриолета, зазяпан в Нона, той му каза: — Милчевски, ела пък ний с тебе да направим една разходка.

— Къде ще отидете? — попита Нона.

— Ей тук, по поляната.

— Че тогаз аз мога да ви взема в кабриолета си — каза Нона. — Хайде, качете се. Качете се!

Милчевски скочи в кабриолета и седна блажено усмихнат. Галчев се поколеба за миг, но и той се качи. Нона едвам докосна коня с камшика, кабриолетът се плъзна леко, без шум, конят се поподхвърли веднъж-дваж с предницата си, за да надвие тежестта, и тръгна в тръс.

Не бяха изминали и стотина крачки, когато чуха, че някой вика зад тях: раздавачът на станцията тичаше след кабриолета и като махаше с ръка, викаше: «Началника! Да се върне началника, викат го на апарата.» Без да чака да спре кабриолетът, както трябва, Милчевски скочи на земята и се втурна назад.

— Милчевски! Остави за после, ей сега ще се върнем! — извика подире му Галчев.

Милчевски се спря, полуобърнат към кабриоле-

та, извади от джоба си китка ключове, завързани за панталоните му с верижка, потърси между тях ключа на касата и се замисли. Болнавото му лице с изтънена черна брадичка изглеждаше нещастно и натъжено.

— Не, такова, туй. . . аз трябва да се върна! — реши той и забърза към село.

— Милчевски! — извика му пак Галчев.

— Защо го викате? — каза ниско Нона, като се обърна. — Я го оставете този идиот. Нека си върви, много ни е притрябвал. А! вие тъй ли мислите да седите — каза тя след малко, като се обърна пак и взе да се смее. — Да се разполагате отзад като господар, а аз да карам. Тъй не може то. Я елате тук, елате при мене. Тук е по-добре, ще можем и да си приказваме. Елате, елате при мене! — каза тя, като спря кабриолета. Галчев слезе и се качи при нея. Кабриолетът тръгна по-бързо.

— Много сте седнали на края там, ще паднете — засмя се Нона. — Елате по-насам!

Галчев и тоя път се подчини и седна по-близо до Нона. Той я познаваше отскоро и тая неочаквана близост, в която се намери до нея, малко го смути. Още при първото полюляване на кабриолета той усети, че рамото му се докосна до нейното, току пред себе си виждаше ръцете ѝ, както държаха юздите — бели кожени ръкавици, изцапани от кабриолета, от юздите, а над тях — хубави заоблени лакти със загоряла кафява кожа, покрита отстрана с нежен мъх, изрусял от слънцето и станал като златен. Галчев още не беше погледнал Нона, но както гледаше пред себе си, струваше му се, че тя поглежда към него някак отстрани и отгоре, със спуснати клепачи, и се поподсмиваше, навярно забелязваше смущението му. Той се ядосваше на себе си, искаше да надвие това глупаво стеснение, да се държи свободно, да говори, но макар да не беше се минало кой знае колко време, все още не намираше какво да каже.

II

Слънцето наближаваше да заседне. Те вървяха право на запад, обливаше ги светлина, но не беше горещо. Въздухът светеше, като че беше изпълнен със златен прах. Ясно се виждаше всяка мушица как играе, как се плъзва в огъната светла черта. Леки раздиплени паежини се носеха из въздуха, а хиляди и хиляди други паежини, закачени за някой бурен, за някоя трева, трептяха лъкатушно и се развяваха все в една посока, като малки знаменца. На същински порои се изливаше слънчевата светлина, превръщаше се ниско до земята в светла бяла мъгла, в която очертанията на полето се губеха, а блещяха из нея само паежините, като сребърни жици на някоя тъкан. Както става през летните месеци, слънцето беше се превъртяло по̀ към север, виждаше се малко настрана от пътя и изглеждаше тъй близо и тъй ниско, като че след малко щеше да се спусне и да кацне на самата поляна.

— Как засяда тук слънцето! — каза Галчев. — И колко е близо, сякаш да идеш там и да подскочиш, ще го уловиш с ръка. И в морето също тъй засяда.

Нона погледна слънцето, погледна и Галчева.

— Ех, и вие намерихте какво да кажете — засмя се тя. — Я оставете тез работи, какво ще гледаме слънцето, слънцето го гледаме всеки ден. Кажете по-добре нещо друго.

— Друго ли?

— Да, друго. Измислете нещо по-интересно.

— Дайте да покарам аз! — каза с неочаквана смелост Галчев, като реши да не избира вече думите си. — Дайте на мене, дайте, аз ще карам.

— Не, не! — смееше се Нона и дърпаше настрана ръцете си, за да не му даде да хване юздите. — Не пипайте! Долу ръцете! Вие сте пехотинец, вие не разбирате от коне.

— А вие разбирате ли?

— О, аз ли? Ами че вие трябва да знаете, че аз

още от малка карам коне, аз, тъй да се каже, съм порасnала между коне. Но вие да не мислите пък, че онзи, който е порасnал между коне, и той сам. . . А! Йосиф! — прошепна учудено тя и почна да спира кабриолета.

На това място пътят правеше завой и неочаквано пред тях, малко настрана всред поляната, се показа човек, когото те досега не бяха забелязали. Той беше млад момък, рус, с гъста коса, изправена над челото му.

— А, Йосифе! Тъй ли било то? — извика Нона. — Одеве ми каза, че си имал работа, а сега се разхождаш. Браво, браво!

Момъкът не отговори.

— Слушай, Йосифе, право ти казвам, че тате иска да те види, щял да те пита нещо. Ела да идем на чифлика, ела се качи. За връщане не мисли, може да останеш.

— Не, имам работа — отвърна Йосиф.

Ако и да беше доста далеч, виждаше се, че лицето му, продълговато и румено, беше невесело, намръщено. Той и не гледаше към кабриолета, а малко настрана, после се обърна и без да каже сбогом, тръгна към селото.

— Йосифе! — извика подире му Нона.

Той и сега не се обърна. Нона погледа, погледа след него и ниско и ядосано каза:

— Проклетник!

Някое време, докато конят пристъпяше бавно, тя мълча замислена, после се обърна и погледна още един път към село. Отведнъж, без да имаше защо, тя замахна с камшика и с все сила удари коня. Изненадан, стреснат, конят подскочи и като сляп се бухна направо из нивите. Нона го оправи в пътя и пак често-често взе да го шиба. Конят се разигра, пламна, сви уши и с всички сили се понесе в галоп. А Нона все го шибаше.

Най-напред Галчев помисли да грабне юздите от Нона, да ги вземе насила дори, ако тя не ги дава, и да спре коня. После му мина през ума, че тя може

да помисли, че той се е уплашил, и не направи нищо, не се хвана дори, за да се предпази, а се остави да го люлее кабриолетът, както дойде. А конят все бягаше колкото сила има, кабриолетът трещеше, някъде се удряше в някоя баирчинка и подскочеше, а гдето имаше чести завои, задницата му се полюляваше и плъзгаше ту на една, ту на друга страна. Отзад по пътя се проточи грамадна опашка от прах.

Най-после Нона заопъва юздите, конят престана да препуска, намали хода си и се спря. Веднага Нона скочи, отиде отпред, помилва коня по челото и, както правят селяните, когато конете им са уморени, подърпа му ушите и го потърка по очите. След туй тя застана малко настрана и зачака.

Слабините на коня бързо се подигаха и падаха, той пръхтеше, протягаше шия и нервно дъвчеше юздата, като че искаше да се отърве от нея. Тук-таме по черната му лъскава козина се показа пот.

— Уморихте коня — каза Галчев.

Без да подигне очи, троснато и ядосано, както по-рано, Нона каза:

— Онзи ме ядоса, проклетникът!

Тя навярно чувствуваше, че Галчев я наблюдава, но не го поглеждаше, като че беше го забравила и всичкото ѝ внимание беше обърнато към коня. Разбърканите ѝ коси леко играеха и светеха на слънцето. И пак беше все тъй хубава, макар че нещо кораво и непокорно имаше сега в тъмните ѝ, заобиколени от гъсти мигли очи и в малките ѝ стиснати устни. Тя държеше камшика в ръцете си и стоеше изправена, стройна и млада буйна сила напрягаше навън изпод прилепналите о тялото ѝ дрехи.

Изведнъж конят поизпъшка, отърси се, дори откъсна стрък трева и я задъвка. Да се отърси уморен кон, туй е добър признак — а Нона не току-тъй се хвалеше, че разбира от коне, — то значеше, че няма никаква опасност от заболяване, че конят е бодър и си е отпочинал. Нона погледна коня, погледна след туй Галчева, усмихна се и очите ѝ светнаха. Тя

дойде при коня и радостно го замилва, като прегръщаше главата му с две ръце.

— Знайте ли как му е името? — каза тя.

— Арап. Навярно се казва Арап.

Нона се засмя.

— Вие пък мислите, че щом е черен, трябва да се казва Арап. Не, Осман се казва, турчин е той, моя ангел — говореше Нона, като милваше пак коня и допираше бузата си до главата му.

Все тъй усмихната и със светнало лице, тя се качи на мястото си до Галчева и подкара коня, но го остави сега да върви полека.

— Знаете ли кой беше оня, дето го срещнахме? — каза тя. — Йосиф Давидов, учител в Сеново. Син е на Давид Кьосето, баща му е един хитрец, една лисица. Едно време той е работил на нашия чифлик. А с Йосифа ние се знаем от деца, приятели сме. Вие познавате ли го?

— Да, запознаха ме с него.

— Ама вие, мъжете, сте нетърпими — каза след малко Нона. — Посближите се с някое момиче и отведнъж — права̀.

— Какви права̀?

— Ами че захващате да се налагате, да ограничавате — тук стой, там няма да ходиш, тоз няма да гледаш, с онзи няма да говориш. Тирани. С какво право, моля ви се? И то да има нещо помежду, разбирам. Йосиф — и той. . .

Галчев не разбираше още какво искаше да каже тя и мълчеше.

— Но аз му казах — живо подзе Нона, като гледаше пред себе си, тъй че Галчев виждаше само спуснатите ѝ дълги мигачи. — Слушай, рекох, Йосифе, ако искаш да си останем приятели, не мисли да се влюбваш в мене. Да, тъй му казах, направо. А той. . .

— Влюби ли се?

— Оставете го. Когато някой се влюби в мене, право да ви кажа, престава да ми е интересен. По̀ обичам да сме само приятели, да ходим наедно, да

си приказваме. Ама пък и не искам да се влюбва в друга. Виж, туй не мога да го търпя!

— А, тъй ли? — засмя се Галчев. Нона се понаведе към него, погледна го отдолу нагоре, право в очите, и каза:

— И вие да не мислите да се влюбвате в мене?

Изненадан, Галчев гледаше отблизо очите ѝ, засмени, пълни с малки пламъчета.

— Но, г-це — каза той, — вие сте годени.

— Кой ви каза?

— Научих се. Годеникът ви бил швейцарец, лекар. Само казват, че той бил. . . '

— Евреин, нали?

— Да. Дори днес, преди вие да дойдете, пак говореха за това; казваха кой от вас двамата ще трябва да промени вярата си, той ли ще се покръсти, или вие ще станете еврейка.

Нона се засмя.

— Ах тези хора, тези хора! Какво не приказват. Както и да е, аз ви предупреждавам. Който се е влюбвал в мене, не е пащал добро. Един падна от мотоциклет, друг падна от трена.

— От трена ли? Как падна, уби ли се?

— Е, то е дълга и широка история. Друг път може да ви я разправя. Гледайте, гледайте! — каза тя, като сочеше с камшика си. — Нали сте поет, гледайте слънцето!

Зад друг един баир, много по-далеч сега, залязваше слънцето. По-рано, когато бяха го гледали, то беше доста нависоко, а сега почти беше се скрило, виждаше се само най-горната му част — червен резен като жар, който светна, помъти се като разтопен метал и отведнъж потъна зад черната линия на хоризонта.

— И защо ли ги приказвам всичките тез работи — продължи Нона, — изказвам сама всичко, каквото имам, откривам тайните си, а после ми е мъчно, че ме разправяли хората.

Тя се позамисли и се загледа пред себе си. Галчев също замълча и изглеждаше, че се е замислил

повече от нея. По едно време Нона се обърна, погледна го и се засмя.

— Е-хей! Вий съвсем се забравихте! — каза тя. — Да не мислите, че съм длъжна цял живот да ви возя на кабриолета си? Стига толкоз.

Галчев я погледна зачуден.

— Дойдохме до чифлика. Не виждате ли там онова дърво?

Долу в ниското, зад два баира, които се срещаха под ъгъл, се виждаше зеленият връх на едно дърво. По-настрана, в зачервеното светло небе се издигаше черен дим, като от параход, чуваше се глухо бучение на вършачка.

— Туй дърво е пред нашата къща — каза Нона. — Оттук нататък е царството на баща ми. Ако не ме види той, може да ме види брат ми или друг някой. А пък аз съм годеница и трябва да се пазя.

Тя спря кабриолета и като се усмихваше, уж на шега, а доста троснато и заповеднически каза:

— Слизайте!

— Наистина, аз се отдалечих много от село! — каза Галчев, като се поогледа и скочи на земята.

Няколко пъти вече, със своите неочаквани и особени обръщания, Нона беше го поставяла в стеснение. Той и сега се посмути, дори се обиди малко, но за да не се издаде, поклони се с прекалена любезност, звънна с шпорите си и каза:

— Благодаря ви, г-це. Довиждане!

Нона не му отвърна, не каза нищо, не му кимна дори с глава, а както се отдалечаваше кабриолетът, гледаше го през почернялото си като въглен рамо и очите ѝ дяволито се смееха. След туй тя се обърна, копитата на коня затупаха по-често и кабриолетът се плъзна бързо надолу. Галчев стоеше още на мястото си и гледаше подир Нона. Той мислеше, че тя ще се обърне още веднъж, но кабриолетът зави покрай една нива с кукуруз, мярна се тук-таме между високите стъбла и се изгуби. Галчев тогава се обърна и се върна назад.

Наистина, той доста беше се отдалечил от Сеново и докато вървеше из пътя между стърнищата, стъмни се съвсем. Галчев беше се замислил и когато подигна очи, видя, че на насрещната страна на небето беше изгрял месецът, изрязан наполовина, изкривен и жълт. В дрезгавата светлина селото се тъмнееше сред полето като остров, а над него като мъгла плуваше прах. Галчев забеляза в тъмнината осветените прозорци на хотела, помисли, че там го чака Милчевски, но веднага се отказа да отиде в село и тръгна направо към поста.

Като стигна там и влезе в стаята си, той се тръшна най-напред, както беше, с напрашени чизми, на леглото, покрито с просто войнишко одеяло. След малко той си спомни, че не беше дочел до края писмото, което беше получил тая вечер от майка си, стана и дойде към лампата. «Трябва да пиша на мама, че не прекарвам толкоз зле тука. Може да ѝ пиша и за Нона» — помисли си той и се усмихна. Той разгърна писмото, прекара набързо пред очи туй, което вече беше чел, и стигна до последните редове, към края. Малко по малко усмивката изчезна от лицето му. Той се замисли. После сгъна писмото, тури го в джоба си и заходи из стаята. Още няколко пъти той вади писмото, прочиташе същите редове и след туй пак започваше да се разхожда.

III

На другия ден още от сутринта Галчев се залови за работа. Гологлав, с разкопчана куртка, с чизми и с шпори (откато беше на границата, той не се разделяше с шпорите си), той седеше срещу отворения прозорец, а масата пред него беше затрупана с книжа и папки. Както беше се избръснал и напудрил, с пригладена назад черна и лъскава коса, по която още личаха следите на гребена, съвсем млад, той приличаше по-скоро на току-що завършил гимназист, отколкото на военен.

След като отговори на няколко официални писма, като за всяко едно най-напред написваше черновката и внимателно я прегледжаше и поправяше, а след туй я преписваше на чисто, той намери, че е свършил доста работа, облегна се на стола си, качи единия си крак на масата, запали цигара и се загледа през прозореца. Нищо друго не се виждаше, освен едно поле и сива, изгоряла от слънцето трева. Преди да дойде тук, Галчев често беше си мислил, като какво нещо е границата. А ето границата беше пред очите му: като започваше от поста, една зелена ивица — а зелена беше, защото наскоро бе косена, — права и широка колкото едно шосе, пресичаше шосето и преваляше на юг. По тая ивица са наредени купи сено, а по средата ѝ се белее обикновен коларски път. Ето това е границата, нищо необикновено, нищо страшно. Все пак, като че над тая ивица се издига невидима стена, която разделя надве не само посърналото сиво поле, а и въздуха, и небето дори. Хората се държат настрана, не смеят да се приближат, опасно е. С часове там нищо не се вижда. А ето, задават се сега двама войници, ножовете светят над рамената им, наоколо шарят две кучета, едно черно и едно бяло. Войниците са далеч и още не може да се познае какви са. Ще трябва да дойдат поблизо и ако са със синя гълъбова униформа, румънски са, ако са с кафява — български. Току пред поста се вижда малка могилка, обраснала с висока трева, измежду която стърчи бял камък, като надгробен паметник. Това е пограничен знак. Такива знаци по границата имаше много.

Галчев се залови пак за работа. Трябваше да попълни така наречената вещева ведомост, като впише вещите, получени напоследък. Всичко туй му се виждаше много леко, но още в самото начало срещна пречка: трябваше му едно писмо, а колкото и да го търси, колкото и да обръща папки и книжа, не можа да го намери. Без да се обръща, както беше наведен над масата, той извика:

— Левашки!

— Аз, г-н подпоручик! — обади се един глас от съседната стая и зад Галчева застана нисък, набит момък, с ниско остригана глава и живи сини очи.

— Левашки, нали всичко двайсет и осем чифта чизми сме получили досега? Други не сме получавали, нали?

— Съвсем не, г-н подпоручик. Получихме още четиринайсет, има писмо. — Левашки поразбута папките, отвори една, намери бързо писмото и го подаде на Галчев.

— Добре. Свободен си — каза Галчев.

Но и след туй работата не тръгна по-добре. Все ставаше нужда да се търси нещо, а Галчев или не го намираше, или го намираше с голяма мъка. Той остави тая неблагодарна ведомост за по-късно и поиска да отговори на едно запитване, което му се стори много лесно. Но щом потопи перото, той се поколеба, помисли и без да се обръща, извика:

— Левашки!

— Аз, г-н подпоручик!

— Левашки, нали имаме още достатъчно мамулено брашно за кучетата?

— Съвсем не, г-н подпоручик, брашното е на привършване и трябва да искаме да ни се прати. Преди пак тъй беше се свършило и един-два дена войниците даваха на кучетата от хляба си.

Галчев се облегна на стола си, загледа се в разхвърляните по масата книжа и се замисли. След туй остави перото на масичката и стана.

— Бориславе, я слушай — обърна се той към подофицера, — вземи си книжата и ги изнеси оттука. Направи ведомостта, приготви отговорите на писмата и ще ми докладваш. Хайде.

С тънка, едва уловима усмивка, с която като че искаше да каже: «аз си знаех, че тъй ще стане», Левашки събра всички книжа и папки и излезе. Масата светна, чиста както по-рано.

Като остана сам, Галчев походи из стаята, след туй извади от джоба си писмото, което толкоз пъти беше чел снощи, и го разгъна. Той спря очи пак на

последните думи, на края. Там пишеше: «. . .Владимире низакъснявай ами пиши сякогаш сине защоту ази като вида от теб писму, ми се струва че тебе гледам сащу и кату държа в ръцете си твоету писмо сыцо твоите раце държа. . .»

Как можа майка му, неука и проста жена, да каже тия думи? «Тя се бои за мене и кой знай колко се измъчва» — помисли си той. Когато си спомняше за майка си, той не можеше да я види ясно във въображението си, но ясно и отблизо пред себе си виждаше очите ѝ — загрижени, светнали от влага и плахи. Таквиз станаха очите ѝ (след като плака много) в оня ден — той беше четиринайсетгодишен тогава, — когато им съобщиха, че баща му, свръхсрочен фелдфебел, е убит на Чаталджа. Той и сестра му останаха сираци, майка му — вдовица и от тоя ден нататък той вече тъй запомни майка си — с тия очи.

Галчев заходи пак из стаята. «Защо се оплаквам, че ми било тежко тук? — мислеше си той. — Защо искам да ме върнат в полка? Аз най-добре ще помогна на майка си и на сестра си, като си гледам добре службата. Какво ми трябва мене дъщерята на някакъв си чифликчия, при туй и годена? Не, аз трябва да внимавам, трябва да се пазя. Никакви увличания не ми трябват. . .»

Той затуй беше се заловил с канцеларската работа, която беше не негова, а на подофицера Левашки, за да устои по-лесно на изкушението да отиде в селото. И наистина, сутринта той не отиде, не отиде и след обяд. Надвечер, когато наближи да засяда слънце, излезе да се поразходи около поста и ако и да тръгна на запад, по същата посока, където се намираше Исьоренският чифлик, той мислеше, че не проявява слабост и не нарушава решението си, защото странеше от пътя и се държеше близо до границата.

С него тръгнаха и двете кучета на заставата — Ханджар и Видра. Те не бяха от граничарските кучета, които и сам Галчев не смееше да доближи, защото бяха недостъпни и зли като вълци. Ханджар

и Видра бяха обикновени къщни кучета, на които работата беше да изядат остатъците от яденето. И докато Видра беше все пак породиста кучка, с дълга кафява козина, с умни, почти човешки очи, Ханджар беше голям овчарски пес, неодялан и тромав, кротък, приятел с всички и тъкмо поради тоя си нрав се оказа неспособен за граничарска служба и остана при заставата — вечен другар на всеки новопристигнал офицер. По-глупав от Видра, той винаги вървеше след нея, когато тя тичаше насам-нататък из тревата и душеше, и тъй като беше мързелив и тежък, никога не можеше да я достигне, все се отбиваше от половината си път, вземаше друга посока, но не снемаше очи от нея и все я следеше.

Като вървеше направо из стърнищата или попадаше на някое тънко пътче, по което бяха превозвали снопи, Галчев отиде доста надалеч и неочаквано се намери пред бостана на дядо Тодора Кутмака, при когото беше ходил вече веднъж. Той се отби, нагази направо из преплетените къпини и тръгна нататък.

Едно тънко жълто кученце, с черна муцунка и с щръкнали остри уши като на лисица, залая, като подскачаше из тревата. Около чардака и колибата не се виждаше никой. На една страна из буренака се подаваха, като върховете на калпаци, тръвни с пчели, на друга беше бостанът, обграден със зелена стена от метли и кукуруз. Там, гдето бяха кошерите, на високи диреци бяха поставени тесни дървени улеи, в които наливаха вода за пчелите.

Ханджар и Видра се спуснаха подир жълтото като лисица кученце, то избяга към колибата, притисна се до вратата, прибра опашката си между задните си крака и се озъби. Галчев се озърна насам-нататък. Кутмака не се виждаше.

— Ида! Ида! Тук съм! — чу се силен бодър глас и иззад стената от метли, като си отваряше път с две ръце, се показа Кутмака. Той беше висок, едър старец, но ходеше още прав, като само попречупваше малко краката си в колената. Над пояса си той беше

само по една риза, разгърден, черната му охлузена шапка, взета сякаш от някое плашило, беше пробита на върха и оттам се подаваше снопче от побелялата му коса. Като дойде по-близо, той се засмя и протегна голямата си и широка ръка, почерняла и тя като лицето му.

— Ха добре дошел! Къде да поседнем, под чардака ли? Или искаш да ми видиш къщата — каза той, като забеляза, че Галчев поглежда към колибата. — Влез, влез, бутни вратата. И там е добре, там е хладно.

Колибата вътре беше издълбана в земята, широка колкото една стая. Имаше огнище, на което не гореше огън, но около пепелта бяха наредени едно-две гърнета. По стените имаше полици с разни дреболии по тях, една пушка висеше закачена. В ъгъла зад вратата бяха струпани накуп дини и пъпеши. Миризма на пъпеши изпълваше цялата колиба. Галчев мина и седна на леглото, покрито с вехта селска черга.

— Ей туй ми е мене къщата — заговори Кутмака. — Аз си шетам, аз си готвя, кенди-баш, кенди-траш, както кай турчина. Какво да правя? Аз за бостаня не ми е, бостаня кой ти гледа, ами за пчелите. Всяка година аз тук си изнасям пчелите.

Той взе една крина и седна до Галчев. И брадата му, прибрана и къса от само себе си, като подрязана брада на турчин, и мустаците, и косата му — всичко беше побеляло. Само веждите му бяха си останали още черни и очите му, живи и подвижни, гледаха внимателно и проницателно. Тоя поглед и черните му вежди, които той поподигаше нагоре, а също тъй и здравият червен цвят на лицето му придаваха нещо бодро, младежко, но и лукаво в същото време.

— Не дохадяш ки! — подзе той. — Онзи старият поручик, Христев, по-често ме забикаляше, приятели бяхме с него. Аз тук, нали ме виждаш, живея си като калугер, само чакам да дойде някой, че да ме разприкаже. Какво е то? Какво намери? — каза той,

като видя, че Галчев подигна нещо от леглото, гледаше го и се усмихваше.

— Като калугер живееш, а, дядо Тодоре? А туй що е?

Кутмака се наведе и погледна отблизо: подпоручикът беше проточил между пръстите си дълъг и светъл косъм от женска коса.

— Не е от мене! — каза Кутмака, като се хвана за брадата и се засмя. — Мойта брада е бяла.

— Каква е таз работа, дядо Тодоре? Тук жена е дохождала. Казвай, казвай, какво мълчиш!

— А бе от оная лудетина ще е — каза Кутмака, като гладеше брадата си и се смееше. — Тя кога доде тука, тя сяда на ятака. От Нона ще е.

— Нона ли? — учуди се Галчев, но веднага се съвзе и равнодушно попита: — Коя е таз Нона?

— Хайде де, уж не знаеш! Чунким снощи не ви гледах как бяхте седнали двамцата на пайтона и си приказвахте. Коя Нона, питаш. Една Нона има тук, на Манолакя дъщеря му, на чифликчията.

— Че какво търси Нона тук?

— Момче! Момче! — подокачи се Кутмака и заклати глава. — Ти мене за какъв ме земаш? Ами аз петнайсет години съм работил на чифлика. Нона, дето се казва, на ръцете ми е пораснала. Да ти срежа ли една диня? Или да ти извадя малко мед? Хайде да заколим една диня, че за меда сетне ще видим.

Той отиде до купа с дините, зачука ги с коравите си пръсти, избра една и се върна.

— Още като забиеш ножа и се пука — каза той, като сряза динята. — Хубави станаха таз година дините, я каква е червена, като кръв. Вземи — каза той и подаде един резен на Галчева. — Вземи и ножчето, аз имам друго. Варди се да не се порежеш, че е остро ваджията.

— Казват, че майката на Нона била селянка — каза след малко Галчев.

— Коя, Антица ли? Селянка беше, сиромашката. Селянка беше, ама стана господарка! И каква господарка!

— Че как тъй? Такъв богат човек да се ожени за една селянка?

— Вземи, вземи от динята ти. Аз не ща, аз съм се наситил — каза Кутмака, престана да яде, изтри костурката, с която си служеше, и я скри в пояса си. — Как се ожени Манолаки за Антица ли? Да ти кажа как. Аз тез работи ги зная, аз бях там тогаз. Тя, Антица, да ти кажа ли, беше женена и овдовяла, мъжът ѝ умря или май че го убиха. Както и да е, отива баща ѝ да си я прибере, натоварва що партакеш има на талигата и си тръгват назад. Като доходят в мерата на чифлика, на Исьорен, пущат конете да пасат и слизат да си починат. Него време Манолаки имаше голяма хергеля, а хергеледжия му беше един от наше село, Гърдю се казва.

— Гърдю ли? Аз като че го видях. Един такъв сипаничав, черен. . .

— Хъ, хъ, той е, видял си го. Ама ти не го гледай сега, че е такъв, тогаз той беше млад, хубавеляк. Та дохожда и Гърдю, сяда при тях и — млади нали са? — разбрали си от приказката, харесали се с Антица. Яли хляб, приказвали, отишел Гърдю да позавърне хергелята. В туй време ей го че иде с каруцата си Манолаки. Какви хора сте вий? Какво търсите тука? Е, че — тъй и тъй. Аз рекъл Манолаки, имам нужда от жена да шета в чифлика, дай ми я, рекъл на баща ѝ, за хизмекярка. И ти ела, рекъл на стария, на тебе пък ще дам воденицата да стоиш в нея — Манолаки имаше една вятърница, тя отсетне се събори. И ги завежда на чифлика.

— А онзи? А Гърдю?

— Чакай де, ще ти кажа. Гърдю дохажда в чифлика и право при Манолакя: «Стопане, казва, ний с Антица се разбрахме, дума си дадохме.» «Какво? — рекъл Манолаки. — Марш навън! Да се махнеш!» — И го изпъжда.

— Сетне?

— Сетне, уж Манолаки беше взел Антица за хизмекярка, а пък взе, че се ожени за нея. И как

няма да се ожени, хубавица беше Антица! На̀, гледай Нона и за нея не питай.

— А Гърдю какво стана?

— Какво ще стане Гърдю? Ти си го видял, казваш, на̀ такъв си е, както си го видял. Той, Гърдю, и в тюрмата лежа, и в Румъния бега̀. Има-няма месец, откато си е дошел. И за добро не е дошел. — Кутмака се позамисли, махна с ръка и каза: — Нека правят щото щат, мене не ми трябва, аз не се бъркам. . .

Той се измени отведнъж, изглеждаше сърдит, не се усмихваше вече. Колкото и да настояваше Галчев да му разправи още нещо за Гърдя и за Антица, той не само че отбягваше да каже нещо, но като че тия запитвания му досаждаха и го дразнеха. Като застана гърбом към Галчева, той затърси нещо в един ъгъл на колибата, след туй се върна, като държеше един череп от счупена стомна, в който имаше няколко бучки негасена вар, наля вода от бъкела и варта шупна.

— Е, кажи де, дядо Тодоре — настоя пак Галчев, — какво стана отпосле, Гърдю не направи ли нещо?

— Ами нали казах? Толкоз знам, колкото казах, повече не знам. Да угася аз малко киреч, че ми трябва.

— Да не мажеш колибата? — засмя се Галчев.

— Остави се, една бела̀ ми е дошла на главата тез дни! — каза Кутмака ядосан. — Чужди пчели дохождат и ми крадат меда. От отзарана клеча пред тръвните и ги гледам — чужди мухи има, бръмчат, бият се. Сега ще зема един масур, ще го полея отвътре с киреч, ще го туря на една тръвна и ще замажа дупката. Мухите ще влизат и ще излизат през масуря и която муха мине, все ще се оцапа малко с киреч. А утре ще ида при Давид Кьосето и ще се разправям с него.

— Защо? Какво ще се разправяш?

— И Давид има пчели, държи ги в градината си. Аз ще ида уж по работа и ще гледам: видя ли някоя

муха, оцапана с киреч, разбрах — неговите мухи дохождат тук и ми крадат меда.

— Че какво е крив Давид? — каза Галчев. — Той ли ги учи?

— Бе той е такъв шейретин, че всичко може да направи. Ама аз ще видя, аз ще разбера. Тук стана май темно, не ти е добре. Да излезем вън, ако искаш.

Те излязоха вън и Галчев седна на една купчина сено пред колибата. Докато бяха седели вътре, слънцето беше заседнало, лъхаше лек прохладен ветрец, тревата се изправи и се раззелени. Бостанът се тъмнееше, дините се чернееха като човешки глави. Тук-таме се белееха пъпеши и тикви. Метлите и мамулите поклащаха върховете си и изсъхналите им листа пошумяваха. Беше тихо и приятно, миришеше на сено. Една звезда като малка точица светна на тъмносиньото небе.

Видра и Ханджар бяха се сприятелили с жълтото кученце и играеха с него из тревата. Кутмака се залови пак за някаква работа, влизаше и излизаше от колибата. «Колко е хубаво тука — мислеше си Галчев. — Ще дохождам вечер, ще си приказваме с дяда Тодора. Интересен старик, един ден може да взема да го опиша.» — Галчев взе да крои в ума си как ще се нареди и какви книги ще прочете, докато живее в уединението, което отсега нататък щеше да си наложи. Той ще може да пести повече, ще изпрати пари на майка си, ще купи нещо и на Дора, на сестра си, за да я зарадва. Докато си мислеше всичко туй, той тъй беше се унесъл, че по едно време се стресна и видя пред себе си Кутмака. Навярно той беше го гледал по-отрано и доколкото можа да забележи, в погледа му имаше съчувствие, но имаше и нещо като съжаление.

— Не те питах пък на колко си години — каза Кутмака.

— На двайсет и пет.

— Двайсет и пет! Ти при мене си дете тогаз.

— А ти на колко си?

— Аз ли? Че в руското морабе бях коскоджамити човек, женил се бях. Трябва да съм бил на трийсет години. Смятай сега на колко съм. Седемдесет и три ли? Може. Може и повече да имам.

Той седна и взе да разправя нещо за Руско-турската война.

IV

Една сутрин се заоблачи, взе да роси и сеновчани, които само чакаха да падне дъжд, та да излязат да орат, оставиха кой каквато работа беше наумил да върши, наметнаха абичките си и, като разглеждаха небето на всички страни и се надяваха да вали още, завървяха към кръчмата. Скоро там нямаше вече празно място, някои стояха прави. Около масите, по пейките нагъсто бяха насядали човек до човек, приказваха всички и за да могат да се чуват, викаха, а над главите им като мъгла плуваше тютюнев дим. Понякога ставаше дума за някоя неуредена селска работа и тогаз глъчката ставаше още по-голяма: говореха по няколко души отведнъж, викаха, караха се.

А в туй време пет-шест души «крайненци» — те бяха най-бедните сеновчани и техните къщурки бяха по дола, на края на селото — бяха се заделили на една маса и пиеха ракия. Сред тях седеше Гърдю и тъй като беше още трезвен, като че се свенеше от толкоз хора, нахлупил беше моканския си островръх калпак чак до веждите, поподсмихваше се някак гузно, а малките му черни очички неспокойно играеха. До него седеше по-малкият му брат Йови, едър като него, но по-отворен, по-отракан. Той знаеше, че пак Гърдю ще плаща «от влашките пари», та гледаше да е близо до него, да му прави сметка, кога потрябва, и да не го оставя много да се разпуща. Костадин ловецът не беше от тяхната компания, но беше седнал наблизо. Други крайненци взеха да се примъкват оттук-оттам и да сядат на масата на Гър-

дя. Последен, като носеше зад себе си и стола, на който беше седял досега, дойде Велко. Той беше нисичък, тантурест, с рошави мустаци, едното му око разкривено от стара заздравяла рана. Някой беше го ядосал и Велко, както държеше стола зад гърба си, обърна се и извика:

— Няма да ора ли? Ще ора! На която страна на мерата искам, там ще ора! Кой е тоз, дето ще ми заповяда?

Мнозина дигнаха глави от масите и се обърнаха; в кръчмата позатихна.

— Велко, какво се пенявиш — каза Илия, един от най-заможните селяни. — Най-напред ти нямаш нива, какво ще ореш. А пък де ще бъдат угарите таз година, то се знае, то е решено. Есенес орахме откъм Исьорен, сега ще орем отсам.

— Аз пък ще ора откъм Исьорен, ха де! — каза Велко.

— Бащината си нива ли ще ореш там?

— Манолакювата нива ще ора. Разбра ли? Нея ще ора.

Някои от селяните се разсмяха, размърдаха се, но оставиха пак Илия да говори:

— Ти, Велко, много си се засилил, потрай малко. Таз нива и на Манолакя не е, и наша не е, чакай да си каже съда думата, че то е лесно.

— Ний съд няма да чакаме, бай Илия! — обади се сопнато Йови и очите му светнаха. — Какъв съд ще чакаме, още сега ще я изорем и толкоз.

— Толкоз! — рече и Велко, сложи най-после стола си и седна.

— Е, ако можете, изорете я пък — каза Илия и повече не се обади. Обади се Костадин ловецът, но той нямаше намерение да се кара.

— Коя нива мислите да орете — каза той, — оназ там на сърта край границата ли? Там сега един буренак станал, до пояс. Ами че ако изорете и таз нива, тогаз човек не ще има де да удари един заек.

Велко, още ядосан, промърмори под носа си:

— Зайци. . . за зайци ще мислим сега! . . .

Нивата, за която ставаше дума, беше на Исьоренския чифлик. Както една река подкопава и руши някой от бреговете си, тъй от години вече сеновчани подядаха земята на чифлика. И нямаше що — селото растеше, земята не стигаше. Най-напред сеновчани взеха почти двете трети от мерата па чифлика, защото след едно съдебно дело, което трая дълги години, се доказа, че тая земя е била някога на едно арапско село, което в Руско-турската война се изселило, а Манолаки я бил заграбил. Държавата отне тая земя и я раздаде на сеновчани. Преди две години, по закон вече, на Манолакя, както на всички поголеми собственици, бе отчуждена още от земята му: от седемте хиляди декара, които бяха му останали, на него оставиха три хиляди — сметнаха стопанството му за образцово, — а четирите хиляди взеха пак сеновчани. И пак земята им беше малко, пак имаха нужда от още. На самата граница между мерата им и Исьорен имаше една нива, за която сеновчани казваха, че била от изоран бозлук и че тоя бозлук едно време — някои стари хора помнели още — бил техен. Те сега се съдеха с Манолакя за тая нива; съдът наскоро щеше да дойде и да реши делото на самото място. Но крайненци, както беше казал Велко, не искаха да чакат дотогаз.

Глъчката, кога по-тиха, кога по-шумна, продължаваше. Изведнъж в кръчмата стана по- светло върху прозорчето огря слънце.

— Тю! Пак не можа да вали! — каза някой.

Илия се надигна и стана.

— Кога е тъй, да си вървим. То ако иска, пак ще вали — каза той и тръгна да излиза.

С него станаха да си ходят почти всички. И не че бързаха или че имаха нещо работа, а защото крайненци бяха попрехвърлили вече, често се обръщаха, чумереха вежди и само гледаха с кого да се счепкат. Когато всички бяха до вратата, влезе кметът Алекси.

— Отивате ли си? — каза той. — Хайде вървете си гледайте работата, времето се оправи.

На опразнените маси, над които още се носеше синкав дим, беше останал само един човек — дядо Минко. Кметът, препасан с широк пояс, с доста големичък корем, червен, пълен, не бързаше да седне, а се разхождаше бавно из кръчмата, стъпяше напето, като че се радваше на себе си и на вървежа си. «Моят Алекси като султан ходи» — беше казала за него жена му, а тия думи ги знаеше цяло село.

— Кмете — каза Велко, без да се обръща, — ела тук да отговаряш.

— Какво да отговарям?

— Ела да кажеш ти, като си кмет, с онез думбази ли държиш, дето излязоха, или си с народа.

— Какви думбази? Какво има? — каза кметът.

— Чуй какво има: ний сме решили да изорем нивата на сърта, дето се съдим за нея с Манолакя. Ще я изорем, чуваш ли, кмете, ще я изорем още сега.

Алекси само го гледаше и се бавеше да му отговори.

— Та ний като сме сиромаси, хора не сме ли? — продължи Велко. — И ний трябва да ядем, и ний деца имаме. Какво? Или и ти държиш с Манолакя?

— Ех, Манолаки. . . — каза кметът, — какво искате от тоя човек, малко земя ли му взехте?

— А, ти го защищаваш! — обади се Йови. — Какво ни бил направил. . . Я го питай, питай него — посочи той към Гърдя. — Съсипа живота на човека. . .

— Ти ако вземеш да ровиш какво е било едно време, то край няма — каза кметът.

— Стой, кмете, стой. . . — разпали се Йови. — Ти знаеш ли Манолакювия син, Тошо, какво е приказвал в града? На Джамадиновия хан приказвал, мене ми казаха хора, дето са го слушали. Онзи катилин, рекъл, си дошел от Влашко, ама ний пак ще го пъхнем в тюрмата, ний знаем кой ни запали саплъците преди пет години. Виждаш ли? — Заканя се човекът. Чунким малко е туй, дето му го направиха досега, ами още. . .

— Наистина, бай Гърдьо, ти много си изпати — каза някой.

Всички погледнаха Гърдя, като мислеха, че ще каже нещо. А той, както беше се загледал в масата, пое си дъх с целите си гърди, но нито въздъхна, нито каза нещо, а похвана единия си мустак, позасмя се и запя писичко:

Кавали свирят в усои,
Драганка ходи из двори. . .

Той не можеше да пее, гласът му беше дрезгав. И като видя сам, че нищо не излиза, млъкна, изду бузите си и започна да дюдюка същата песен, като че я свиреше на кавал.

— Де, де, де! — провикна се Велко. — Ти, бай Гърдьо, кавалджия беше едно време, де ти е кавала?

— Загубих го — каза Гърдю и се усмихна. — В Исьорен, в тревата го загубих.

Той стисна юмрук, замахна с все сила, но не удари масата, а сграбчи Велка за рамото, разтърси го и завика:

— Боли ме. . . боли ме, разбра ли? . . . боли ме. . . Хилюпе! — извика той, като навъси лице. — Донес ракия!

— Де, бате! Не се размеквай де! — каза му Йови.

На Велко му стана мъчно заради Гърдя, ядоса се, както винаги, на богатите и се обърна: кметът беше излязъл: отзад, както по-рано, седеше само дядо Минко.

Тоя дядо Минко беше един особен човек. Когато захванеше да пие, дълго време той си седеше кротък, мъдър, мълчеше си и с никого не се заяждаше. Но имаше една черта в пиянството му и когато минеше отвъд нея, той започваше да се вслушва в чуждите разговори и току ще подхвърли някоя дума, ще бодне някого. И сега, когато Велко се обърна и погледна към него, това време тъкмо що беше дошло за дяда Минка. Той вече следеше какво приказват

крайненци, поподсмиваше се и сините му очи лъщяха като стъкло.

— Добре им е на тях, на богатите — каза Велко, — на тях пари им идат отвсякъде.

— Стегни се, че спечели и ти, сине майчин! — обади се тозчас зад него дядо Минко.

Велко подскочи като ужилен.

— Да спечеля ли? С какво да спечеля? Как да спечеля? С голи ръце печели ли се? Ами те? Те не печелят, а обират кого де свърнат, държавата обират. На този, многознайника, Илия — туй лято позакачи градушка нивата му, я очука два-три класа, я не — и какво стана? Додоха чиновници, прегледаха нивата, ядоха, пиха, отиде Илия с тях в града и една конска торба каймета донесе, разбра ли? Държавата му ги изсипа ей тъй е. . . Той и себе си, и децата си да беше продал, толкоз пари не можеше зе. . .

— А бе то туй държава ли е. . . то не е държава. . . държавата е само за богатите — обади се един крайненец.

— Аз съм пиян, аз нищо не разбирам — говореше дядо Минко, а в същото време, като се пазеше да не го забележат, поглеждаше към Филипа и му намигаше с око.

Крайненци заговориха пак помежду си. Много време имаше вече, откато Гърдю беше почнал да разказва някаква дълга история, като на всеки две-три български думи примесваше и една влашка. Той беше се увлякъл, сипаничевото му лице беше се изчервило, калпакът му беше сега назад и се виждаха косите му, сплъстени на фитили, посивели. Него го слушаха само двама-трима крайненци, останалите приказваха отделно, всеки със съседа си.

— Ти сега слушай мене, направи каквото ти казах — говореше Йови на Нейча, най-бедния от крайненци, вдовец, небръснат от седмици. — Туй нещо ти трябва да го направиш, то повече тъй не може.

— Да го направя, ами с празни ръце как? —

говореше Нейчо замислен. — Три овци бяха останали, взех, че ги продадох и тях. И сега очисти се, нищо нямам. . .

— Ти остави сега туй. . . Старата като е дошла, нека да постои, а ти ще гледаш да си намериш една стопанка, не може. То умрялото си е умряло, а ти деца имаш, трябва да има кой да ги гледа. Ти мене слушай. . .

Велко приказваше с Динката. Той повечето му шепнеше на ухо, но по едно време се разгорещи и подигна гласа си:

— Аз тъй му казах. Ти, казвам, дядо попе, в черква служиш, евангелието четеш. . . кажи ми, къде отиваме ний, като няма просветление. . . правдина като няма. . .

Дядо Минко се обади нещо, но Велко не се обърна.

— Кажи ми, рекъх, защо убиха Стамболийски. . . народен чиляк. . . защо го убиха, а?

— Мене никой не ме убива пък — обади се отзад дядо Минко.

Велко скочи и стана прав.

— И ти си чорбаджийско ухо! И ти лижеш еми들ните на онези хайдутяги! Какво мислите вий, все тъй ли ще върви? Е-хе! свърши се то! Ще доде видовден, ще видим кой кум, кой сват.

— Ний да работим, ний да се бием на фронта, ний да плащаме — каза Нейчо. — Все ний. А онез, дето имат по на десет ката къщи, тях никой ги не закача.

— Те само по бани и по курорти ходят — каза Йови.

— Какво искате от тоз народ вий бе? — разгорещи се още повече Велко. — Какво току му пращате бирници, какво има, какво му е остало?

— Аз съм пиян, аз нищо не разбирам — оправдаваше се дядо Минко.

— Чакай, чакай! — обади се Динката. — То малко остана, малко ще потраем. Че като грабнем брадвите! . . .

Гърдю не беше доразказал историята си, но като нямаше кой да го слуша, и той беше замълчал. И той гледаше, и той уж слушаше, като се разправят другите, но нито чуваше, нито разбираше нещо.

— И няма да изорем нивата, а? — викаше Велко на дяда Минка. — Ще я изорем. Ний ще я изорем и ний ще я засеем. Иди им кажи на думбазите! Иди кажи, ако искаш, и на Манолакя.

Като чу това име, Гърдю трепна, като че се пробуди от сън. Както бяха замислени, малките му черни очи пламнаха, той стана прав и извика:

— Манолаки! Пунгаш! Душата ми изгори той мене. . . изяде ме. . . Ама и аз него ли? И аз ще му платя. . . Хубаво ще му платя. . .

Той се тръшна на мястото си и гърдите му се заподигаха, като че се задъхваше.

V

Вън се чуха гласове, зазвъниха шпори и в кръчмата влезе Галчев, а след него кметът и Милчевски. Галчев не знаеше какво беше се случило преди малко, нито отдаде особено значение на туй, че десетината души, които пиеха около една маса, се извърнаха и го погледнаха. Той им кимна, поздрави ги весело, след туй, като подрънкваше с шпорите си, отиде към тезгяха и поиска от Филипа кутия цигари.

Крайненци се поумълчаха. Изведнъж Гърдю стана и забърка в пояса си да плаща, но Йови го хвана за ръката и повика Филипа. Направиха сметка и тогава Йови отдели колкото пари трябваше и плати. Гърдю като че не искаше да знае нито колко плаща, нито колко му връщат, мушна кесията в пояса си и тръгна към вратата. Някой му извика, но той не се обърна и излезе.

Галчев, Милчевски и кметът също излязоха. Те отидоха настрана и кметът дълго време говори нещо на Галчева. Подпоручикът го слушаше, но гле-

даше настрана и мълчеше. По-внимателно като че слушаше Милчевски и натъжените му очи гледаха учудено и плахо.

По едно време отвъд оградата надникна Давид Кьосето, след туй доде при тях.

— Кмете, тебе търся — каза той. — Добър ден, г-н поручик. . . Кмете, знаеш ли какво бясно куче ме нагази отзарана? Доде у дома Кутмака и, нали сме от един еснаф, заведох го да ми види пчелите. Той гледа, гледа, че като скочи — полудя човека ей, полудя. Ти, кай, пращаш твойте пчели да крадат мед от мойте. . . Хванах ли те аз тебе. . . И какво не още. . . Бабини дивитини. . . Ти чувал ли си таквоз нещо? . . . Псува ме. . .

— Не ви разбирам от пчелите — каза Алекси.

— Че аз ако мога да уча мухите си да крадат, ще ги пратя в банките, пари да ми крадат. . . Нали, г-н поручик? — ухили се Кьосето и погледна Галчева.

— Не ви разбирам от пчелите — каза пак Алекси. — Какво прави Йосиф?

— Какво ще прави Йосиф? Гледа си училището. Аз тоя Кутмак няма да го оставя, аз ще се жалвам.

— Остави сега туй — пресече го кметът. — Ти да кажеш на Йосифа да си събира ума. Виждам аз какво прави и какво проповядва. Ти си баща. Ще се случи нещо, после не знам, да не речеш, че не съм ти казал.

Кьосето се позамисли.

— А бе, Алексе, не виждам ли и аз, ама какво да правя. . . Днешните млади нито в господа вярват, нито баща и майка зачитат. Ама ще му кажа, пак ще му кажа. То един свят се навъдил, пази боже. . . Право ви казвам, г-н поручик, не смееш да им продумаш.

— Ти му кажи пак — каза Алекси.

— Ще му кажа. А Кутмака не го оставям, ще го заявя. Той е дърт хайдутин, ще ми направи нещо. . .

Галчев тръгна към коня си. Милчевски, който досега само беше слушал и мълчал, тръгна с него.

— Защо не доде вчера? — каза той. — Нона беше тука.

Галчев се качи на коня си. Милчевски доде близо до него.

— Нона пита за тебе — каза той ниско и се учуди, че Галчев и сега не му отговори. — Кога ще се върнеш? Ти отиваш нагоре, ще се отбиеш ли в Исьорен?

— Какво ще правя в Исьорен? — каза Галчев.— Аз отивам по границата. Хайде довиждане! Довиждане, кмете!

Галчев бутна коня, последван от войника, също на кон. Колкото и малко да беше валяло, предишния прах го нямаше, беше чисто и прохладно. Тревата се зеленееше, поизмита от дъжда, самият път изглеждаше гладък и кафяв. Лека мъгла като дим стоеше над нивите — ясно като прави линии се очертаваха синурите и сред стърнищата, изпотъпкани и легнали, се показваше черна земя, измокрена от дъжда. Още вървяха разкъсани облаци и слънцето ту се затуляше, ту светваше.

Галчев още си мислеше за туй, което беше му говорил кметът. Както се виждаше, Алекси беше в дирите на всичко, което ставаше в селото, но като всеки хитрец, гледаше, ако може, да остане настрана, а друг да бърка в огъня. Учителят Давидов тайно събирал вечер някои селяни, все от крайнените, ония, дето нямат забит кол, както казваше кметът, и онова, което им говорел, не било вече обикновени партизански речи, а подстрекателство за бунт. Все пак кметът не смееше да обвини открито никого и като разказваше за събранията на Давидов, престорено наивно добавяше: «Може пък даскала да им чете някоя книжка, сказки да им държи, нещо като вечерно училище, да речем. . .»

Че в Сеново не беше спокойно, то се виждаше. Но къде беше спокойно сега? Между другото кметът беше казал, че сеновчани се заканяли да заграбят земя от чифлика. «И какво са криви селяните — мислеше си Галчев, — на тях им трябва земя, на

тях земята е нужна, както въздуха. Пък и аз какво мога да направя? Аз мога да върша само туй, което ми заповядат, нищо друго. Виж, ако стане нещо съвсем близо до границата, то е друго, тогаз ще видим.»

Галчев беше се отдалечил доста от селото и забеляза, че пред него по пътя вървеше някакъв селянин. Когато го наближи повече, селянинът чу стъпките на коня, отби се, направи две-три крачки настрана и след туй се обърна с лицето си към пътя. Галчев позна, че беше Гърдю.

— Къде тъй? — попита го той.

Гърдю поздрави по войнишки и се усмихна.

— Нийде. . . ей тъй, да ме вземе малко вятъра. . . — Той държеше цигара и бъркаше в пояса си за огън.

Галчев го позагледа, не му каза нищо повече и го замина. Той си спомни историята на Антица, тъй както му я беше разказал Кутмака, и се обърна. Гърдю пак беше тръгнал насам, вървеше по същия път, който отиваше към Исьорен. «Може ли да се минат двайсет и повече години и още да го влече нещо нататък — помисли си Галчев. — И това е един селянин! . . .»

Изведнъж пред него се мярна върхът на едно дърво — същото туй дърво, което му беше показала Нона от кабриолета. Във влажния въздух то изглеждаше сега по-зелено, по-развеселено и при всяка крачка на коня като че подскачаше и се откриваше повече. Галчев усети, че го обзема някаква сладка безпричинна радост, и пришпори коня. Не измина и стотина крачки в тръс, той пак поспря коня: пред очите му се откри целият Исьоренски чифлик.

Той и по-рано беше го виждал, но от другата страна, откъм границата. Отсам, както го гледаше сега, чифликът имаше съвсем друг вид. Той беше близо до границата, мястото там постепенно се издигаше и всичко се виждаше като на длан. Най-напред личеше голяма бяла къща и пред нея, точно по

средата — високо зелено дърво — същото туй дърво, върхът на което се виждаше отдалеч. По-долу, оградени с бели каменни дувари, се виждаха няколко овчи саи, с каменни стени откъм юг, с два-три еднакви и квадратни входа, които се чернееха като дупки на кафез. Имаше и други постройки, а по-настрана, където като грамаден пръстен се извиваше околчестата ограда на хармана, се издигаха два саплъка — единият по-нисък, с бяла скорошна плява, другият потъмнял, улегнал, висок като планина.

Но очите на Галчева се връщаха все към бялата къща. Тя имаше чардак и пред чардака беше високото дърво. Наоколо беше поле, нямаше нищо друго освен трева и бурени и може би затуй това дърво изглеждаше необикновено високо, самотно сред широкия хоризонт, устремено към небето. Галчев се взираше и се мъчеше да види нещо, но в чифлика като че нямаше хора. Не димеше и вършачката, навярно вършитбата беше привършена. Орляк птици хвърчаха над къщата и когато се спускаха по-ниско и между тях се мярнаха и бели крила, Галчев разбра, че са гълъби.

Един път се отбиваше и тръгваше право към границата. Там се виждаше един дол и на единия му бряг имаше български пост, а на другия — румънски. Галчев отби коня си и тръгна по тоя път.

— Хубене! — обърна се той към войника. — Ако вървим по тоя път, дали ще излезем на границата?

— Ще излезем, господин подпоручик. То каквото е равно тука, и без път да тръгнем, пак ще излезем. Ей я е де е границата!

Повървяха някое време из тоя път. Галчев все гледаше към чифлика. През тия два-три деня, откато не беше слизал в селото, той беше ходил по обиколка на постовете откъм другата страна на заставата. Сега му останаха отсамните постове и още на тръгване беше си дал дума, че няма да се отбива в чифлика. Той спря коня, извади цигара и запуши.

Не му се вървеше повече нататък: «Защо пък да си налагам тия ограничения? — помисли той. — Аз може да мина покрай чифлика и пак да не се срещна с никого и с никого да не приказвам.»

— Хубене — каза той, — нали има път да минава покрай чифлика и да отива към границата?

— Има, г-н подпоручик.

— Виж, там има и кладенец, вадят вода сега. Я да минем оттам, ще напоим конете!

И без да чака какво ще каже войникът, Галчев обърна коня към чифлика. Тъй изведнъж той се освободи от обещанието, което беше си дал заради майка си — да бъде предпазлив и да избягва срещите с Нона. Сега това му се виждаше непотребно и смешно: ако наистина имаше някаква опасност за него, той трябваше да върви направо към нея, а не да я заобикаля боязливо отдалеч. И каква опасност е туй, че на пътя му се е изпречило едно хубаво момиче? Нека всички опасности да са все такива! Тая мисъл се хареса на Галчева и го развесели. Наедно с Хубена те вървяха сега направо, без път. Излязоха от нивите и тръгнаха по равна чиста поляна, която изглеждаше да е неразоравана целина.

— Вижте каква трева има тук, г-н подпоручик — каза Хубен и в гласа му прозвуча радостта на селянин. — Суха е, а пък каква е гъста. Стига да няма сняг, добитъкът може да се напасе и посред зима.

Наистина, тая трева беше особена. Тя не отиваше нагоре, не стърчаха от нея стъбла, а беше на гнезда, на гнезда, гъста, едра и пущаше на всички страни прегънати листа като пера.

— Таз трева се казва бозалък — обясни Хубен. — Много е добра за добитъка.

Бяха близо вече до чифлика. Вървяха из ниско място и затуй къщата се криеше зад другите постройки. И дървото пред нея като че намаля и не изглеждаше тъй високо. Откъм харманa се виждаха кола, плугове, чивгари, червенееше се една жетварка. Галчев позна и жълтия кабриолет на Нона. Изнед-

нъж там се показа жена и Галчев трепна. «Не е Нона — каза си той след малко и се успокои. — Вървежа на Нона е друг. Когато Нона върви, като че плава, снагата ѝ е права, стройна, малко изпъчена, затуй лактите ѝ остават назад. И може ли Нона тъй спокойно да върви? Да не се засмее и да не махне с ръка?»

VI

Галчев слезе от коня, остави го на войника, а сам тръгна към кладенеца. Едно босо момче караше алашата — тежък бял кон, който, напрегнат, с огънат гръбнак, едва пристъпваше около келявото, като на всяка крачка подмяташе предницата си, като че с мъка отлепяше краката си от земята. Застанал прав на каменната софа, наспоред върбата, която беше до самия кладенец, стоеше възстар човек, по ръкави, с кафяви шаячени панталони, каквито носят котленците. Той и не погледна Галчева, защото тъкмо в тая минута по макарата остро затрака синджир и човекът, като се понаведе, пое пълния тулум, мокър и лъснат от водата, която се плискаше по него. Той го отмъкна до улука, но не го изля, а само го надвеси и като погледна Галчева и се усмихна, каза:

— Няма ли да пийте, г-н поручик? Водата ни е хубава, гудена е.

— Не, ний искаме да напоим конете — каза Галчев. — Може ли?

— Как да не може. Може, може. Дай сам конете, момче! — извика той на войника. — А, Хубене, ти ли си? Докарай конете!

— Де е по-чиста водата, дядо Христо? — попита Хубен, като водеше конете. — Да няма перушина от патките, че ще кашлят конете. На кой улук да ги напоя?

— На който щеш, на който щеш, водата е чиста,

сега сме я вадили. Хайде, че ела да се напиеш и ти, аз ще чакам.

Той държеше тулума и все се усмихваше. Лицето му беше сухо, но здраво и червено, около носа и устата му имаше две дълбоки извити бръчки и от тях той изглеждаше по-усмихнат, отколкото си беше. Като се напи и войникът, дядо Христо хвърли тулума в кладенеца, спусна и въжето.

— Чакаме да напоим овцете — каза той. — То отзарана поваля малко, кой знай дали ще пият. Бяхме напълнили улуците, ама като ви видях, че идете, рекох на детето: карай, Енко, карай да извадим още един тулум, тез хора може да искат да пият вода.

— Всичко туй на чифлика ли е? — каза Галчев, като показваше към сградите. — Няма ли кръчма или кафене, да се навъртат там съмнителни хора?

— Какви хора?

— Контрабандисти, бегачи през границата.

— А, няма, няма. Таквиз хора няма. И нито кръчма има, нито кафене, всичко туй, дето го гледаш, е на чифлика. Едно време, право е, много бягаха оттука през границата. Ей онзи дол, виждаш ли го? — там им беше вървището. И Тахира от Черкезкьой когато го бастисаха, хайдутите през тоя дол минаха отсам в България. Цяла нощ пукаха пушки, гонеше ги потеря.

— Кой е тоз Тахир?

— Един богат турчин. Рязали му бяха ухото за пари. Отколе беше то. Тогаз, нали казах, много бягаха оттука, ама откато направиха онез двата поста, румънския и българския, никой не смее вече да мине.

Дядо Христо се обърна и погледна към детето.

— Хайде, Енко, впрягай да извадим и тоз тулум. Дръж го, дръж, дръж! — завика той.

Галчев се обърна: белият кон, който досега беше стоял отстрани на келявото, беше повлякъл детето и тичаше към улуците. Колкото и да опъваше отзад

хамутя, детето не можа да го спре и го пусна. Дървената закачалка затрака по камъните.

— Ух, да те ядат вълци, да те ядат! — разсърди се дядо Христо и замаха с ръце срещу коня.

— Нека се напие — каза Галчев.

— Какво ще пие — не е жаден. Откато сме завадили вода, сто пъти е дохаждал да пие. Туй добитъкът, г-н поручик, хитър е като чиляка. Разбра, че ще го впрягаме, и гледа само да се помайва.

Наистина, конят уж пиеше, а само плакнеше водата из устата си, като че се жабуреше, и в същото време извръщаше очи назад и гледаше какво ще стане. Дядо Христо отиде при него, извади хамутя изпод краката му и два пъти го удари с дървото на закачалката по задницата. Конят тичешката се върна направо на мястото си при келявото.

Галчев гледаше към чифлика. «Защо не се показва Нона? — мислеше си той. — Дали не е отишла някъде?» — Той можеше да иде у тях, да каже, че иска да види баща ѝ, да го предупреди, че сеновчани замислят нещо лошо. Най-после чифликът беше до самата граница, в неговия участък, и той не само можеше, но беше и длъжен да се отбие и да го види. Встрани от каменната ограда и доста надалечко сред поляната се виждаше една старовремска могила, каквито имаше много по тия места. На самия ѝ връх нещо се белееше.

— Какво има на оназ могила? — попита той дяда Христа. — Нещо се белее там, паметник ли е?

— Паметник е.

— Руски паметник ли?

— Не, гроб е. Там е погребана чорбаджийката, на бай Манола жена му. Втората му жена, Антица.

Галчев позамълча и се позамисли: откато беше на границата, не се минаваше ден да не чуе да се разказва нещо за Антица, да не се спомене името ѝ.

— Че защо е погребана там?

— Е, тъй искаше чорбаджията, тъй направиха. Там я погребаха.

Както по-рано, дядо Христо все си изглеждаше усмихнат, но очите му като че овлажняха.

— Таз могила тъй я гледаш ниска — каза след малко той, — ама да се качиш там и да погледнеш, вижда се цялата мера на чифлика. — Той помълча и добави: — Едно време чифлика беше голям. Трябваше да вървиш цял час с талига, че да изминеш мерата му от единия край до другия. А сега — ей де се виждат нивите на сеновчани. Те разграбиха земята му.

Отвъд върбата, из буренака се изправи човек, когото Галчев не беше забелязал досега. Той беше бос, със запретнати крачоли, дрипав.

— Николай, ти още ли си тук? — каза дядо Христо. — Хайде, вземай бъкела и върви при телците! Ще минат през границата.

— А-хъ, ще минат. . . чунким не ги виждам оттука. — Той се навъси и слабоумното му лице стана още по-грозно. — Върви, върви. . . ами цървули? Ами че, дядо Христо, кажи на чорбаджията да ми даде едни цървули. Все бос, бос. . . трънн има!

— Казах аз, казах на Тоша да ти купят цървули. Хайде върви сега при телците.

Все тъй навъсен, като гледаше в земята, Николай каза:

— Едни ботуши имало. . . да ми дадат тях.

— Какви ботуши? Кой ти каза?

— Нона, аз и на нея казах за цървули, а тя — ако искаш, кай, ботуши, има. . .

Дядо Христо се засмя.

— Ех, ти Нона ако слушаш! И капитан ли ще ставаш, та искаш ботуши? — засмя се дядо Христо и погледна Галчева.

Галчев извика на войника да доведе конете.

— Време е да си ходим — каза той.

Хубен доведе конете, Галчев прибра поводите и щеше вече да се качва, когато отгоре, откъм къщата на чифлика, се чу треперлив и ясен женски глас: «Дядо Христо! Дядо Христо!» Едно момиче, наметнато с голям червен шал, тичаше към кладе-

неца. Не беше Нона — приличаше по-скоро да е селянка. Като забеляза Галчева и войника, тя се спря, позавъртя се, като че искаше да се върне, но после пак се затича. Тя доде на няколко крачки, усмихваше се — беше Нона.

— А, госпожице, вие ли сте? — можа само да каже Галчев.

Но още по-учуден беше дядо Христо. Както стоеше на кладенеца, той я изгледа, после развълнувано и ниско каза:

— Какво си направила ти?

Нона се засмя.

— Дядо Христо, ще те питам нещо. . . Чакай, сега ще дода — каза тя, после се обърна към Галчева: — Приличат ли ми? Тия дрехи са на мама. Стоят ли ми хубаво?

Галчев я гледаше учуден. Най-хубавото нещо у нея беше шалът — разкошен червен шал с гъсти дълги ресни. Отдолу роклята беше тъмнокафява, без деколте, със стегнати ръкави, старомодна. Нона и косата си беше направила другояче: вчесана на път, стегната, пригладена. Лицето ѝ изглеждаше по-кръгло, черните ѝ очи лъщяха и се смееха. Като се позагръщаше с шала и подаваше едното си рамо напред, тя гледаше Галчева, усмихваше се и питаше

— Приличат ли ми? Стоят ли ми добре?

— Много, много ви приличат!

— Виждате ли какъв шал — каза Нона. — От чиста коприна е, много е тежък. Липискански шал, тъй казва тати, той го купил на мама. Таквиз шалове сега няма. А я вижте обущата — тя показа единия си крак, — с пиринчени токове. . . Е, как ме намирате? — каза тя, като се изправи и се засмя.

— Много сте хубава.

— Нали? — каза тя и очите ѝ светнаха. — Намерих ги в сандъка. Чакай, рекох, да ги облека. А вий де се изгубихте тия дни? Де бяхте? Аз два пъти дохаждах в Сеново. И Милчевски не знаеше де сте.

— Имах малко работа — каза Галчев. — Вие и

вчера сте били в Сеново. Имате ли писмо от годеника си?

Нона го погледна и насмешливо сви устни.

— Какво сте се загрижили за моя годеник?

— Нищо, попитах само. А вий бяхте ми обещали нещо.

— Какво съм ви обещала?

— Да ми разкажете оная история, за оня, дето паднал от трена.

— И за другия, дето падна от мотоциклета ли? Добре, но вий не се явихте. Вий малко внимание обръщате на новите си познати.

— Но вий пак ще изпълните обещанието си.

— Не се знае. Ще видим. — Тя се обърна, видя Николая и каза: — Какво се е намусил Николай, дядо Христо?

— Ботуши иска Николай. Казала си му, че ще му дадеш ботуши.

Нона се загърна повече с шала и се засмя.

— Аз му казах, че ако влезе там в гьола, в калта, и излезе, ще му станат на краката ботуши, а той. . . дядо Христо, ще те питам нещо, на ухото ще ти кажа . . . Довиждане! — каза тя на Галчева, усмихна се и се завтече към дяда Христа.

Галчев разбра, че повече няма защо да стои и се качи на коня си. На тръгване Нона още веднъж му кимна с глава и се усмихна. Когато минаваше покрай портата, Галчев видя, че на чердака стоеше един стар побелял човек, наметнат с палто—навярно беше Манолаки. Галчев поздрави — старецът едвам подигна ръка към калпака си. В същия миг отзад се зачуха стъпки, зазвъняха гердани — Нона се връщаше. Галчев се въздържа и не се обърна. Той мина покрай могилата и отблизо видя гроба на Антица — бял каменен паметник, ограден с желязна ограда.

Макар да беше доста далеч вече, Галчев не искаше да се обърне. «Защо не ме покани у тях? — помисли си той, малко огорчен. — Това е най-обикновеното нещо, което всеки би направил.» Той си

спомни, че колкото и да се държеше свободно, Нона изглеждаше наистина малко смутена, може би от неочакваната среща, но всичко туй не можеше да я накара да забрави една такава проста любезност. Все пак Галчев беше доволен, радваше се, че я видя, че я срещна. Когато пътят захвана да наваля по отвъдната страна на баира, той се обърна: на чардака, гдето още се тъмнееше сгърбената фигура на стареца, стоеше Нона, с червения шал на раменете си. «Тъй е стояла някога там и Антица» — помисли си Галчев и си спомни думите на Кутмака: «Антица беше селянка, а стана господарка. И каква господарка!»

VII

Къщата на чифлика беше голяма, двуетажна, с широка стряха и издаден отпред чардак, каквито са всички стари български къщи. Горе четири хубаво изработени диреци, с малки спретнати капители, по които имаше резба, подпираха чардака в четирите ъгъла. Долу направо диреците бяха само два, но по-яки, по-дебели, вложени в подложки от дялан камък, с които те стъпяха на земята като с големи конски копита. Там, гдето беше чардакът, къщата се вглъбяваше малко навътре от доста широка сундурма, оградена със също такъв пармаклък, с какъвто беше ограден и чардакът. Две врати, почернели от времето, обковани в няколко реда с големи железни гвоздеи, главите на които изглеждаха като пулове, се очертаваха върху варосаната, малко синкава стена. Отстрана на всяка врата имаше по един прозорец. Дъсчена стълба се спущаше надолу към двора.

Отпред, току до чардака, се намираше дървото, което се виждаше отвред наоколо — стар бряст, с дебел напукан дънер като на дъб. То започваше да се разклонява наравно с покрива, един клон, за да не чупи керемидите, беше отрязан и на това място сега имаше щърково гнездо. Оттам нататък дървото

се разпущаше свободно над покрива и на всички страни и тъй като беше високо и голямо, изглеждаше на катове, отделните му части приемаха най-различни форми и тъй бяха отдалечени една от друга, като че принадлежаха не на едно, а на няколко дървета. Ако горе, по самите върхове, вятърът възбръщаше листата откъм опакото и те затрептяваха като живи, вред другаде дървото оставаше спокойно; някъде се виждаха клоните, черни, като че намазани с катран, но веднага се губеха пак в гъстака; някъде листата, огрени отгоре от слънцето, изглеждаха светли и прозрачно зелени; на друго място се откриваха тъмни сенчести дълбочини, из които се чуваше да цвърчат и да се гонят врабчета, или се спущаха някъде отгоре тънки вейки и висяха като откършени. И една мека зеленикава сянка изпълваше въздуха под дървото като под шатър.

Беше към четири часа след пладне. Откъм къщи се зачу старешка кашлица и на сундурмата се показа Манолаки, с подпухнали очи, гологлав. Той току-що беше станал от сън, прозина се, изтри с длан насълзените си очи и поправи разрошените си мустаци, които под дебелия му месест нос бяха пожълтели от тютюна. Манолаки прехвърляше седемдесет и три години. Къс, дебел, с увиснали меса и тлъстини около гушата, той затътри чехлите си и тръгна към чардака. В един ъгъл, на сянка, беше постлано синьо котленско кебе, с една-две възглавници. Манолаки седна там — то си беше негово място, — изпъшка и се отпусна. Лицето му беше подпухнало, с нездрав пръстеноземен цвят, напръскано с по-дребни и по-едри черни петна, които му бяха останали след едно боледуване.

Манолаки погледна към къщи, но там беше тихо, нямаше никого. Като се поозърна насам-нататък, той видя долу на двора Енка и му извика:

— Енко! Де е мама ти? Я иди да я повикаш, търчи! Ела, речи, че дядо те вика да му направиш кафе.

Но зад Енка се показа Санка, снаха му, която идеше откъм градината. Манолаки разбра, че го е

чула, и не намери за нужно да каже и на нея какво иска. Санка, Тошовата жена, беше още млада, нисичка и малко приведена, но с хубавичко лице и със засмени добри очи.

— Де беше? — попита Манолаки. — Направи ми едно кафе. Оставяте къщата сама и ходите. Де беше?

— Ами, тате, нали вадим картофи? Всички сме там — баба Лукана, Галунка, Малин, всички.

— Ами Глуханека?

— Той сега доде. Трябва да е спал, нали пази нощя.

— Пази, пази той. Знам го аз как пази, тоз дембелин, и деня спи, и нощя спи. Там да стои при вас и да помага. Отзарана гледах как кравите изпиха млякото, а той не вижда. Доде се обърне, доде отиде да ги изпъди, изпиха го. Отпуснат чиляк!. . . А Нона де е? — попита Манолаки.

— В Сеново е, тате — обади се Санка отвътре.

Манолаки тури цигара в кехлибареното си цигаре и запуши. Къщата беше на високо място, можеше да се вижда надалеч и на всички страни. Манолаки поразгледа какво има из чифлика, погледна към овцете, които мръхтяха на поляната, към кладенците, гдето около изсъхналите улуци се въртяха гъски и прелитаха гълъби. След туй погледът му се насочи към кърa. Тревата беше посърнала, пожълтяла, по пътищата се дигаше прах и Манолаки си помисли, че ако отива все тъй, ще изгори всичко. Далеч сред полето се показа добитък, Манолаки се вгледа в него и позна, че е Николай с телците.

Санка донесе кафето, даде хляб на Енка и излезе. Манолаки не отвърна погледа си от кърa. Като всеки стар човек, той най-често си мислеше за едно нещо: какво е сега, а какво беше едно време. След първата глътка кафе той пак погледна към Николая и към телците, в паметта му се появиха други стада — големи стада, тежки стада и, без да усети, той потъна и се вдълбочи в спомените си.

Едно време пространната мера на чифлика беше

повече целина, покрита с такава буйна и висока трева, че никак не беше преувеличено, когато се кажеше, че добитъкът се закрива в нея. Мека, миризлива и чиста трева, която от вятъра лъщеше и се къдреше като коприна, имаше навред, но по някои места ставаше див, преплетен и непроходим бурен, истински леговища на вълци. Имаше високи по двати метра овчи опашки, които селяните сечаха вместо пръти и плетяха от тях кошове за мисир; генгерът (магарешкият трън) покриваше цели пространства и особено есенно време, когато изсъхнеше и закоравееше, а добитъкът проправеше из него тесни пътечки, приличаше на същинска гора. Мусубейският извор беше на петнадесет километра от Исьоренския чифлик. Едно време никой не го знаял, защото е бил скрит из буренака. Веднъж в чифлика на Муса̀ бей, същия, на името на когото се нарекло селото, се завърнала една крава и слугите забелязали, че краката ѝ до колената били кални. А било суша и наоколо вода нямало. Тогава тръгнали подир нея и намерили извора.

При такава мера не беше чудно, че Исьоренският чифлик беше прочут с добитъка, който развъждаше. Сред някоя зелена поляна можеше да се види черда от двеста-триста крави, позадрямали след богатата паша, едни прави, други легнали. Те не бяха много едри, но оправени и красиви, с по-тъмна козина по шията и по предницата, с малки заострени рогчета и с топли черни очи. Те си ходеха с телетата, защото никой по това време не мислеше да ги дои. В Исьоренския чифлик хранеха на ясла и стари волове за продан. Имаха и свои овце, но всяка пролет събираха марѝ (стари овце). Наесен дохождаха албанци с пискюллии фесове, с богати сърмени дрехи, купуваха след дълги пазарлъци всички млади телци и юнци, които можеха да отделят от черодата, купуваха и охранените волове и марѝте и ги откарваха в Цариград.

Ето откъде идеше тогава богатството на Манолакя. Освен овце и говеда, Манолаки имаше и голя-

ма хергеля, най-напред от петдесет-шейсет, а по-късно от сто и повече кобили. Сред тия широки и тревисти полета като джунгли, нищо по-красиво и дори страховито със своята първобитна сила не можеше да има от тия свободни полудиви коне. Гърдю не беше прав, когато казваше, че всички коне на Манолакя били черни, по-скоро Манолаки предпочиташе по-тъмни коне за впрягане. В хергелята му имаше коне с всякакъв косъм: червени, златисти, сиви, дори бели. Те бяха оправени, широки кобили, с големи търбуси, защото пасяха само трева, с гъсти гриви и дълги опашки, с див непокорен огън в очите. Между тях препускаха малки кончета с тънки като на сърни крака. По-едрите и по-стари кобили имаха на шиите си железни хлопки, които биеха като камбани. Из буренаците те се движеха винаги неспокойно, на бързи преливи, пръхтяха, размахваха опашки по лъскавите си гърбове, цвилеха.

Между тия коне, които нямаха подкови на копитата си и не знаеха какво е юзда, можеше да се види и някой тънък, мършав кон, с вехто турско седло, дървените краища на което са охлузени и оголени. Конят е свободен, движи се наедно с хергелята, но е невесел и умислен, на седлото му е окачена юзда, едно навито въже, една торба и един ямурлук. Той е конят на хергеледжията. Сам хергеледжията е заспал някъде в тревата. Стадото се пази добре и от жребеца, който, като забележи, че някои кобили са се заделили надалеч, препуска към тях, прибира ги, гони ги, като свива уши и навежда главата си почти до земята, до предните си крака, която кобила застигне, захапва я за хълбока и челюстите му изтракват като клещи.

Но слънцето е към обяд, припича и конете трябва да се карат на водопой. Из тревата излиза хергеледжията, пъргав, лек човек, с кожен силяхлък на кръста и със спуснати широки панталони, крачолите на които долу над цървулите са поразпрани отстрани. Той хваща сивия оседлан кон и се мята на гърба му. И тоя мършав кон, който досега беше ходил от-

пуснат и замислен между другите коне, необичан и гонен от тях, препуска като вятър, коремът му като че ще се допре до земята, над него дългият камшик на хергеледжията се разсуква във въздуха като черна змия и плющи, като че гърми пищов. Хергелята се събира, охранените лъскави гърбове на конете се нареждат нагъсто като риби, напред излиза черна кобила с хлопка, стадото тръгва след нея, проточва се на дълга върволица и в тръс се насочва право към чифлика.

Конят на хергеледжията може да бъде добре гледан, да е млад и як, но той никога не може да хвърли месо на гърба си, винаги е мършав, защото хергеледжията не го жали, когато е на него. А случва се да му се отвори голяма работа. Понякога, най-вече нощно време, било че усетят наблизо вълк, било че изтрещи отгоре им гръмотевица, конете на хергеледжията се подплашват, разбягват се и като предават все повече един на други страха си, изпадат в паника и в бесен кариер се понасят, накъдето им очи видят. Те препускат тъй с километри, спират се някъде за малко, разиграни, с разширени ноздри и подигнати опашки, пооглеждат се и след туй със същия луд бяг се понасят в обратна посока — пак тъй пряко през полето, в тъмнината, сред дъжда и светкавиците. Ако се случи да минат през някоя нива, тя остава след тях смачкана и претъпкана, като че бита от градушка. Туй е най-тежкото време за хергеледжията. Той хвърчи на мършавия си кон, мъчи се да посрещне стадото, да му пресече пътя, да го завърне и когато вече е успял да го посъбере, то пак се изплъзва и хуква в друга посока. Най-после, с голям труд, с потънал в пяна кон, той успява да спре тия разлудени коне, укротени повече от собствената си умора, отколкото от дългия му камшик.

Тия диви степни коне ги употребяваха само за една работа: вършееха с тях, нещо, което траеше най-много един месец, месец и половина. Като наближеше вършитба, цялото стадо, без да подозира

какво го чака, го докарваха в чифлика и го запираха в големия харман, ограден с висок каменен зид. От града бяха пристигнали вече пет-шест души налбанти, пъргави, сръчни и безстрашни хора. Всички коне от хергелята, които до това време не даваха да се докоснат с ръка, трябваше да се подковат, за да могат да вършеят. Също като северoамериканските индианци, налбантите хвърляха ласо, но го хвърляха малко по-инак: примката, направена от въжето, те я закачаха на върха на един дълъг прът и когато изплашените коне, прилепени към зида, гледаха да отбягнат, нахлуваха я върху шията на оная кобила, която им попаднеше. Най-напред животното се разскачваше, бъхтеше се, но примката все повече го стягаше и то се спираше, задушаваше се, очите му щяха да изскочат от страх и от болка. Тогава един от налбантите тичешката минава зад него и прекарва края на въжето зад един от задните му крака, между глезеня и копитото, след туй препъхва края на въжето през примката. Сега всички обтягат и теглят въжето, запримченият крак на кобилата се подига нагоре към корема ѝ, а главата ѝ се навежда и, тъй свито на топка и омаломощено, животното се поваля на земята. Нахвърлят се веднага всички отгоре му, един го хваща за ушите и натиска главата му, друг препъхва опашката му изпод задния му крак и натиска задницата му, останалите събират четирите крака накуп, като китка, обръщат ги нагоре и ги завързват. Със същата бързина, с каквато се правят хирургическите операции, майсторът обрязва нараснaлите, спитени и разкъсани копита, изглажда ги, слага подкова и започва да кове. За десетина минути най-много всичко е готово. Отвързват кобилата и тя избягва настрана, още изплашена, с изтръпнали нозе. След туй хващат втора, трета — и тъй докрай.

VIII

Слънцето беше се обърнало на запад, сянката на бряста се простря върху целия двор, прехвърли се през оградата и полази по насрещните покриви. Отвън край портата профуча на бялата алаша Енко и тъй препускаше, че Манолаки не свари да му извика, а само поклати глава, като че искаше да каже: «Ще паднеш, муле недно!» Изведнъж Манолаки сякаш се досети за нещо забравено, стана и като почака малко, докато изтръпне болката в колената му, тръгна към къщи с малки крачки, като все влачеше чехлите си.

След малко той се върна, като носеше едно старовремско шише с дълга шия, долу топчесто, с изрисувани по него цветчета. Шишенцето, доста големичко, беше пълно с ракия. Едно време Манолаки пиеше много, сега уж беше се зарекъл, но всяка вечер, когато наближаваше да се мръква, той си напълваше това шишенце и си го изпиваше на чардака сладко и по малко. И сега, като се връщаше на мястото си, той покашляше, но не че му се кашляше, а защото предвкусваше удоволствието, което си приготвяше.

Като седна на кебето и погледна към къра, Манолаки лесно намери нишката на мислите си, там, гдето беше я оставил преди малко. Но за хергелята той повече не искаше да мисли — едно, че всичко туй се отнасяше до по-отколешно време и, друго, защото в спомените му все по-често започваше да се мярка Гърдю, а той не искаше нито да мисли за него, нито да го вижда.

За други, по-добри години се замисли сега Манолаки: доде време и храните взеха да струват пари, в чифлиците не остана педя целина, всичко се разора. Хергелите не помагаха вече с новите си подкови — навсякъде задимиха вършачки.

Полето около Исьоренския чифлик пожълтя от ниви. Закипя работа, каквато никога по-рано не беше имало. Лете, по харман и по жетва, се набираха

до 200—250 души работници. Одаджията, който готвеше, имаше двама помощници, фурната изкарваше непрекъснато по сто хляба наведнъж. Избите бяха пълни с брашно, картофи, фасул, маслини и др., от кравите се издояваше по два чебъра мляко, подквасваше се или се правеше на сирене и отвара и отиваше за работниците. Имаше един управител за домакинска работа, вътре в чифлика, друг, немец-агроном — за полската. На работа бяха повече от трийсет каруци, шейсет впрегатни коня, сто и двайсет вола. Наместо старите паянтови дамища, Манолаки направи нови, белосани с вар, наредени един зад друг като казарми, с широки дворове пред тях за каруците. Всеки дам имаше на южния си край одая, в която живееха работниците, други малки къщички, ниски и продълговати, сложени на земята, каквито са татарските, бяха направени за семейните слуги. Целият чифлик беше ограден с каменна стена, която включваше всички постройки — вън оставаха само овчите саи, двата кладенци и саплъците. Караул от двама души пазеше нощно време, преглеждаше лампите, огньовете, за да не стане пожар, събуждаше ония работници, които трябваше да стават рано. В двора на Манолакя, пред «чорбаджийската» къща, имаше вързани две-три зли кучета, които нощно време пущаха. Също такива кучета на синджир имаше още на няколко по-опасни места. А други двайсет-трийсет кучета, черни, бели, жълти, по-големи и по-малки — цяла глутница, — след като ги нахранваха вечер с мамулено или просяно тесто, или със суроватка, изпъждаха ги навън, затваряха портите и ги оставяха да обикалят и да лаят цяла нощ вън от оградата.

Такъв беше Исьоренският чифлик, когато храните струваха пари и когато в него влезе Антица и стана господарка. Макар да си беше тежък и неподвижен и дори до най-близките места да не тръгваше пеш, по него време Манолаки често се виждаше по пътищата. От хергелята, от която все беше си запазил нещо, той избираше за себе си два тая —

млади четири-петгодишни коне, от най-хубавите. Обикновено те биваха тъмносиви, черни почти, високи, прибрани в корема като хрътки. С издигнати глави, те препускаха бързо и леко, като че не усещаха каруцата след себе си. Отпред стоеше Мурад, зад него, без да си служи с мека пружинена седялка, както правеха другите чифликчии, а седнал направо на дъното на каруцата, в сламата — корав българин си беше той — стоеше Манолаки, с калпак и с наметнато палто. Където и да отидеше, спреше ли се пред къщата на някой селянин, с когото имаше работа, или се отбиеше на кръчмата, той не слизаше от каруцата, ако ще би да стои там и цял час, и два. Онзи, с когото имаше да приказва, трябваше да доде при него, ако се почерпеха, донасяха им да пият до каруцата. Манолаки си заминаваше, когато поискаше, някак неочаквано, и докато ония, с които беше приказвал, още стояха на местата си и гледаха след него — бързите и яки коне бяха вече далеч. Да кара хубави коне, за Манолакя не беше само гордост и суетност — тъй той се чувствуваше по-сигурен: ако излезеше някой насреща му с лоша мисъл — а той си имаше своите врагове, — нямаше нужда от камшик, стигаше само да се поотпуснат юздите на конете и да им се изкрещи, както знаеше да прави това Мурад — и нищо вече не можеше да ги спре.

Все по това време стана и друга промяна: докато в Исьоренския чифлик въдеха само добитък, селяните от околните села нямаха какво да търсят там, не дохождаха, дори, от страх от кучетата, заобикаляха чифлика отдалеч и затуй не го познаваха. Но сега там се търсеха работни ръце и от всички близки села се изреждаха, било като постоянни слуги, било като временни работници — косачи, копачи, жетвари и харманджии, — безброй млади и възрастни мъже. Когато се връщаха по селата си, те вече не забравяха чифлика, както не забравяха черните очи и веселата усмивка на Антица. И вече не от завист, а защото всеки искаше да си има своя земя и да си я работи сам, те ако и да правеха разлика между Ма-

нолакя и Антица, често започнаха да мърморят против Манолакя, че бил богат, че имал много земя, че бил заграбил чужди ниви и т. н. Освен туй, разпалените партизански борби никога не ги събираха наедно и ако те бяха на една страна, Манолаки биваше на друга. И не си прощаваха един на друг. И ето че делото за мерата на арапското село, което беше забравено по съдилищата, изведнъж и окончателно се разреши: Манолаки изгуби две трети от земята си. Туй беше преди осемнайсет години. Преди две години, вече със закон, който засягаше всички големи чифликчии, бяха му отнели още земя.

И какво остана сега от чифлика? — мислеше си Манолаки. — Не остана дори и четвъртината му. Останаха малко хора, малко добитък. Антица почиваше горе, на върха на могилата, отгдето се виждаше и сегашният, и предишният чифлик. И като прехвърляше тези неща през ума си, Манолаки си спомняше, че сама̀ селянка, Антица много залягаше за селяните. Когато синовете му липсваха от чифлика и ключовете от маазите оставаха у нея, тя даваше от всичко по много, искаше да се готви добре за работниците, да се почерпват с ракия, да им се режат повече дини и пъпеши. Когато се хранеха, тя често ги заобикаляше и, хубава и усмихната, приказваше стях, шегуваше се. В края на жетвата, ако се устройваха големи веселби, с хора̀ и песни, то беше зарад Антица. Зарад Антица драгоманите нареждаха дълги-дълги благословии. А колко млади хора, които бяха служили в чифлика, беше венчала и колко деца кръщаваше всяка година! «Човек би рекъл — мислеше си Манолаки, — че още с дохаждането си, тя взе страната на селяните, тя ги привлече в чифлика, тя им го даде.»

Като стигна до това място на спомените си, Манолаки не можа да се удържи, стана и си наля още едно шишенце ракия. Оттук нататък той вече не подигна глава и не погледна настрана. Той беше достигнал оная точка в мислите си, от която не можеше да се откъса: мислеше си за Антица.

Стъмни се. На чардака, гдето под клоните на бряста беше още по-тъмно, все още светеше цигарата на Манолаки. Долу на двора се чуха гласове, разля се весел женски смях и някой лудешката се хвърли нагоре по стълбите. На чардака, тънка и стройна в бялата си рокля, се изправи Нона.

— Е, Ноне, доде ли си? Какво. . . де беше. . . кажи де, какво има в Сеново? — започна Манолаки и тозчас се разбра, че езикът му е надебелял и мъчно се обръща. Той сам се ядоса от туй и за да се прикрие, рече да посгълчи Нона: — Много караш коня ти, Ноне, много го препускаш. Какво има? Какво правят онез хайдутяги, сеновчани?

Нона все го гледаше, в тъмнината лицето ѝ едва се забелязваше, но очите ѝ лъщяха и се смееха.

— Ти, тате, пак си пълнил втори път шишенцето — каза най-после тя. — Познавам, познавам!

— Е, Ноне, и ти. . . Аз малко пия сега — отвърна Манолаки, но веднага с по-мек и по-добродушен глас прибави: — Какво да правя, Ноне, стар човек съм, не мога. . .

IX

Работите на чифлика не отиваха твърде добре. Вече бяха продали доста нещо от новата храна, а още разноските от жетвата стояха неплатени. Както ставаше всяка година, ония, които имаха да вземат — банки, дружества, търговци, — бяха се обадили вече, кои с писмо, кои с призовка, от бирника беше се получило червено известие за данъците. Един ден — същия тоя ден, когато Галчев беше минал покрай чифлика — Манолаки, както си седеше на чардака, поиска да попрегледа сметките си, пообърна се към къщи и щеше вече да извика да му донесат тефтеря, когато чу гласа на Нона. Тя си пееше нещо и идеше насам.

— Ноне — каза ѝ Манолаки, когато тя беше горе, — кажи на Санка да ми донесе тефтеря. Мал-

кия тефтер, в желтия сандък е, тя го знае. Ама полека, че вътре има книжа. И карандаша да ми даде.

Нона почака, докато той свърши, засмя се, когато го чу да казва «карандаша», и влезе вътре. Санка беше седнала на миндеря до прозореца и шиеше. Като видя, че Нона се смее, усмихна се и тя, като в същото време улови с уста един конец и го скъса.

— Санке, тати иска тефтеря, малкия тефтер. В жълтия сандък бил. И карандаша му занес — каза Нона и пак се засмя.

Санка скочи, остави шева си, завтече се и отвори един от двата пъстри брашовски сандъци, които бяха до стената. Като побърка малко, тя извади един тесен-дълъг тефтер, с пъстри корици.

— Тоз е — каза тя, като погледна към земята и се наведе, защото нещо падна от тефтеря.

— Внимавай! — извика ѝ Нона. — Падна някаква книга.

— Не е книга, а портрет — каза Санка, като подигна от земята една овехтяла фотография и я загледа.— А! аз отколе не бях виждала тоз портрет. Ноне, майка ти. . .

— Дай го! — извика Нона и грабна фотографията. — Ах, мама, мама! — завика тя, като погледна фотографията, притисна я до гърдите си и пак я загледа. — Ела, Санке, да видиш колко е хубава мама. . . Не, занес тефтеря, че тогаз.

— Дай да турим портрета на мястото му, свекъра ще се кара.

— Я върви ти! Занеси му и карандаша. Ти май не знаеш какво е карандаш. Молива му дай!

Нона отиде близо до прозореца и все тъй развълнувана и зарадвана продължаваше да гледа фотографията. Тя я знаеше, но беше я позабравила. Както се виждаше, Манолаки и Антица бяха ходили на черква — черквата се виждаше малко настрана — и бяха се снели с каруцата и с конете. Отпред стоеше дядо Христо, млад още, и един турчин, който държеше юздите, а отзад беше Манолаки, както си ходеше, с наметнато палто, с калпак. Долу на земята,

както е щяла да се качва, стоеше Антица, наметната с хубав голям шал, пременена, с бяло кръгло лице, черноока и усмихната.

— Гледай, Санке, гледай — каза Нона, като протегна ръка и тури фотографията пред очите ѝ. — Никъде мама не е излизала тъй хубава, както тука! Ах, мойта майчица, мойта мила майчица! Виж, Санке, очите ѝ. . . каква усмивка! И какъв шал! . . .

Миг-два още Нона седя тъй, загледана в избелялата фотография, след туй я остави на масата, отиде при сандъка, не тоя, който беше отворен, а по-големия, отвори го и започна да рови из него.

— Ноне, какво правиш? — извика плахо Санка. — Недей, Ноне, след два-три деня си отиваме в града, кой ще реди сандъка? Аз съм го натъкмила, Ноне. . .

— Не викай, Санке, мирно стой — отвърна ѝ спокойно Нона и без да иска да знае, прехвърляше едно-друго из сандъка.

— Ах, боже, боже. . . И Тошо, и той отиде в града и не се връща, старият се кара — зареди с плачлив глас Санка и, както правеше винаги, когато ѝ беше мъчно за нещо, излезе навън.

Нона извади от сандъка един голям червен шал и го поразгърна. Той беше същият шал, с който Антица беше се снела на фотографията. Извади след туй една кафява старовремска рокля, обуща с нириничени токове, един тънък ръченик, сребърни гривни, нанизи. Като натрупа всичко туй, без да се бави нито миг, Нона започна да се преоблича — съблече своите дрехи и облече дрехите на майка си, които беше извадила. Когато се приготви и натъкми, тя се погледна веднъж-дваж в огледалото, усмихна се и отърча на чардака. Още от вратата тя каза:

— Тате, я ме виж! — Манолаки, наведен над тефтеря, не я чу. — Виж ме де, тате! — по-настойчиво извика Нона.

Манолаки я погледна, след туй сне очилата си и пак я погледна. . .

— Е, защо. . . Какво си направила, защо си ги

облякла? Те не са за носене, нека си стоят там, защо ги пипаш, не бива да ги пипаш. . .

— Нищо де, тате. Ама нали ми стоят хубаво?

Манолаки не отвърна, пък и Нона не го дочака, тя видя дядя Христа на кладенеца, още от по-рано беше намислила да го пита нещо и тичешката се спусна нататък. Манолаки затвори тефтеря, сложи очилата си върху него и взе да пали цигара. Ръцете му, с къси, подпухнали пръсти, трепереха.

Нона тичаше към кладенеца. Когато беше вече доста наблизо, тя видя един войник да държи два коня, а малко настрана видя и Галчева. Помисли да се върне, поколеба се, но пак се завтече нататък. Тогава тя беше се срещнала с Галчева при кладенеца.

Когато Галчев си тръгна, Нона беше забравила какво щеше да пита дядя Христа, не стоя при него и пак тъй тичешката се върна към къщи. Пред нея, на коня си, вървеше Галчев и ако той беше се обърнал, тя щеше да го покани у тях. Но Галчев не се обърна, а и нейната гордост не ѝ позволи да му извика.

— Хайде сега, съблечи тез дрехи, не ходи с тях — каза ѝ Манолаки. — Кой е тоз, новият офицер ли е?

— Той е, тате.

— Къде отива? Защо не го покани у нас?

— Ами че, тате. . . той много бързал. Е, няма нищо, друг път ще го поканим.

Нона влезе в къщи, но не отиде в стаята, гдето беше по-рано, а мина в най-крайната стая, която гледаше към пътя, прилепи се до прозореца и погледна. Галчев все повече се отдалечаваше на коня си. «Няма ли да се обърне пак?» — каза си Нона и усети как бие сърцето ѝ. Веднага тя се дръпна от прозореца, изправи се гордо и поотърси глава. «Що пък съм се зазяпала подир туй глупаво офицерче?»— скара се сама на себе си тя и излезе на чардака. Тя пак погледна на запад и когато вече Галчев се закриваше зад баиря, тя хубаво видя, че той се обърна и погледна насам. Нона се развесели и си затанани-

ка нещо. После погледна Манолакя, който отново беше се залисал над тефтеря си, и му подхвърли дяволито:

— Е, тате, направи ли си билянца?

Манолаки махна с ръка, за да не му бърка. Той си имаше някои свои думи, като «карандаш», «паралия», «Франца» и т. н., които винаги разсмиваха Нона. Като влезе вътре, Нона се спря пред огледалото и както се оглеждаше, видя Санка, че влиза.

— Виж ме, Санке! — каза тя, като се обърна и се засмя. — Хубава ли съм?

— Ах, Ноне, Ноне! — можа да каже само Санка, като я гледаше смаяна. Тя се вълнуваше и от туй, че Нона наистина беше хубава, и от необикновената ѝ прилика с майка ѝ, същата Антица, както Санка беше я запомнила. Както беше объркана, тя забрави пакета, който държеше, сложи го на масата и пак прошепна: — Божичко, Ноне. . .

— Не съм Нона аз. Аз съм Антица Славовска! Аз съм господарката тука. Знаеш ли, Санке, срещнах сеновския офицер на кладенеца. Съвсем се обърка, като ме видя.

— Ти лошо правиш, дето приказваш с него. Ще земат да те одумват хората, годеница си.

— Да не мислиш пък, че съм полудяла за него — каза Нона, като се усмихваше сама на себе си в огледалото. — Искам ей тъй, да си поиграя с него. Да го гледам как се черви, как се стеснява. Ами че той е съвсем млад! Момче.

— Ти и за Йосифа казваше тъй, а сетне. . .

— Остави го тоз проклетник! — разсърди се Нона.

— Шът! полека! Йосиф е тука.

— Тук ли е? Кога доде?

— Ей сега доде. Слезе от една каруца. Чакай, той ми даде нещо — каза Санка, като си спомни за пакета. — Ха, ето го. На̀ ти го, книга имало вътре.

— Не му ща книгата. Хвърли я през прозореца.

— Той каза, че вътре имало писмо.

Нона разтвори пакета, намери писмото и отиде

до прозореца. Докато тя четеше писмото, Санка стоеше зад нея и я гледаше. Изведнъж Нона смачка писмото, скъса го на дребни късчета и го хвърли през прозореца. Санка се усмихна.

— Де остави онзи портрет, Ноне? — каза тя. — Дай да го прибера и да го туря, дето си беше, че старият ще го потърси.

Нона не се обърна, Санка намери вехтата фотография на масата, прибра я в сандъка и излезе. Като остана сама, Нона облече дрехите, с които си ходеше всеки ден. Тя се поослуша: на чардака Манолаки и Йосиф още говореха. Със стиснати малки устни, с потъмнели очи, в които още светеха сърдити пламъчета, тя излезе на сундурмата, пристъпи напред и се опря на пармаклъка. Меката спокойна сянка на бряста хвърляше зеленикави отражения върху мургавото ѝ и все пак розово лице, очите ѝ гледаха надалеч, черните гъсти мигли ги заграждаха, но не трепваха. Нона като че беше сама, като че на две крачки от нея нямаше хора. Ни веднъж тя не погледна към Йосифа. Като постоя тъй някое време, тя се обърна и влезе в къщи.

X

Между Давид Кьосето, бащата на Йосифа, и Манолакя съществуваха стари връзки. Преди години, когато още нямаше сеялки, Давид беше «тоумджията» на чифлика, т. е. той засяваше нивите, защото сеенето с ръка беше мъчна и тънка работа. . . Тъй, година след година, Давид стана свой човек на Манолакя, а Йосиф и Нона се знаеха още от деца. Йосиф беше с две-три години по-голям. Докато бяха малки, те рядко се спогаждаха, защото Нона, като всяко разглезено дете, беше своенравна, искаше да я слушат, да властвува над другите, а синът на Давид Кьосето не се покоряваше лесно и също като баща си беше заядлив и присмехулник. По-нататък, колкото повече растяха, те се срещаха все по-рядко и ако не бяха

чужди един на друг, не бяха и много близки. Това лято, като се върна от чужбина, Нона завари не предишния Йосиф, а възмъжал, умен и симпатичен момък. Не беше и грозен. За Нона не беше мъчно да разбере, че една от учителките в Сеново, някоя си Славка Шанова, като че не беше равнодушна към Йосифа, нито той към нея. А това, както сама Нона казваше, тя не можеше да търпи. Вътре в една седмица всичко се промени — оскърбена, отчаяна и разплакана, Славка веднага след изпита си замина, а Йосиф и Нона се сприятелиха много и ходеха все заедно. Не след много в Сеново се появи и Галчев.

Към сина на Давид Кьосето Манолаки имаше особена слабост. Детето, което беше милвал едно време, когато баща му го довеждаше в чифлика, сега беше умен и добър момък. По-нататък Манолаки не искаше да слуша нито за «крайните идеи» на Йосифа, както се изразяваше кметът Алекси, нито обръщаше внимание на клюките, че Йосиф бил бунтувал селяните против него. Строг и затворен спрямо другите, с Йосифа той обичаше да се разговаря и за политика, и за всичко. Освен туй, тайно от домашните си, той прибягваше до помощта на Йосифа и в някои свои сметки.

От чардака те бяха минали в стаята на Манолакя. И тук имаше миндер до прозореца, но Манолаки беше седнал по турски на чергата — нему тъй му беше по-удобно, — а Йосиф седеше на стол до него. Помежду им имаше куп книжа.

— Вземи сега пък тез, Йошка — каза Манолаки, като извади из един плик връзка търговски писма. — Прегледай ги, събери числата и ми кажи колко правят. — Той поправи очилата си, потърси цигарите из джебовете си и добави: — Всичко туй са стари боклуци. Да видя барем колко правят.

Йосиф започна да преглежда писмата едно по едно, като в същото време написваше по една цифра на един лист, събра ги най-после и подаде листа на Манолакя.

— Ето колко правят — каза той и докато Мано-

лаки гледаше цифрите, той се обърна към прозореца и се замисли. Лицето му беше продълговато, слабо, но със здрава червенина, имаше гъсти руси коси, изправени над челото му, и руси мустаци. Той не си бръснеше мустаците, както правеха всички млади хора, и макар да бяха доста дължки, не го правеха по-стар, нито пък закриваха червените му, хубаво очертани устни. Като баща си, и той беше синеок.

Манолаки прочете веднъж и дваж дългата цифра, остави листа настрана и поклати глава:

— Няма да се отървем от тез борчове, Йошка! Да изгребем храната от хамбарите до зърно и да я продадем, пак няма да се изплатим. Ти какво се замисли?

— Нищо, уморен съм малко.

— Няма, няма — подзе Манолаки. — Тошо закара пак в града три-четири каруци. И то, магарето недно, трябваше да си доде снощи, а още го няма. Ще ме разсипе тоз моя син, Йошка. Прахосник! Дай му само да яде и да пие, дай му да пръска пари.

— Е, дядо Маноле — усмихна се леко Йосиф, — парите трябва да се харчат. Тъй е по-добре. Тъй ще видят полза и сиромасите.

— Хм. . . знам, знам. Разбирам, Йошка, разбирам. — Манолаки се подигна с мъка и тежко тръгна към долапа, гдето си държеше книжата. — Разбирам те аз тебе, Йошка. Е, слезли ли са червените на Дунава? Ще додат ли тука?

— Има да падат чорбаджийски глави, дядо Маноле! — засмя се пак Йосиф. Манолаки, както пристъпяше с малки крачки и се поклащаше, махна с ръка, като че искаше да каже: «Нека става що ще, аз съм стар!»

Йосиф пак се замисли. Той си спомни как веднъж в училището, върху чиновете в празната класна стая, бяха седнали той, Нона и Славка. Той приказваше само с Нона, за Славка беше забравил. И изведнъж тя закри очите си с ръце и заплака с глас. Йосиф добре помнеше, че вън валеше дъжд и гърмеше. «Аз ще й кажа всичко — мислеше си той за Нона. —

Ще й прочета писмата на Славка. Нека види жертвата си.»

— Дето имаш да даваш, не ти прощават, а който има да ти дава, не иска да знае — говореше Манолаки, като се връщаше и носеше една сгъната хартия. — Я виж тук, Йошка, има ли писано нещо за пишманлък. Тоз кондрат е за дюкяна ми в касабата.

Йосиф прегледа договора: имаше наистина предвидено условие за «пишманлък» и тъй като сумата беше доста голяма, Йосиф погледна Манолакя и се усмихна. След туй той му прочете целия пасаж. Като свършиха и тази работа, Йосиф стана. Той беше чул, че Санка говори на двора, а Нона беше останала в къщи.

— Къде скочи? Ще излезеш ли? — каза Манолаки.—Хайде излез, то колкото работа имаше, ний я свършихме. Ами ти имаш вестници — каза Манолаки, когато Йосиф беше вече до вратата. — Я дай да ги прегледам.

Йосиф извади вестниците от джеба си и му ги даде. Той мина в стаята, гдето беше Нона, и я завари, че стои права до отворения прозорец — навярно беше го познала по стъпките му. Тя не се обърна и не погледна Йосифа. Леко усмихнат, той мина и седна до масата.

— Както виждам, много сте любезни с гостите си — каза той, като взе една книга и я разгъна. Нона пак не се обърна. — Е, да, то зависи кой е гостенина. Ако беше друг — той натърти тая дума, — друго щеше да бъде. На такъв гостенин можем да се хвърлим и на шията.

Нона се обърна изведнъж. Тя държеше ръцете си отзад. Колкото и да беше разсърдена, хубавото й лице не можеше да се загрози. И сега на него като че имаше една усмивка, скрита под гневния блясък на очите й, разляна навсякъде по лицето й, без да може да се долови где е — на устните й или около очите с тъмните й клепачи, спуснати наполовина.

— Как не те е срам! — каза тя. — Хубаво си направил, та искаш и да те посрещам. След като си

ми написал туй писмо. И какви изрази, боже, какви изрази! О, аз няма да забравя туй! Никой досега не е посмявал да ми каже такива думи, никой, никой. И аз се чудя как си дошел! Как стоиш още!

Йосиф се загледа в книгата, която държеше, като че се мъчеше да прочете нещо. «Ей сега ще ѝ кажа всичко — помисли си той, като усети, че кръв нахлу в главата му. — Да се свърши всичко.» Той мислеше да ѝ каже как тя се показваше увлечена в него — а може да е била увлечена — само да отстрани Славка. А сега, когато вижда, че той я обича, тя се преструва на добродетелна годеница и не иска да си спомни какво му е говорила и как се е държала с него до вчера. Йосиф все гледаше в книгата. «Но ако ѝ кажа всичко туй, тя ще избяга и аз повече няма да я видя» — мина му през ума, хвърли книгата на масата и се усмихна.

— Е, Ноне, не се сърди. Прощавай, сбърках. Най-после аз исках да ти дам някои съвети.

— Съвети? Какъв си ми ти да ми даваш съвети?

— Какъв съм ти! Приятел съм ти.

— Не си ми приятел ти.

— Е, добре де — каза Йосиф и се позасмя. — Аз не забравям, че моя баща е бил слуга у вас и аз съм ваш покорен роб.

Нона го погледна учудено и весело в същото време: тя познаваше тая негова черта — да иронизира сам себе си, когато е принуден да отстъпи от нещо.

Те заговориха по-спокойно. Йосиф знаеше, че наместо да се спира Нона в увлечението ѝ, по-добре е да се остави, за да се върне сама след първото разочарование. Но той беше ревнив, оплакваше се, укоряваше Нона и разговорът им отново се превърна на караница. Между друго Йосиф разказа какво се говореше в Сеново за Нона и за Галчева. Тия селски клюки дразнеха Нона, във възмущението си тя все повече се разпалваше и по-високо издигаше гласа си. Изведнъж тя скочи и се упъти към вратата.

— Ти измисляш всичко туй! — извика тя. — Само за да ме ядосваш. Ще говориш ли още?

— Няма, няма вече, Ноне — усмихваше се Йосиф. — Ще приказваме за друго. Седни, седни си на мястото.

Нона го изгледа, повърна се няколко крачки, но не седна.

— Какво се карате? — каза Санка от вратата, като гледаше със засмените си очи ту единия, ту другия. — Какво имате да делите, та се карате?

— Ето Санка, ето една добра душа — каза Йосиф. — Ела, Санке, ела.

— Ти, Йосифе, не вземеш да разкажеш какво има в село, ами. . . Какво прави дядо Давид?

— Той се занимава сега с важна работа — каза Йосиф. — Праща пчелите си да крадат мед от пчелите на Кутмака.

Нона и Санка се засмяха.

— Наистина, дядо Тодор разправяше за туй — каза Санка. — Но възможно ли е?

Йосиф беше намерил между книжата на масата една малка фотография на Нона и я гледаше.

— Ноне, много хубаво си излязла тук — каза той. — Аз ще я взема за спомен. — Той посегна да тури фотографията в джоба си, но Нона хвана ръката му и я измъкна.

— Не ти давам нищо аз. Не заслужаваш!

— Не може, Йосифе — обади се Санка. — Нона не бива да дава портрети, че е годеница.

— Да, годеница е — каза Йосиф. — Но кой ѝ е годеника?

— Ти си ми годеника — разсърди се Нона. — Много добре те разбирам. Ей за тия думи не те обичам аз тебе.

Йосиф се побави още някое време. Каниха го да остане на обяд, но той не се съгласи и стана да си ходи. На чардака той се отби при Манолакя да си вземе сбогом.

— Много здраве на баща ти — заръчваше му

Манолаки. — И пак да додеш, Йошка. Вземи си вестниците, аз ги прочетох.

Един селянин си показа главата над оградата и извика:

— Даскале, хайде да ходим, че закъсняхме.

Той беше с големи руси мустаци и от гърлестия му глас двете кучета, които бяха вързани в двора, скочиха, раздрънкаха веригите си и залаяха.

— Бай Герге, ти слез към кладенеца — каза му Йосиф. — Аз ще те стигна.

Йосиф си взе сбогом с Манолакя и Санка, простря ръката си и към Нона, но тя не я пое и каза:

— Аз ще дода да те изпратя.

Когато бяха близо до кладенеца, гдето чакаше каруцата, Йосиф се спря.

— Ноне, ти беше много лоша с мене днес. Нито една добра дума не ми каза. А пък сега аз — гласът му потрепна — тъй имам нужда от добра дума. Много грижи имам, много работа. И страшна отговорност. Аз съм, ако искаш да знаеш, в най-решителния завой на живота си.

Нона го погледна.

— Туй пък какво е? Какво приказваш?

— Ноне, много работи бих ти казал аз, но на тебе, като на децата, може да се говори само на шега.

— А, тъй ли?

— Не се сърди, Ноне, аз ти казвам право.

За миг той поиска да бъде искрен с Нона и да ѝ каже какво го мъчи и какво му тежи. Разбира се, той не можеше да ѝ открие тайни, които не бяха само негови, не можеше, например, да ѝ каже, че се готви бунт и че той ще участвува в него. Но можеше да ѝ загатне отдалеч за всичко това, да възбуди у нея съчувствие към себе си и да се опита — той за туй беше дошел — да я отвърне от увлечението ѝ към Галчева. И за да изпита предварително как би посрещнала думите му, той я погледна: изправена, жизнерадостна, Нона стоеше до него, обърната малко настрана, гледаше пред себе си, усмихната, със светнали очи, сякаш се радваше на онуй, което си

мислеше. Йосиф разбра, че усилията му ще бъдат напразни: с мислите си, с цялото си същество Нона беше нейде другаде.

— Не, Ноне, не, аз се шегувам — каза той, като се скри пак в предишната си притворна веселост. — Нищо особено нямам да ти кажа. Наистина имам грижи, много грижи. В главата ми е цял хаос. Ей тук — той посочи с пръст челото си — не е много в ред.

Нона погледна челото му, гдето той още държеше пръста си, и каза:

— Ти там имаш един белег, от какво е?

— Удариха ме, като бях малък.

— Я да видя! — Нона поглади с ръка челото му. — Боли ли те?

— Не, не ме боли — каза Йосиф, усмихна се и се наведе. — Целуни ме там.

— Проклетник! — извика Нона, дръпна си ръката, обърна се и забърза към чифлика.

— Довиждане, Ноне! — извика след нея Йосиф.

XI

Надвечер Тошо си дойде от града. Макар да беше го чакал още от сутринта, Манолаки не забеляза трите каруци, когато те, една след друга, завиха край кладенеца, защото помежду бяха се препречили овцете, а той гледаше тях. Като не обичаше да слиза от чардака и да походи дори из чифлика, Манолаки не пропущаше случай да се взре внимателно, строго и продължително, както гледа всяко господарско око, във всичко, което мине покрай него. След като бяха ги издоили, скупчени една до друга, напечени от слънцето и с наведени глави, овцете се точеха на дълга върволица към къра. Едно магаре вървеше отпред, без юлар, но със самар, върху който беше прехвърлен ямурлук, а отстрани беше окачен голям бъкел. Малко по малко овцете изпредиха магарето, минаха от двете му страни и се събраха отпред. Магарето остана посред тях. Изведнъж то сви уши, раз-

скача се, изплаши овцете и излезе пак напред. «Виж го ти, магаре е — помисли си Манолаки, — но и то си знае цената, иска да върви напред.» Васил съгмалджията идеше отзад и, както вървеше, поотчупваше от хляба си и ядеше. Кучетата му бяха го заобиколили и сегиз-тогиз той им хвърляше по някоя хапка, която те лапваха още във въздуха. Другият овчар Цонко и дядо Христо внасяха, като го носеха на раменете си на върлина, чебъра с млякото.

— Санке, бате Тошо си иде! — извика Нона от прозореца.

Манолаки се обърна и видя, че откъм дама, с преметнати дисаги на рамо, с широкопола жетварска шапка, идеше Тошо. Всички безпокойства на Манолакя около връщането на Тоша изчезнаха, но гневът му не утихна. Той можеше само да отложи за по-късно обяснението си с Тошо и без да го погледне вече, обърна очите си пак към овцете.

Нона и Санка изскочиха да посрещнат Тошо.

— Бате Тошо, купи ли ми нещо? — викаше Нона.

— Защо закъсня, Тошо? — каза Санка, като пое дисагите от рамото му. — Цяла нощ не съм спала, защо закъсня?

— То не е твоя работа, има кой да ме пита за туй — отвърна сопнато Тошо и хвърли безпокоен поглед към Манолакя. — Има, има, Ноне, и за тебе нещо, в дисагите е. Нà, чети и се просвещавай! — каза той, като извади вестници от джоба си и ги подаде на Нона.

Жените влязоха в къщи. Тошо се побави, сне шапката си и взе да се поотърсва с ръка от праха и сламата. Той беше около четирийсетгодишен, сух, с дълъг нос, с набръчкано ниско чело. Нещо гузно и неспокойно имаше в кафявите му очи. Той не приличаше нито на Нона, нито на Манолакя.

— Много изсъхна — каза той, — един прах по пътя, страшна работа. И горещо. Затуй почакахме, та да тръгнем по хладина.

Манолаки гледаше все настрана. Тошо разбра,

че баща му е сърдит, че няма да проговори, и си влезе в къщи. Но той беше лекомислен и безгрижен човек, не се мина много време и Манолаки го чу, че високо разправя нещо, а Нона и Санка се смееха. Манолаки се ядоса, стана и като вървеше тежко и се покашлюваше, влезе вътре. Той мина и седна на миндеря, без да каже нещо, като си даваше вид, че и той е дошел да послуша. Тошо доби кураж и се отпусна още повече.

— Да ви разкажа и друга новина — започна той. — Савата Узунски, нали го знаете, прошенописеца? Умря. И знаете ли как? Отива на Джамадиновия хан и казва: «Дайте ми една чаша сода. Студена да е.» Изважда си часовника и рекъл: «Поскоро, рекъл, часът е дванайсет, а аз бързам, ще заминавам.» Дават му содата, изпива я наведнъж — пада и умира!

Нона и Санка плахо се спогледаха.

— Какво му е станало, не знам. Ама и той си беше все болен. А взели, че запечатали содената фабрика на Тодоракя. Аз го срещнах: «Щели да издирват, казва, да не е била отровна содата. Как, казва, ще е отровна; ако чешмите са отровни, тогаз и содата ми ще е отровна. Аз, казва, правя. . .»

— Остави сега туй! — прекъсна го Манолаки, като се намръщи. — Стига. Как са цените, какво казва Миал?

— Цените все падат. «И няма надежда, каза бай Миал, да се дигнат скоро. Ще направите, казва, по-добре, колкото храна имате за продан, да я оставите за подир Димитровден.»

Манолаки се позамисли. Тошо, както му беше обичай, пак се отпусна.

— Няма добри цени и туйто. Апостол от Каралез и той се оплаква: «Ще снема, казва, буюндруците на воловете и ще ги натиря, няма да правя чифчилък.» И затъ тъй е, аз защо казвам, друго нещо трябва да се залови. Дошел си Захария, Люцкановия син, по инженерство свършил. «Фабрики, кай, трябва, бай Тошо, фабрики!» И затъ тъй е. Тошо

Хаджигергев не можа да направи фабрика за хартия, ама аз ще я направя. Само от нашите саплъци има да работим две години, защо да гният на бозлука?

— Какво казваш, бате Тошо, каква фабрика ще правиш? — попита Нона.

— За амбалаж. Фабрика за халваджийска книга.

— Не, бате Тошо, не. Аз искам да е за халва!

Нона се закиска зад вестника, но Санка я забеляза и се изчерви.

— Не се смей, Ноне — все тъй самоуверено подзе Тошо. — Ще видиш ти. Аз защо казвам, че твоя годеник час по-скоро трябва да доде. Сега в Швейцария банките дават пари с много малка лихва. Я да ми паднат мене на ръка малко швейцарски франкове, че ще видиш.

— Остави сега туй — прекъсна го пак Манолаки. — Току ги дрънкаш и ти, ни врели, ни кипели. — Манолаки помълча, погледна към Нона и каза:

— Той, твоя годеник, ако ще дохожда, трябва да доде вече. Утре ще се разкалят пътищата и не ще е вече за никъде. Какво ти пише, кога ще доде?

— Ами че, тате, нали ти казах. Случило му се работа, сега пък след десетина деня щял да тръгне. Какво да правя, все отлага.

— При Овчарова ходи ли? — обърна се Манолаки към Тоша.

— Ходих. «Много здраве, кай, на баща ти. На 27, кай, на тоз месец, съдът ще доде и делото ще се гледа.» Само че — каза Тошо, като помисли малко — сеновчани се канели да ни изпреварят.

— Как да ни изпреварят?

— Заканвали се да изорат нивата.

Манолаки стана и тръгна към вратата. Всеки път, кога му споменяха за сеновчани, той мъчно вече можеше да сдържи яда си.

— А като си идех насам — каза Тошо, — ей там в алчака срещнах Гърдя. Току се мярна пред каруцата, погледа ме, погледа и пое пак през къра.

— Хайдуци! Всички са хайдуци! — избухна Манолаки. — Щели били да орат нивата, коя нива ще орат? Тяхна ли е нивата? Те ли имат тапия за нея или аз? Малко ли земя ми изядоха, че още искат? Бре, бре, бре! Без срам хора, без господ хора! Камшик за тях, камшик!

Разтреперан, с пребледняло, подпухнало лице, като се задъхваше, Манолаки излезе от стаята. След малко, докато Нона, Тошо и Санка още приказваха ниско, чу се пак сърдитият глас на Манолакя:

— Тошо, я ела при мене!

Тошо скочи, загледа плахо и без да ще, похвана се отвън по джоба, гдето беше портфейлът му.

— Тошо, хем да не се карате — пришепна му Санка.

— Кой се кара? Аз кога съм се карал? Той се кара.

Нона хвърли вестника, усмихна се на Санка и излезе. На чардака тя се поспря, след туй слезе на двора и оттам мина в градината, която беше зад къщата. «Много взеха да ме подпитват за годеника ми — помисли си Нона и се усмихна. — И той, Жан, защо не доде? Е, пък най-после когато доде. Ще видим тогаз.» Нейните мисли за годеника ѝ се спираха винаги дотук. Не че беше го забравила или че чувствата ѝ към него бяха се изменили, но да мисли кога ще доде, какво ще стане, за нея беше една грижа, а всичките си грижи тя имаше обичай да ги туря настрана, да ги отлага. Когато си спомняше за живота си в Швейцария, за разходките и разговорите си с Жан (той не беше евреин, тая измислица беше съчинена от сеновчани, но и Нона сама я поддържаше с шегите си), дори когато тук четеше писмата му и му отговаряше, струваше ѝ се, че всичко туй се отнася към друг живот, към друг свят, към който тя един ден ще трябва да се върне. Но щеше да се върне пак тая Нона, която някога беше се разхождала из улиците на Женева, а не тая Нона, която живееше сега тук, в чифлика, която беше изгоряла от слънцето, препускаше коне, скиташе из стърнищата, разгова-

ряше с прости, загрубели хора, почернели и те като нея от слънцето. И нито ѝ минаваше през ум докога ще трае или дали изобщо ще се промени някога тоя ѝ живот.

Градината беше голяма, с много овошки. Някъде дърветата бяха начесто, някъде се раздалечаваха и по откритите места стърчаха сухи пръти, забити в земята, по които се увиваше изсъхнал боб. Зеленееха се гнезда с картофи, високи слънчовки обръщаха към слънцето големи тежки пити. Близо до каменната ограда растеше коприва и бучиниш, жълтееха се тикви, но към тия места Нона винаги изпитваше страх, защото още от малка бяха я наплашили, че там има змии. Слънцето беше заседнало, цялата градина беше в сянка, само навън, по гърбовете на саилъците, още грееше яркочервена светлина.

Изведнъж нещо зашумоля и Нона се спря. Докато разбере какво има, наблизо пред нея, по дънера на една слива, се свлече, като че падна на земята, Енко и тозчас удари на бяг.

— Ах, проклетнико! — извика Нона, ядосана, че се уплаши. — Ти пак ли си брал сливи, стой там, стой! — Енко стигна до зида, покачи се на него, обърна се клекнал и като видя, че Нона иде към него, скочи на отвъдната страна и избяга. — Чакай, аз ще те науча! — извика му Нона.

Като разбра, че е вън от всяка опасност, Енко се спря и завика:

— Нона ко-ко-на! Но-на ко-ко-на!

Нона направи вид, че ще го гони, и тъй като Енко и друг път беше си изпащал от нея, спусна се да бяга колкото сила има. След малко, някъде към дама, чу се пак да вика:

— Нона ко-ко-на! Но-на ко-ко-на!

Нона се спря пред една трънкосливка. На дънера ѝ беше закачен един изострен и гладък камък, приличен на брус, с който точат коси, и пробит в средата като със свредел. Нона си спомни, че майка ѝ беше ѝ казвала, че тоя камък бил намерен в земята, гдето бил паднал гръм, и че го окачили на слива-

та, за да ражда. Споменът за майка ѝ отново овладя мислите ѝ. Откато беше се върнала в чифлика, Нона с най-голяма жадност слушаше да ѝ разказват и най-малката подробност за майка ѝ. Тя си спомни, че тая сутрин дядо Христо също беше обещал да ѝ разкаже нещо за Антица, и без да се бави, излезе от градината.

Тя мина покрай говеждите саи, покрай саята за хергелята и излезе пред дамищата. Изведнъж, без да очаква, тя се озова на десетина крачки пред Енка. Той се спря, гледаше я и чакаше да види какво ще прави. Очите на Нона светнаха, тя беше готова да го подгони и да не го остави, докато не го стигне, но чу, че някой я извика:

— Ноне, къде, Ноне?

Нона се обърна: викаше я баба Лукана, а до нея се усмихваше Галунка, снаха ѝ. Дядо Кралю, старецът на баба Лукана, прекара живота си и умря като слуга в чифлика. Неговото място беше заел Малин, син му. Баба Лукана още се държеше и шеташе.

— Ах, Ноне, забравяш ни, не доходяш при нас — започна баба Лукана, като изглеждаше Нона и ѝ се радваше с очи. — Хубаво гледай баба си Лукана уу, с тез ръце, видиш ли ги — тя показа черните си сбръчкани ръце, — те е изгледала още от мъничка. Е, кажи де, какво ти прави годеникът? Чуваме, че щял да доде.

— Ще доде, бабо Лукано.

— Ами я чуй, Ноне, какъв е, хубав ли е, а?

— Каква хубост, бабо Лукано! — засмя се Нона. — Като не е българин, може ли да бъде хубав? С ей такъв крив нос, с червена брада.

— У! — замаха с ръка баба Лукана. — Хубавата ни мома, хубавата ни чорбаджийка. Не е за такъв тя. Ноне, не думай тъй, Ноне, не ти вярвам!

— Не, бабо Лукано, хубав е, много е хубав. Висок, напет, с бели ръце. Ще го видиш, като доде. Галунке, ти какво правиш? — Галунка, ниска, набита, с чип нос, само се усмихна и прекара ръка по

устата си. До нея двете ѝ деца, полуголи и черни като циганчета, захласнато гледаха Нона.

— Е че постой де, къде отдяш? — каза баба Лукана, като видя, че Нона си тръгна. — Още не сме те видели, постой!

— Друг път, бабо Лукано, друг път, сега бързам — каза Нона. — Галунке, ела довечера у дома, ще ти кажа нещо. — Галунка се усмихна и пак прекара загорялата си пълна ръка, с дланта нагоре, през устата си.

След малко Нона седеше в ъгъла, пред овчарската колиба, а до нея, седнал на също такова трикрако столче, седеше дядо Христо. Още тази сутрин, когато видя, че на старата фотография, която бяха намерили със Санка в тефтеря на Манолакя, в каруцата, освен другите, беше снет и дядо Христо, Нона беше решила да го накара да ѝ разкаже най-подробно где са били тоя ден с майка ѝ, с Антица, и как се е случило да се фотографират. Дядо Христо като че не му се искаше да разказва за това, но най-после взе да отстъпва.

— Е, какво искаш сега, какво да ти разправям — започна той и, както винаги, докато от носа надолу лицето му изглеждаше усмихнато, очите му си оставаха влажни и натъжени. — Защо ще ти разправям тез работи? То било каквото било, минало се е.

— Не, дядо Христо, започвай! Хайде, че нямам време! — каза Нона и както беше прихванала с две ръце колената си, приготви се да слуша.

— Их, Ноне, Ноне. . . Е, пък като искаш толкоз. . . Отзарана нали бях ти казал, че бяхме ходили в Пчеларово на черква?

— Да, туй зная — каза Нона. — По-нататък.

— По-нататък, прибрахме се, додохме си тука. Вечерта у вас, в голямата къща, сложиха софра. Антица, майка ти, бог да я прости, дохождаше време и ставаше много весела. И тогаз пак беше тъй — и пя, и се смя, и игра. И да речеш, че ще се забрави, че ще се отпусне — не, гледаш я — знае себе си, държи се като царица. А пък, казвам ти я, много весела

беше, много се смя. И аз си думах — дано да е на добро, дано не се случи нещо. А то — не би.

— Защо, какво стана?

— Нея вечер аз се прибрах тук в колибата. Още не бях заспал, чувам, загърмяха пушки. Дигна се една гюрултия, един вик и все там, пред къщата, под дървото. Отивам — гледам, хванали човек, връзват го. И кой беше? — Гърдю. Една стълба бяха намерили, опряна току под прозорците, дето живееха баща ти и Антица. Какво е мислел да прави, не знам.

Дядо Христо помълча, след туй продължи:

— Хайдутин беше той, Гърдю. Какво ще е искал да прави? Искал е да краде. Пък и знае, че кучетата го познават и не го лаят. Остави туй, докато го държаха тъй, додоха и казаха, че долу до дама намерили чирака Якуб убит. Още не беше издъхнал. Питаха го кой го е убил, ама не можа да каже. Кой ще го е убил? — Пак той, Гърдю. Якуб ще да го е видял, излязъл насреща му, а той — убива го. Дванайсет години лежа в тюрмата за туй убийство. И пак го пуснаха, за белà.

Очите на Нона бяха станали замислени.

— Той си бил дошел в Сеново — каза след малко тя. — Аз не съм го виждала.

— И не ти трябва да го виждаш.

Както беше преграбчила коленете си с ръце, Нона се заклати на стола, усмихна се и каза:

— Е, добре, дядо Христо, ама аз съм чувала, че тоз Гърдю, кога бил млад, се знаял с мама, уж имало нещо помежду им.

— Кой ти каза? — подскочи като ужилен дядо Христо. — Не е истина! Таквоз нещо не е имало! Кой ти каза?

— Дядо Тодор ми каза.

— Диване е тоз Кутмак, голямо диване е! Лъже. Нищо не е имало, аз не зная ли? Срещнали се Антица и Гърдю, казали си добър ден и туйто. Не слушай ти Кутмака. Пък да ти кажа ли, Ноне, за тез работи нито е да ме питаш, нито е да ти разправям.

— Защо, дядо Христо?

— Ей тъй. Било що било, отколешна работа. Какво ще го разправяш.

Нона стана да си ходи. Мислите за майка ѝ я бяха завладели и, нещо рядко за нея, тя вървеше с наведена глава, замислена. Когато слушаше разказите за майка си, разправяни ту от едного, ту от другиго, тя най-често се възхищаваше от хубостта ѝ, от веселия ѝ характер и добро човешко сърце. Но случваше се, някои не твърде предпазливо разказани спомени издаваха, че хубавата Антица, с черни загадъчни очи, е имала свои сърдечни тайни, които Нона предугаждаше, макар да не ги знаеше подробно. Туй, което сега дядо Христо беше ѝ разказал, хвърляше доста светлина върху отношенията между Гърдя и Антица, за които тя нещо беше чувала.

Нона излезе доста нагоре по поляната и когато поиска да се върне, видя, че е близо до могилата. Тя не беше ходила наскоро на гроба на майка си и се запъти за там. Когато се изкачи на върха на могилата, тя, кой знае защо, поиска да погледне на другата страна. И видя един човек, който се отдалечаваше бързо и се изгуби в тъмнината из високия генгер. Нона помисли, че е някой от чифлика, върна се, влезе в оградата на гроба и доближи лицето си до каменния паметник. Върху овалния порцеланов портрет едва личеше погледът и усмивката на Антица. Нона усети страх: кой беше тоя човек, когото беше видяла преди малко? Тя се озърна — навред беше тъмно. Тичешката тя се спусна от могилата, продължи все тъй да тича и се спря само когато наближи до къщи.

— Тошо! — чу тя гласа на баща си. — Кажи да стегнат и двата плуга. Нека изорат най-напред голямата нива на бозлука, че сетне ще видим де ще орем.

Нона се изкачи на чардака и седна.

— Тате, бях на гроба — каза тя, като гледаше да се покаже спокойна. — Един човек видях там.

Аз като се качих на могилата, той бързо-бързо избяга нагоре, към границата.

Манолаки се обърна към Нона. Виждаха се само очите му.

— Тошо! — извика Манолаки, като се надвеси над пармаклъка. — Глуханека да вземе пушката и да излезе да варди. Още сега да излезе. Хайдути обикалят тук, да си отваря очите!

Той стана, взе да мърмори нещо и отиде да си налее още ракия. Нона си влезе в къщи и след малко прозорците на стаята ѝ светнаха.

XII

Исьоренският чифлик се намираше в югоизточните краища на Новопазарско, по-близо до морето, отколкото до Дунава. За Дунава рядко се споменаваше по тия места. Едно време наистина често отиваха за дъски и за сол в Силистра, но откато Добруджа остана в Румъния, нататък вече не можеха да отиват и Дунава го позабравиха. Само зимно време, когато паднеше голям сняг и се появяха вълци, селяните, както си грееха ръцете около ламаринените печки из кръчмите, казваха, че в такъв студ Дунава навярно е замръзнал и вълците, които правят пакости, са бели балтенски вълци, преминали отсам Дунава по леда.

Близостта на морето се чувствуваше повече. Есенно време, когато селяните отиваха да продават храна, те отминаваха Провадия и, все край границата, слизаха във Варна. Морето, тъй да се каже, беше всеки ден пред очите им. Но имаше и други признаци, от които можеше да се разбере, че морето не е далеч: лятно време, в най-голямата жега, редовно всеки ден по едно и също време — към 2—3 часа следобед — се появяваше прохладен ветрец, който идеше откъм морето. Тоя вятър беше истинска благодат през работното време и за хора, и за добитък. Есенно и зимно време пък често прелитаха на-

сам гларуси. Те бяха два вида: едни по-дребни, черни отгоре и бели по корема, други — по-едри, с гълъбов цвят, с големи глави и заострени клюнове като на ястреби. Тия морски птици като че дохаждаха повече да си почиват, отколкото да дирят храна. Те седяха по поляните, скупчени една до друга, и дремеха. Ако минеше някоя каруца, те само избягваха настрана; ако някой ги подплашеше, те се разхвърчаваха и тогаз издаваха същите тия остри плачливи крясъци, които издават, когато хвърчат над морето.

Една сутрин Нона се готвеше да иде в Сеново. Тя се облече, стегна се и отиде до прозореца, за да види докарали ли са кабриолета ѝ. Макар да беше още през август, тая сутрин беше паднала гъста мъгла, топла, лятна мъгла, дошла откъм морето. Но ето че сега мъглата беше се раздигнала и слънце грееше. Покривите, листата на дърветата и тревата едвам бяха се понамокрили като от лека роса. Нона се зарадва, че времето се поправя, дръпна се навътре в стаята и се погледна още веднъж в огледалото: черните ѝ очи бяха пълни със светли точици, смееха се. Нищо от туй, че раменете ѝ са черни като на циганка, и тъй е хубава. Тя поиздърпа с две ръце синята си копринена блузка, която я пристягаше в кръста, погледна се отпред, погледна се през рамо и се усмихна: няма ли да кажат — помисли си тя, — че взе май много да се конти, откато се запозна със сеновския офицер? Преди малко Санка влезе, не ѝ каза нищо, но я изгледа и се засмя. Навярно и тя си е помислила същото.

Нона се наведе, поприбра бялата си рокля, за да може да види новите си обувки, след туй се засмя и се изправи предизвикателно и гордо.

«Нека мисли кой каквото си ще пък, не искам да зная!» — помисли си тя и отиде към прозореца.

Кабриолета още го нямаше. Манолаки и Кутмака приказваха на чардака. Кутмака беше дошел за вода и както правеше винаги, отбил се беше да поприказва. Изведнъж Манолаки се разсърди и завика.

За да не я видят, Нона се подръпна назад и взе да слуша.

— Какво са видели от мене ли? — викаше Манолаки. — Само добро. Едно време, когато имах добитък, на кого не съм давал — на тоз кон, на онзи вол, крави съм им давал, овце. Като се случи да не станат храните, пак ще дойдат: дай за семе, дай за емелик. На кого не съм дал, кого съм върнал, я да ми кажат! — Той помълча малко, след туй пак се чу: — Бре, бре, бре! голяма лакомия, страшна лакомия! Нека грабят. . . нека орат. . . пръст да ядат, ако искат, като са толкоз гладни за земя. . .

Говореха пак за разправията със сеновчани. Колкото и да беше ядосан Манолаки, в гласа му прозвучаваше и старческа немощ, и страдание. На Нона ѝ стана мъчно за него и бързо излезе навън. Щом тя се показа на пруста и се спря до вратата, Манолаки замълча и, още ядосан, обърна се и се загледа настрана. Кутмака превъртваше една пръчица в ръцете си и смирено гледаше към земята.

— Тъй е. . . право е туй, дето го казваш — започна той, все тъй замислен. — Ами че то стига да погледнеш добитъка им, колкото го имат, и ще разбереш, че е от твой дамазлък, от чифлика. Само покойната, бог да я прости, Антица, що добитък им е дала по сватби, по кръщавки. Гледал съм на някоя сватба, кога Антица е венчавала: булката и младоженецът стоят пред вратата, а Антица нарежда: една телица, четири овци, с агнетата им, бакъри, сахани — край няма. Току ги бележат, току дърпат черти горе на прага. — Манолаки все гледаше настрана и не отговори. Кутмака погледна Нона, усмихна се и като я видя пременена, каза: — За къде си се настанила, Ноне, в Сеново ли ще ходиш?

— Дядо Тодоре, аз с тебе не искам да приказвам. Аз съм ти сърдита. Снощи мед щеше да ми даваш, а? Защо ме излъга?

— Че ти що си отиде?

— А! Искаш да стоя до среднощ ли? И не те ли разбрах какво правеше? Ходиш от тръвна на тръв-

на, помайваш се и само поглеждаш към мене — не съм ли си отишла. Ах, какъв си ти! Каква лисица си ти!

— Гледай я какво приказва — рече Кутмака, като поклати глава, а след туй взе да се смее. — Че ако съм ходел от тръвна на тръвна, то е, че исках да ти отрежа бял мед. А бял мед няма у всеки кош, него млади пчели го правят.

— Мълчи, мълчи! Знам те аз тебе.

— Отзарашната мъгла не е ли добра за пчелите? — обади се Манолаки. — Не е ли бал-думан, дето го казват?

— Да беше тя, аз богат чиляк щях да стана — каза Кутмака. — Онази мъгла е друга, тя, да ти кажа ли, една такваз тъничка мъглица е, като дим. И само е от мед, пада по тревата, по дърветата, като близнеш някое листо — сладко е. Тя е друга мъгла. А отзарашната мъгла — нищо, проста мъгла, за вълци мъгла.

На двора между кокошките се дигна голяма тревога: разбягаха се коя накъдето види, клочките заклоцаха често-често, изплашени, завъртяха се около топчестите мънички пиленца, прибраха ги и се скриха в буренака. Гъските проточиха шии от любопитство, а токачките се разтичаха и се разкрещяха като луди. Само два-три едри стари петли останаха, гдето си бяха, поизкъркорваха тревожно, след туй поглеждаха с едно око нагоре към небето.

— Какво има? Какво има, булка? — попита Кутмака, като видя Санка на двора.

— Един дуган — каза Санка, като гледаше нагоре, — кацнал на дървото.

— Подплаши го, подплаши го! — извика Кутмака.

Санка замаха с ръце.

— Кш!. . . Кш! Ха, хвръкна!

— Хвръкна ли! — каза Кутмака и се наведе да види ястреба, но не можа да го види. — Нека хвръкне. Да върви да лови мишки из нивята, какво е дошел тука да плаши кокошките. Мене сълдатите не

ми дават да гърмя, че е близо границата, а то аз знам как да ги церя тез хайдуци.

— Ей го кабриолета! — каза Нона, като се спусна надолу по стълбите. — Ах, Енко!

Между дама и овчите саи, които бяха гърбом към двора и го обграждаха отпред, имаше една тясна уличка, колкото да мине каруца. Оттам се зададе кабриолетът — най-напред черният кон, лъснат от слънцето, след туй Енко на капрата, гологлав и ухилен. Като влезе в двора, той препусна коня, колкото място имаше, и го спря срещу стълбите. Докато Енко поглеждаше самодоволно наоколо си и имаше вид, че е свършил голяма работа, Нона го свали от кабриолета, изви му ухото и го бутна настрана.

— Откога съм зачакала, проклетнико! Къде разкарваш коня?

Енко се улови за ухото, но не заплака, намръщи се и изгледа Нона. А тя, като че нищо не беше станало, усмихваше се и поприбираше юздите. Но тя не се качи, а остана тъй и се замисли. После погледна Енка и пак се усмихна.

— Ела, Енко, да държиш коня — каза му тя. — Забравила съм нещо, сега ще дода. Ела де, ела подръж коня!

— Няма да дода. Ти го дръж.

— Е, добре де — засмя се Нона, като намираше, че Енко има право да се сърди, — стой там, ама да гледаш да не тръгне.

Нона се завтече към къщи. Като мина през чардака, Кутмака поиска да ѝ каже нещо, но тя не го дочака и влезе вътре.

— Защо се върна Нона? Забравила е нещо — каза като на себе си Кутмака, после се обърна пак към Манолакя: — Та ще ти кажа, Давид се докачил и се жалвал. Ще ме съди. Отсега нататък абокатите ще ни разправят. Добре де, нека да е тъй! — каза той и се поусмихна. Подир малко друго му мина през ума и се разсърди: — Щял съм бил да го убивам! Какво ще го убивам, казах му, че видях пчелите му при моите, меда ми крадат, туй му казах.

И той млъкна, защото, като погледна в същата посока, в която гледаше Манолаки, видя, че откъм кладенеца бързо идеше насам, бос и гологлав, Малин. Личеше, че бърза и иде да каже нещо. Когато Малин влезе в двора, Манолаки и Кутмака видяха, че лицето му е изпотено, разтревожено и на едната му буза под окото имаше кръв. . .

— Господарю. . . — извика той още отдолу, — ела, че ще ни избият! Додоха сеновчани. . . на нивата са!

Той се качи горе и се спря, за да си поеме дъх.

— Какво има? — каза Манолаки учуден.

— Додоха сеновчани, цяло село е там. . . Изкараха нашите плугове, изпочупиха чивгари, хомоти. . . Махнете се, казват, нивата е наша. . . Ний ще я орем. . . Докараха техни плугове и орат сега. . .

Манолаки слушаше, без да продума. Лицето на Малина беше широко, с издадени скули, с дебели намръщени вежди и с отпусната долна устна. Не толкоз висок, но широкоплещест, с големи ръце, той изглеждаше не уплашен, а обиден и ядосан, че не е можал да си послужи, както си знае, със страшната сила, с която природата беше го надарила.

— Тошо не е ли там? — попита Манолаки.

— Там е бай Тошо. Ама какво ще направи и той, налитат отгоре му, ще го бият. И кмета е там, и стражар има, никого не слушат. Бай Тошо ме прати: иди, кай, кажи на стария да доде. . .

Когато Манолаки се разсърдеше, викаше и се караше. Сега той не по-малко беше ядосан, но изглеждаше съвсем спокоен. Като помисли малко, той каза на Малина:

— Иди впрегни каруцата. Аз ще дода.

Малин забърза към дама, но долу се спря и извика:

— Дядо! Ей го кабриолета готов, да идем с него!

Нона беше разбрала какво става, но като чу Малина, показа се на прозореца.

— Не си давам кабриолета аз. Тате, аз ще ходя в Сеново!

Манолаки се наведе през пармаклъка към Малина.

— Каруцата впрегни, ти казах, с черните коне. По-скоро!

Като видя, че работата отива на зле и на Манолакя повече не му се приказва, Кутмака стана, каза, че ще си ходи, и тръгна към кладенеца, като все държеше пръчицата напреки в ръцете си.

Нона беше се върнала в къщи, защото, след като дълго се колеба, най-после реши, че новите дрехи не ѝ стоят хубаво, освен туй за едно ходене до Сеново не заслужаваше да се облича толкоз. Тя реши да тури пак дрехите, с които си ходеше всеки ден, и докато се обличаше, мислеше си дали ще види тоя път Галчева в Сеново. Изведнъж ѝ хрумна нещо на ума и тя се загледа в огледалото, като че се съветваше сама със себе си. Тя се усмихна, кимна с глава, отиде при сандъка, отвори го и бързо заизважда дрехите на Антица: червения шал, старовремската кафява рокля, ръченика, нанизите. Тя реши да се облече пак като селянка, както беше се облякла преди няколко деня.

Когато беше готова, тя чу, че Манолаки се кашли на двора, отиде на прозореца и погледна: с дребни старчески крачки Манолаки отиваше към дама. Ако той не се стърпял да дочака каруцата, а сам отиваше при нея, туй показваше, че е много ядосан. Нона беше подочула нещо, но не можа да разбере добре какво става. Нямаше я и Санка, за да я попита. Нона взе да се безпокои, но като метна разкошния червен шал на плещите си и се погледна в огледалото, като че се изненада колко е хубава, усмихна се и тозчас забрави всичко.

Нона имаше кръгло лице, с леко очертани бузи и затуй селската забрадка ѝ стоеше добре. Тя поотпущаше клепачите си с дълги черни мигли и тоя засенчен поглед придаваше особена прелест на усмивката ѝ, детски чиста и в същото време малко дяволита. Тя се хареса, зарадва се и като се оглеждаше в огледалото, нисичко прошепна:

— Майчице! Да можеш да ме видиш!

Тичешката тя излезе навън, спусна се по стълбит и Енко, както стоеше пред коня, избяга настрана и я загледа със зяпнали уста. Нона се качи на кабриолета, леко засегна коня с камшика и тръгна.

— И аз ще дода! — каза Енко и се засили да се качи. Нона се усмихна и му показа камшика.

— Ух ма, как се облякла! — разсърди се Енко. — Ще те обадя на дяда, ще видиш!

Кабриолетът зави покрай кладенеца и се засили надолу. Времето беше тихо, грееше слънце. Небето беше ясно, но изглеждаше по-бледо и по-издигнато. От време на време в спокойния стъклен въздух се разливаше лека прохлада, но вятър нямаше — тия полъхвания като че идеха отгоре, от височините. Чувствуваха се първите, още слаби тръпки на есента.

Нона шибна коня и кабриолетът тръгна по-бързо. При един завой Нона забеляза, че вляво, на самия гребен на баиря, посивял от изсъхналата трева, бяха се натрупали много хора и неспокойно се движеха насам-нататък. В същия миг тя видя, че при тия хора наближи каруцата на баща ѝ — по високите черни коне тя лесно се познаваше, пък и отзад, както винаги, Манолаки стоеше сам. Конете се мятаха в галоп, извиха и се спряха. Мравунякът от хора се раздвижи и се насъбра около каруцата.

Сега едвам Нона разбра защо беше дохождал Малин и защо баща ѝ беше толкоз ядосан. Нямаше никакво съмнение вече, че сеновчани, както бяха се заканвали, са дошли да орат насила нивата. Пред тия настръхнали и разядосани селяни стоеше сега баща ѝ. Оттам се зачу сподавена глъчка. Нона се уплаши, че може да се случи нещо на баща ѝ, и без повече да се колебае, обърна коня и в най-силен тръс го насочи към нивата, към многото хора.

XIII

Сеновчани съвсем случайно се научиха, че от чифлика са излезли плугове и орат нивата, заради която се съдеха с Манолакя. Същата тая сутрин Йови, Гърдювият брат, щом излезе от къщи, още сънен, поспря се и се поозърна, както правят всички селяни, за да поразгледа как е времето. По вятъра се познаваше, че мъглата, която беше се спуснала, е морска мъгла, само че не е като есенните и зимни мъгли, а суха и топла. Насреща по баирите мъглата не се влачеше по земята, а се носеше малко нависоко и поляните под нея се жълтееха и светеха, като че бяха огрени от слънце. И самата мъгла беше светла и бяла като дим. От всичко туй Йови заключи, че мъглата е тънка, от отвъдната ѝ стена я грее слънце, затуй няма да отрае много и, като всяка лятна мъгла, скоро ще се раздигне.

Йови заслиза надолу из баиря. Къщите на крайненци бяха по двете страни на дола, а помежду, в ниското, имаше хармани, градини и един мегдан, гдето крайненци много често се събираха. Като стигна там, Йови забеляза, че пред него бързо-бързо прекоси Нейчо вдовецът, свит, с ръце в джебовете и с тояга под мишницата. Както се виждаше, той беше ходил някъде вън от селото и сега се прибираше.

— Нейчо! — извика му Йови. — Де си ходил?

Нейчо се спря, но не отговори, а бавно, като че насила, се повърна към Йови. Отблизо Йови разбра, че Нейчо нещо не е добре, умислен беше, очите му гледаха като на болен, макар че беше с чиста риза, избръснат.

— Къде си ходил, Нейчо?

— Ходя. . . вятъра гоня и аз — каза Нейчо, като се загледа настрана. — Един чиляк като няма късмет. У чичови Колюви бях, в Енидже — подзе той по-живо, като обърна очите си към Йови. — Стринка беше ми казала, че имало една вдовица. Ела, кай, някой ден, аз ще поприказвам с нея и като дойдеш, ще ти кажа, кай, може пък да склони да те

ЙОРДАН ЙОВКОВ СЪС СЕМЕЙСТВОТО СИ В БУКУРЕЩ, 1924

ЙОРДАН ЙОВКОВ, 1936

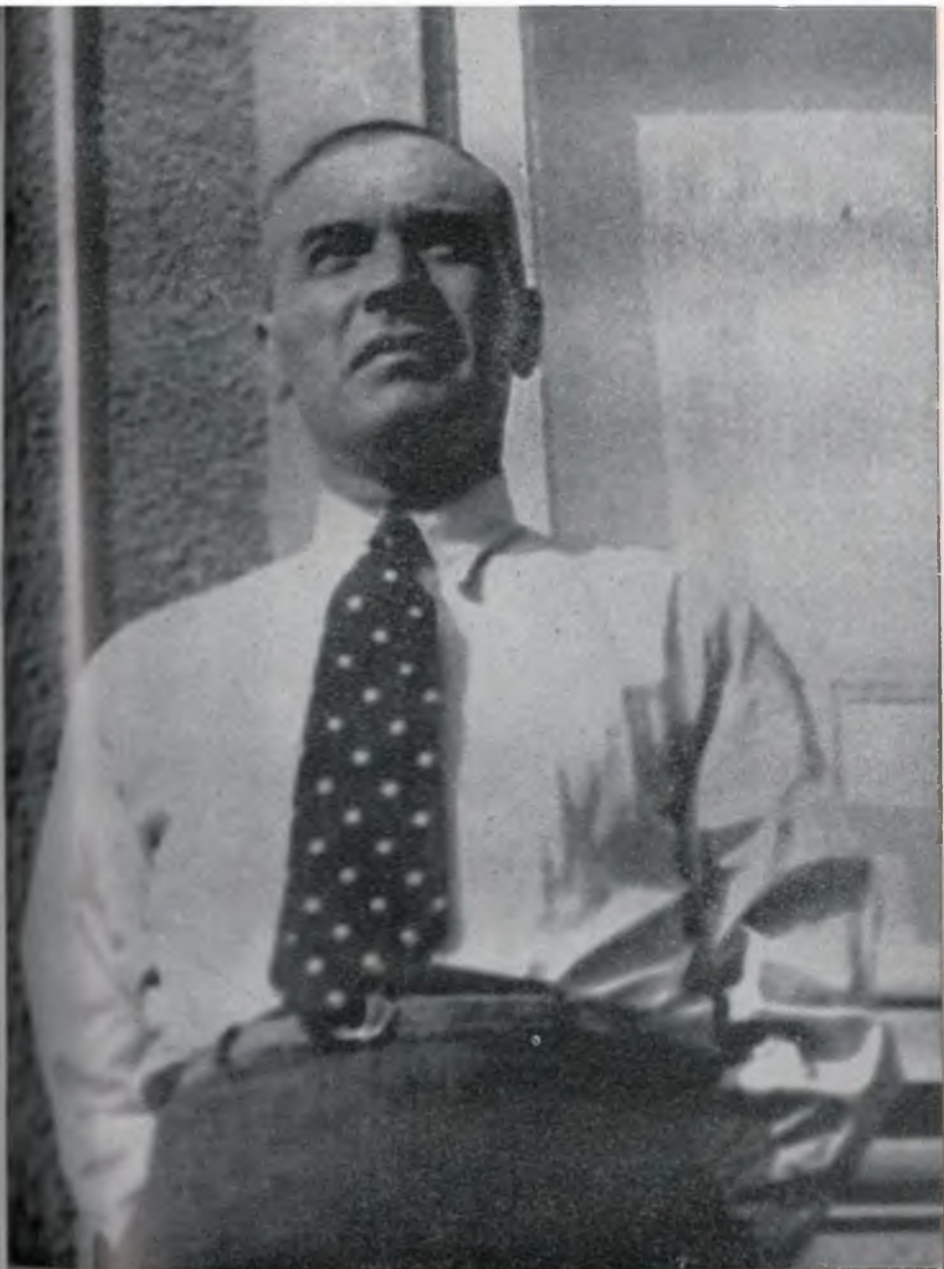

ПЪРВОНАЧАЛНОТО УЧИЛИЩЕ В С. КАРАЛИЙ, В КОЕТО Е УЧИТЕЛСТВУВАЛ ПИСАТЕЛЯТ

ЙОРДАН ЙОВКОВ С ДЪЩЕРЯ СИ, 1930

1

Иона, дъщерята на Исворенския чорбаджия, излезе от градината на хотела, дето беше приказвала досега с пограничния офицер Гачев и началника на полицейската станция Миневски, и дойде при кабриолета си, спрян отвън при оградата. [illegible] обикновен и малко старомоден кабриолет, но впрегнати са високи [illegible] коне, [illegible] като риба и черни като гарвани, както казваха за него селяните, които го ~~[illegible]~~ [illegible] със завистта, тя докарваше по два-три пъти в седмицата в [illegible] за да получава поръчките си и винаги го караше сама. И сега тя сама се заловя да го приготви: [illegible] набързо с крака [illegible] и [illegible] от [illegible], отвърза го от стобора, все [illegible] да тури юздата му и, макар да не беше доста високичка, изтъкваше да се покачи на пръстите, защото конят [illegible] зъби и дигаше глава. Все пак тя успя бързо и сръчно да нахлузи юздата на главата му, оправи му гривата на челото и внимателно закопча ремъка. Един два пъти тя претича от едната и от другата страна, [illegible] да види да не е добре [illegible] и [illegible] на хамута, който беше се изкривил на едната страна.

РЪКОПИС ОТ «ЧИФЛИКЪТ КРАЙ ГРАНИЦАТА»

ЙОРДАН ЙОВКОВ

ЙОРДАН ЙОВКОВ

земе. Е хубаво, ама жената се държи на цена. Хляб няма да яде, ама на, не ще.

— Коя е таз жена? — попита Йови.

— Един Васил имаше, Васил Индже-Костов, горски беше, убиха го във войната. Негова булка е. Е, добра е жената, тя да беше склонила хубаво, ама. . . И няма много деца, едно момиченце има само. Богат искала — каза Нейчо, малко ядосан. — Искал я бил друг, богат, него щяла да чака. То няма да го бъде, ама. . . Стринка вика: тя, кай, ще почака, ще почака и ще си отземе. Добре, ама сега като не ще. . .

— Хъм — гледай я ти нея — каза Йови, приклекна до плета и взе да дяла нещо. Той я познаваше тая жена — млада, хубавелка и голяма смешница, все се смее. «Тя не е нито за Нейча, нито за наш Гърдя» — помисли си Йови.

— Минах покрай Исьорен — каза Нейчо. — Изкарали плугове и орат нивата.

— Коя нива?

— Нивата, дето се съдим. Орат я, и Тошо беше там. Бе, бай Тошо, рекъх, защо орете, нали ще чакаме съда? Ба, казва, ще я оставя на вашите черкези от Сеново, нали? Черкези сме били — тъй рече.

— Бе ти право ли казваш? — учуди се Йови и стана.

Още докато Нейчо разправяше за нивата и за Тоша, при тях бяха се примъкнали Динката и дядо Пею, но нито добрутро казаха, нито пошавнаха, а само дадоха ухо да чуят какво се приказва.

— Видяхте ли? — каза им Йови. — Превари ни Манолаки.

— Че аз какво ви казвах?. . . Трябваше да я изорем още тогаз, дъжда когато падна — каза Динката. — Ще я изоре чиляка, няма да ни чака. Отзаран Христо дядо Жековия бил в града и Марандаков, старшията, му казал: пазете се, рекъл, от Алекси, той с Манолакя държи, всеки ден, рекъл, е при началника.

Дядо Пею погледна Динката, погледна Йовя,

пламна и за миг като че онемя: само очите му играеха изпод гъстите му, паднали надолу вежди и долната му челюст трепереше. Други трима-четирма крайненци дойдоха.

— Алекси нищо не може да направи — каза Йови. — Манолаки нека изоре нивата, толкоз по-добре. Ний пък ще я засеем наготово.

— А бе ти. . . какво приказваш. . . какво такъвоз, ти ум нямаш ли? — избухна дядо Пею. Той приказваше бързо-бързо и наполовина си изядаше думите. — Какво наготово, какво. . . Я ставайте, че да вървим, впрягайте плуговете, хайде! Ще го изпъдим, и ний ще я изорем. Какво ще чакаме, то с чакане не става!

— Дядо Пею добре каза — обади се Динката.

— Какво се потривате, впрягайте! — насърчи се дядо Пею. — Какво. . . толкоз богати ли сте, та се назлъните? По пет-шест декара ще ви се падне там, знайте ли? Малко ли е? Като хвърлите по малко кукуруз там и ще прехраните децата си. Хайде вървете! Вървете впрягайте!

— Май че тъй ще бъде по-добре — каза един крайненец.

— Чакайте да помислим каза Йови. — Бързата кучка слепи ги ражда. Като е ходил Манолаки при началника, да не ни е скроил някой капан?

— Виж го, виж го. . . Виж го какво приказва — разсърди се дядо Пею. — Бе ставайте и вървете!

Още крайненци бяха надошли и между тях беше и Георги Сиренарина, същият тоя селянин, който развеждаше Давидов и с него наедно бяха минали през чифлика. Той беше къс, набит, с голяма глава и с корави руси мустаци. Все тъй намръщен, както беше дошел, без да каже дума, той се отдели от купчината крайненци и пое нагоре из една улица.

— Къде, бай Герге? — извика подире му Йови.

— Къде. . . Отивам да впрягам.

Сиренарина, все тъй намръщен, не се и обърна. И по настръхналите му мустаци, корави като тельо-

ве, личеше, че каквото е намислил, ще го направи. Крайненци се раздвижиха и се спогледаха.

— Виж ли Герги? Браво на Гергя! — извика дядо Пею. — Хайде, хайде да вървим всички!

— Добре тогаз, да вървим! — каза Йови.

Набързо те се уговориха кой ще даде плуг, кой ще изкара добитък — защото никой от тях нямаше достатъчно добитък за един плуг — и кой ще впрегне каруца. Трябваше да отидат колкото се може повече. Щом наредиха всичко туй, разбягаха се настрани през улиците и през дворищата, да се приготвят. Ако беше за друга работа, можеше да закъснеят, но сега онез, които бяха пуснали конете си да пасат, докараха ги набързо, други нагласяха плугове и хомоти, трети впрягаха каруците си. За по-малко от час, час и половина на мегданя излязоха четири плуга, впрегнати с по два чифта коне, и три каруци, в които бяха се накачили по пет-шест крайненци. Имаше и двама души на коне. Като се събраха, като все повече се разпалваха и викаха, те потеглиха към нивата направо през баиря. Плуговете и каруците скоро се скриха в мъглата, но виковете на разядосаните крайненци още се чуваха.

Велко през туй време не се случи в къщи и когато след малко се върна и от жена си разбра какво беше станало, задърпа от яд дебелите си мустаци, позамисли се и хукна към харманя, за да докара конете си. Докато впрягаше каруцата си, други четирма, също тъй закъснели крайненци, додоха при него. Качиха се всички, Велко шибна конете и каруцата с голям трясък се понесе из село.

Те искаха да минат покрай кръчмата и, за зло ли, за добро ли — да се почерпят. Като спряха пред Филипа и чакаха да им изнесат каквото бяха поръчали, от кръчмата излезе ухилен Гърдю. Рано беше още, но той беше успял вече да понаправи главата.

— Къде бе, къде? — викаше той от вратата. — Къде сте тръгнали?

— Отиваме да ловим лисици — каза един от крайненците.

— Не, една дърта мечка ще ловим — каза друг.

Гърдю доде до тях и се опря с две ръце на каруцата.

— Какви мечки, какви лисици. . . Я приказвайте като хората. Къде отивате?

— Слушай, ще ти кажем, ама ще си траеш и ще мълчиш — каза Велко.

— Манолаки излязъл да оре нивата, дето се съдим за нея. Отиваме да го изпъдим. Ей де отиваме. . .

— Тъй ли? — зарадва се Гърдю. — Тогаз ще дода и аз. Искам да видя Манолакя, да видя честното му лице и да му се поклоня. Ще дода и аз. Чакайте, ще взема нещо и ей сега ще дода.

След малко той се върна, като подпасваше в пояса си едно дълго зеленикаво шише, пълно с ракия.

— Туй е за кума, за Манолакя е — каза той, като се качваше на каруцата.

— А кравая? — каза един от крайненците. — И кравай трябва.

— Кравая, ако беше жива Антица, тя щеше да го меси — каза Велко.

— Шът! мълчи! — скара му се Гърдю и посегна да запуши устата му с ръка. — Умрелите не споменавай, куче. . . Аз с кума имам работа, него искам да видя.

Като пиха още по едно, по две, Велко шибна конете и каруцата задрънка пак по пътя за Исьоренския чифлик. Току след тях излезе и друга каруца — в нея беше кметът с двама общински стражари. Алекси беше се научил какво се готви, пратил беше да обадят на Галчева, а сам бързаше да види какво става.

Нивата, на която отиваха, не беше далеч. Първи там стигнаха двамата крайненци, които бяха на коне. Те бяха изпреварили напред, един вид като разезд — войната не беше забравена още, а всички крайненци бяха все запасни войници. Конниците спряха при Тоша, при него беше и Костадин ловеца, излязъл, докато беше мокро още, да удари някой заек. Двамата крайненци се заприказваха, както бяха на

конете си, нищо лошо не казаха на Тоша, но се обръщаха често и поглеждаха назад. Два чифлишки плуга с по шест чифта едри, охранени волове оряха нивата. При единия беше Мурад, а при другия Малин. Те размахваха дългите си камшици и от време на време викаха: «Хъйс! Чааа! Хъйс!» Мъглата се разкъса и взе да се дига, небето се изясняше. Зачуха се да дрънкат каруци, но бяха в ниското и още не се виждаха. Изведнъж те се показаха съвсем наблизо. Очите на двамата селяни, които все тъй стояха на конете си, светнаха лукаво и единият каза:

— Ти, бай Тошо, добре ще направиш да си обираш крушите оттука. И плуговете си дигай. Нивата е наша и ний ще орем.

— Какво? Кой ще я оре, вий ли? — Тошо погледна Костадин ловеца, който с пушка през рамо се отдалечаваше, погледна след туй пак двамата крайненци.—Никой не може да оре тука! Я да го видя онзи, дето ще посмее да оре! — издигна гласа си и се разсърди Тошо. — Краката му пречупвам! Аз съм на имота си отгоре, аз заповядам тука.

— Де, де, не скърцай — погаври се единият от конниците.

В същия миг каруците спряха, крайненци наскачаха на земята и се втурнаха напред.

— Що стоите? Що гледате? — викаше дядо Пею. — Махнете ги тез плугове! Вън! Вън!

Като се развикаха всички изведнъж, крайненци се спуснаха към плуговете. При тоя, който беше поблизо, стоеше Малин. Крайненци заудряха воловете със сопите си, чивгарите се разкривиха, излязоха из браздите, но пред първия чифт волове, пред калаузите, както ги наричаха, стоеше Малин и още неразбрал какво става, мъчеше се да ги задържи. Един крайненец се спусна към тия волове и заудря и тях.

— Бе недей! Бе не бий добитъка! — викаше Малин и блъсна крайненеца. Но други дотърчаха, напред тях изскочи като вълк Георги Сиренарина, заудря Малина и го избута настрана, а като го ос-

тави, Малин стоеше гологлав и по бузата му, под окото, течеше кръв. С потъмняло лице Малин се поозърна да види какво да грабне, но му мина през ума, че ако се остави на силата си, ще стане нещо страшно и, ядосан, с насълзени очи от мъка, остави крайненци да правят каквото си искат. А те изкараха плуговете от нивата, разпрегнаха воловете и ги натириха. Това им се видя малко и затуй извадиха хомотите и ги разхвърлиха, пръснаха жеглите, разкъсаха дори чивгарите, макар че бяха здраво завързани един за друг. Ако бяха взели брадви, всичко туй биха го направили на късчета.

Тошо се развика, но се уплаши и за да бъде подалеч, преструваше се, че уж прибира воловете, макар че без да знае какво прави, оставяше един и подкарваше друг. При него додоха Мурад и Малин. След малко, все тъй гологлав, Малин тичаше към чифлика. Крайненци, като все викаха и се заканваха, докараха своите плугове и взеха да орат с тях.

Пристигна Велко, скочи от каруцата и извика:

— Кой е онзи там? Тошо ли е? Що го държите още тука, какво дрънка. . . Чакай, аз ще му дам да ме разбере!

— Велко, стой тука! — викна му Йови.

— Бе де е моя кум? Де е Манолаки? — бъбреше ухилен Гърдю.

Крайненци отиваха ту при един, ту при друг плуг, бързаха и все викаха. Дядо Пею високо разправяше откога нивата е на Сеново, изреждаше имената на свидетелите, които били още живи и кой какво щял да каже. Други отговаряха нещо на Тоша. Всички виждаха, че работата е още в началото си, и гледаха да се държат възбудени. Те не усетиха, когато кметът и стражарите слязоха от каруцата и додоха при тях.

— Е, таз миджия за кого е сега? — каза Алекси, като се смееше. Той беше видял много селски буни и затуй започваше кротко, с добро. — За кого е таз миджия, питам ви, за вас ли, или за Манолакя?

Крайненци загълчаха около него.

— За Манолакя ли? Да има да взема Манолаки!

— Кмете, ти по-добре да не беше дохаждал, кмете!

— И стражари повел... сè пушки ще стане сега!

Алекси махна с ръка.

— Чакайте бе, хора! Вий мене не ме слушате, не ме зачитате — добре, хубаво. Ами закон няма ли? За таз нива съд ще дохажда, ей тук, на това място ще доде.

— Не щем съд ний! — извика дядо Пею. — Ний сме съд, ний сме всичко. Алексе, какви ги измисляш и ти... Карайте плуговете, момчета!

Като видя кмета, Тошо се реши да доде по-наблизо.

— Кмете, тебе държа отговорен, хубаво да знаеш! — завика той. — В тази държава има ли закони, или няма? Я ги питай тез хора какво търсят тук. Питай ги какво търсят тук...

— Ами ти какво търсиш тук? — сопна му се Велко.

— Ти да мълчиш! Да си стискаш зъбите, че...

— Ааах! — изрева сякаш от болка Велко и се повърна към Тоша. С разтреперана брада тръгна напред и дядо Пею.

Дотърча един стражар, прегърна Велка и повече с молба, с увещания, го изведе назад.

Мина се тъй доста време. Плуговете на крайненци изкараха по няколко бразди. Никой не беше усетил кога се беше дигнала мъглата и кога беше изгряло слънце. Небето навсякъде се изясни и само на запад, ниско до хоризонта, бяха се напластили сиви, продълговати облаци, но и те си отиваха. Припече и стана топло, както по-рано.

Изведнъж откъм другия край на нивата, откъм чифлика, се зададе каруца. Едрите черни коне препускаха бързо, все повече и повече наближаваха, извиха отведнъж и се спряха. Отпред беше Мурад, а до него — Малин, гологлав и с кръв на бузата. Отзад в каруцата седеше Манолаки.

XIV

Разгорещените силни коне не можаха да се успокоят тъй лесно. Те силеха напред, разтърсваха гриви, изпотени, с тежки хамути, отрупани с бели метални пулове. Манолаки почака, докато се позакрепи каруцата, поскара се на Мурада, че не държи здраво конете, и взе да слиза. Обърнат гърбом, той се държеше с две ръце за сандъка, провисна единия си крак, след туй другия. Като слезе на земята, той поподръпна наметнатото си палто и погледна селяните. На главата си имаше черна сламена шапка, лицето му беше повехнало и подпухнало. Крайненци мълчаха и го гледаха, защото мнозина отдавна не бяха го виждали и намираха, че е все тъй пълен, но много остарял. Сам Манолаки от всички крайненци, които бяха пред него, можа да познае само двама-трима.

— Е, какво направихте сега вий? — каза той със сипкав, пресипнал глас. — Не можахте ли да потрайте, утре ще доде съда и ще реши делото. А? Що прибързахте, що не почакахте?

Няколко души, които бяха по-назад, се обадиха:

— Какво ще чакаме? Няма какво да чакаме. . .

— Нивата е наша, ний ще я орем.

— Съд не щем, съд не ни трябва! — извика дядо Пею.

Със смръщено лице Манолаки замаха с ръка, като че искаше да каже: «Почакайте, аз още нищо не съм казал.» Селяните се поумириха.

— Малко земя ли ви дадох досега? — започна Манолаки. — Какво остана от чифлика ми? Де е мерата на Исьоренския чифлик, де са нивите ми? Вий ги взехте. Останала е малко земя, колкото една длан, туй е всичкото. И нея ще ви дам. . .

Той се позакашля, почака и пак продължи:

— За какъв ме смятате вий, глупав ли съм, или не виждам какво има около мене и какво става? Не живея в гората, и аз съм човек. Едновремешното — то се мина. Едно време земята беше широка, хората

бяха малко. Тогаз можеше да има чифлици. Право-криво, и аз го имах. Сега вече не може, хората искат земя. Не виждате ли по себе си колко ви беше селото преди двайсет години, колко е сега. На вас и на синовете ви не стига земята, че на унуките ви ли ще стигне? Казвам ви пак: чифлици няма да има вече. Аз го разбрах, аз си отзех. Защо не почакате? Няма да живея още сто години. . . Мене земя не ми трябва вече. . . — Той позамълча и се позамисли. — На мене малко земя ми трябва — три крачки надлъж и две нашир, колкото за един гроб, толкоз земя ми трябва. Като умра и затворя очи, от гроба ми нататък орете, дето искате. . .

Толкоз много Манолаки не беше говорил, умори се, извади една кърпа и изтри изпотеното си лице. Селяните мълчаха, знаяха го сприхав, неотстъпчив, когато кажеше нещо, като че хвърляше камък. Сега изглеждаше кротък, в думите му имаше мъка, пък и прав беше.

— На два, на три пътя вземахте земя от мене— продължи Манолаки, — право, криво, със съд, със закон, взехте. Казах ли нещо? Нищо не казах, дадох я. Добре, утре като доде съда и каже, че и таз нива е ваша, ще ви дам и нея. — Той се развълнува, позаекна и добави, като махна с ръка: — Всичко ще ви дам, оставете ме само да умра рахат.

Селяните мълчаха. В туй време леко и без шум се приближи кабриолетът на Нона. Тя слезе, позагърна се в червения копринен шал и се позакри зад каруцата. Само черните ѝ очи светеха и гледаха оттам. Някои от селяните я видяха, някои не.

В тишината, която бе настъпила около Манолакя, по-ясно се зачу караницата, която ставаше малко настрана. Там Велко и още няколко крайненци се разправяха с Тоша. Кметът също беше там. Зад тях стоеше Гърдю, ухилен и, както се виждаше, малко го занимаваше онуй, за което те се караха. По едно време той подигна пред лицето си шишето, което държеше, видя, че е останало само една глътка

ракия, изпи я, а шишето, празно вече, заквърли в тревата.

Велко се отдели и тръгна към селяните, които бяха около Манолакя.

— Какво ще ме плашиш с началника — говореше той. — Не ме е страх мене от началника. Хич не искам да знам!

Тъй като никой от селяните не беше му възразил, Манолаки беше уверен, че работата вече се урежда, и рече да тури край на всичко.

— Хайде сега, идете си гледайте работата — каза той. — Аз ще дигна оттук моите плугове, ще дигнете и вий ваште, и аз няма да ора, и вий няма да орете. Пък като доде съда — каквото реши вече.

Ядосан от по-рано, настръхнал и готов за нова кавга, Велко се провря тъкмо в тоя миг между селяните, едвам дочака да свърши Манолаки и каза:

— На калпакя ми разправяй ти мене! Да си идем ли? Да имаш да земаш! Какво стоите — обърна се той към селяните, — карайте плуговете!

Манолаки го погледна.

— Ти пък кой си? Ти какво искаш?

— Слушай ей! — завика Велко и замаха с ръка срещу Манолакя. — Чак до чифлика ти ще додем, до прага на портата ти ще додем и там ще забием плуга, хубаво да знаеш! Мина ти царството тебе.

Манолаки се завъртя и заоглежда неспокойно, като че някой взе да го души.

— Вий затъ не сте хора! Вий от добро не разбирате! — развика се той. — Аз какво му разправям, то какво ми брътви. — Той изгледа презрително Велка и каза: — Дриплю с дриплю!

— Вий ни изядохте! — извика Велко. — Таквиз като тебе ни докарахте до тоз хал. Кървопийци! Кожодери!

— Камшик, камшик! — викаше Манолаки, — вий от дума не разбирате, вий добро не заслужавате. Седнал съм и аз да се разправям човешки. . . — Погледът му случайно падна на Гърдя, който се показа зад Велка. Щом го видя, нещо черно сякаш

падна пред очите на Манолакя. Той изгуби вече всяко самообладание.

— Какво сте се събрали вий тука? Какво искате от мене — завика той, като вече не се помнеше от яд. — Ще ме убивате ли? На — той разгърна ръце, — убийте ме. Катили! Катили дошле тук, хора, дето са лежали из тюрмите. Махайте се от очите ми! Вървете си! Хайдуци!

Селяните се разгълчаха. Без някой да му се надява, изскочи Нейчо вдовецът, в ръцете си държеше голяма тояга.

— Ей, дядо Маноле! Дръж си устата! — викаше той. — Кой е хайдутин?

Велко погледна сопата в ръцете на Нейча и поиска да я вземе, но пред него подскочи Гърдю, измъкна сопата от ръцете на Нейча и се хвърли към Манолакя.

— Ах ти. . . падна ли ми? Хайдуци, а? Кой хайдук? — Той стискаше сопата в ръцете си и отиваше към Манолакя. На една-две крачки от него той се спря, замахна със сопата и както я държеше високо над главата си, готов беше да я стовари с все сила върху Манолакя. Манолаки немà време да се запази, той като че се вцепени на мястото си.

Изведнъж се чу пронизителен женски писък, иззад каруцата изскочи Нона, червеният шал се развя на рамената ѝ, тя простря ръце срещу Гърдя и извика: «Майко! Майчице!»

Гърдю се спря, тоягата се отпусна в ръцете му. А Нона, с изплашено лице и големи черни очи, все го гледаше и се притискаше към Манолакя.

— А!. . . ти коя си? — едва чуто избъбри Гърдю. Гаче е Антица! — щеше да каже той, но замълча и глупаво се усмихна.

Всичко туй стана в един миг. Селяните, изненадани сами от туй, което се случи, гледаха Нона. Едни питаха коя е, други, които помнеха Антица, сами се досещаха, че е нейна дъщеря. Кметът беше хванал Гърдя за рамената и го тласкаше назад.

Стражарите също бяха излезли пред селяните и ги задържаха. Алекси все буташе назад Гърдя.

— Чакай бе, кмете. . . чакай да видя коя е таз — говореше Гърдю, усмихнат.

— Какво правиш? Стой мирен! Назад!

— Кмете, не удряй, кмете! — разсърди се Гърдю и лицето му стана страшно. Но тозчас той забрави за сръднята си, загледа пак Нона и се усмихна.

В туй време откъм другия край на нивата се чу младежки, но силен и повелителен глас, като команда:

— Всички да излязат оттук! Всички настрана!

Идеше Галчев, придружен от трима-четирма войника. Той беше запасан, о кобур, но в ръцете си нямаше нищо. Глъчката между селяните беше голяма. Нона и Манолаки бяха се дръпнали до каруцата, до тях беше Малин. Селяните заобиколиха Галчев — той остана в средата им, — разправяха му нещо, викаха и махаха с ръце. Лицето на Галчев си оставаше спокойно.

— Всички да излязат от нивата! — повтаряше той. Навярно някой му каза нещо, защото той се обърна и високо извика: — Страна не взимам аз! Не искам да зная на кого е тая нива. Тук, близо до границата, безредици не може да стават. Туй не позволявам! Всички до един ще излязат от нивата!

И тъй като Гърдю все се мъчеше да се отскубне от ръцете на кмета и да иде напред, Галчев попита:

— Какво иска тоя? Стой настрана! Дръпни се назад!

Гърдю погледна разсеяно младия подпоручик, като че думите му не се отнасяха до него, усмихна се и пак взе да се дърпа. . .

— Илия! Славе! — извика Галчев към войниците. — Изведете тоя настрана. После ще го закарате на поста.

Двамата войници взеха Гърдя помежду си.

— Кого, мене ли ще карате? — говореше Гърдю. — Хубаво де, хубаво, карайте ме. — Гърдю не мислеше да се противи, гневът му беше утихнал.

Той тръгна след единия войник, другият идеше зад него. — Хубаво де, хубаво — говореше той, обръщаше се и поглеждаше назад, гдето между каруцата и кабриолета се мяркаше червеният шал на Нона.

Кметът успокояваше Йовя, който се застъпваше заради брат си, заради Гърдя:

— Йове, ти барем си умен. Нищо няма да му направят. По-добре — ще изтрезнее.

Около Галчева селяните все се трупаха и викаха:

— Нивата е наша. Ний ще я орем!

— И да работим ли не ни давате?

— Сега е време за оран. Трябва да орем. . .

— Кой не ви дава да орете? — каза Галчев. — Можете да орете, когато си искате. Да орат един, двама, трима. . . Но да се събират тълпи край границата и да стават скандали, туй не мога да позволя. Всички ще си отидете! Тръгвайте! — Той се обърна към Манолакя, който стоеше още с Нона и с Малина до каруцата.

— И вие, господине. Идете си и вие, идете си веднага!

Галчев не можеше да не види Нона и да не я познае, но я погледна като чужда и не я поздрави. Нона го следеше с черни, светнали очи и на устните ѝ беше се спряла едва уловима усмивка. Без да каже нещо, като покашлюваше, колкото да скрие вълнението си, Манолаки се качи на каруцата. До него тоя път се качи Нона, застана за миг права, поприбра шала си, погледна към селяните и седна. Големите черни коне се разиграха и тръгнаха. Каруцата се насочи право към чифлика. Малко след това с кабриолета си замина и Тошо.

Като си отиде Манолаки и като не го виждаха повече, селяните се успокоиха, отстъпиха на увещанията на Галчева и се съгласиха да си отидат. На групи, като все още се разправяха, те излязоха от нивата и кой с каруца, кой на кон или пеш с плуговете — кой както беше дошел — тръгнаха си към село. На единия край на нивата, с двама войника, остана само Галчев.

— Е, Йове, защо дойде туй момче, офицерчето де, какво му влиза в работата? Само дето ни попречи — говореше дядо Пею на Йовя, с когото бяха се случили в една каруца. Той помълча, с навъсени, разбъркани вежди, след туй продължи: — Една година, да ти кажа ли, бях ходил в Енидже, връщах се и минах край чифлика. Додох до кладенеца, дето е върбата, и гледам, спряла каруца — хубава каруца и едни коне! И от каруцата слазя Антица. Трябва да е било празник, пременена беше, също като момичето сега — с ален шал, с такваз рокля. И приказваше с едного, чирак ли беше, не знам — каже нещо, той ѝ отвърне, а тя се хванала за хълбоците и се смее. Все се смее, и каква беше такава, черноока, хубава, също като туй момиче. Бе, Йове, аз защо ти казвам, като изскокна момичето и Гърдю пусна сопата — аз разбрах. Привидя му се ей, че е Антица. Също като нея беше! Пък какво, Йове, не е лъжа, Гърдю имаше едно време закачка с Антица.

— Неговата закачка не беше, когато Антица се ожени за Манолакя, а по-рано. Пък и той не беше крив.

— Право е, тъй беше. А бе Антица, бог да я прости нея, Антица беше добра. — Той се обърна назад, погледна към нивата и каза: — Отива си поручика. Младо момче. И да ти кажа ли, Йове, чуй ме — то не е криво момчето. Те, малките, правят каквото им заповядат големите. . . Туй е то!

XV

Като се върна от нивата, Манолаки се качи на чардака и си седна на мястото, както винаги. Наистина, тая вечер той на два-три пъти пълни шишенцето с ракия, цигарата му не угасна и светеше като въглен в тъмнината, но не каза нищо, не се оплака. Той беше корав човек и колкото повече страдаше, толкоз по-затворен ставаше в себе си и ако се решеше да сподели нещо с някого, правеше го по-скоро пред

чужди хора, отколкото пред свои. И сега, както си седеше на чардака, той подвикваше на Тоша и на чирациte, нареждаше какво има да се върши на другия ден, но за туй, което беше станало преди малко, не обели зъб. Само вечерта, след като се нахраниха и след като беше мълчал и мислил през всичкото време, той стана от софрата, тръгна да излезе, но се спря и каза:

— Добре, че доде поручика. А то, ако беше останало на Алекся и на джандарите, кой знай какво щеше да стане. Ти, Тошо, да идеш утре на границата. Покани поручика да доде у дома. Колкото офицери са стояли тука, все са дохождали у нас. Нека дойде и той. . . Ще се запознаем, ще си поприказваме. . .

На другия ден Тошо впрегна каруцата и отиде в Сеново. Галчев обеща да доде, но не определи кога и затуй в чифлика взеха да го очакват всеки час. Първия и втория ден той не доде. На третия ден го чакаха за обед и бяха се приготвили, но той пак не доде. Късно следобед, след като беше излизала много пъти на чардака, Нона излезе още веднъж и погледна. Нищо не се виждаше, ни човек, ни каруца. Въздухът трепереше от маранята, далеч по някой прашен път се завъртяваше и затанцуваше вихрушка. И пак тишина и жега. Нона се прибра и мислеше вече да си полегне, но след малко чу, че лаят кучетата, излезе и видя Галчева. Той беше на кон и стоеше вън до портата. До него, също на кон, беше и ординарецът му. Нона извика и тичешката се спусна надолу по стълбите. Докато да стигне до него, Галчев беше слязъл от коня.

— Защо толкоз закъсняхте? Откога ви чакаме! — говореше тя, като в същото време се обръщаше да пъди кучетата. — Помислихме, че няма да дойдете. Тати все пита за вас.

— Тук ли е баща ви? — попита Галчев. — Да не би да почива?

— Не, той стана вече. Чакайте, аз ще му кажа. —

Тя изпревари Галчева, остави го на пруста и още от вратата извика:

— Тате, г-н Галчев доде!

Навярно Манолаки не чу или не разбра, защото Нона влезе вътре и, както беше се спрял до вратата, Галчев чу гласа на стареца:

— Кой? Кой бил дошъл?

— Офицера, тате, офицера от Сеново — каза нисичко Нона, но Галчев пак можа да я чуе. Тя говореше бързо и, както изглеждаше, беше развълнувана.

Тя излезе пак, все тъй засмяна, със светнали от радост очи, и покани Галчева. Влязоха най-напред в една стая, която приличаше да е нещо като хает, после през един малък и тъмен коридор минаха в друга, светла и хубаво наредена стая. Близо до прозореца, седнал не на миндеря, а на земята, по турски, с табакерата и с наполовина изпито кафе пред себе си, седеше Манолаки. Той не стана, не можа да се усмихне, а попоклати глава, направи турско темане и простря, както седеше, ръка на Галчева.

— Елате, елате, г-н поручик. Добре сте сторили, че сте дошле. Минете, седнете, седнете на миндеря. Ний ви чакахме и вчера, и днес, туй казвах на Нона, какво стана поручика, защо не доде?

— Случи ми се една работа — каза Галчев. — Ще ви моля да ме извините, че се забавих.

Манолаки махна с ръка, като че искаше да каже, че това няма значение. Като всички усамотени хора, които след като са мълчали дълго време, им пада случай да се наизприкажат, Манолаки се отпусна и, след като разправи най-напред за свадата си със сеновчани, увлече се и заговори за миналото, за коне, за добитък, за добри и лоши години.

Доде Санка, поздрави Галчева и седна на миндеря до Нона. Манолаки все приказваше, те не можеха да го прекъснат. Сам Галчев едвам успяваше да се обади с някоя дума. Очите на Нона често се спираха на него и веселият ѝ, малко насмешлив поглед като

че се извиняваше заради бъбривостта на стареца. След малко Нона и Санка излязоха.

Нямаше що, трябваше да се почака, докато Манолаки се наприказва и тогава да доде ред и на други. Нона знаеше това, но не можеше пък и да се стърпи на едно място, остави Санка да прави кафето, а тя се затича навън да походи из чифлика. Тя сама не предполагаше, че толкова много ще се зарадва на дохождането на Галчева. Спомни си как беше го видяла на нивата между селяните. Не беше това стеснително и срамежливо момче, което се червеше и объркваше пред нея. Друг ѝ се видя тогаз, младостта му не се забелязваше, спокоен и смел беше, просто, естествено, без сам да го изтъква. «Таквиз са били навярно хилядите ония младежи, които умряха на бойните полета» — помисли си трогната Нона. И как мръщеше веждите си той, и колко спокоен стоеше срещу разядосаните селяни, които викаха и махаха с ръце срещу него. «Човекът мисли, че върши важна работа и това си е» — помисли си Нона. А хубаво беше да се гледа тогаз на него. Като се върна към къщи, Нона изкачи на един дъх стълбите, както правеше винаги, зачука бързо-бързо с токовете си по пруста и на самата врата срещна Санка с табла и кафета в ръце. . .

— Санке! — учуди се Нона. — Че какво си правила досега?

— Туй е второ кафе — усмихна се Санка.

Като се върна Санка, Нона я взе близко до прозореца, пришепна ѝ нещо, после, прегърнати двете и усмихнати — както се вижда, бяха намислили нещо, — минаха в стаята, гдето беше гостенинът. Манолаки наистина все приказваше, почти загубен в тютюневия дим. След като беше се отклонявал и говорил за хиляди други неща, той пак беше се повърнал на разправията си със сеновчани. . .

— Таквиз хора имаме ний, г-н поручик — говореше той, като поклащаше глава. — Много хубаво направихте, че додохте тогаз. А то кмета, кой му вирва и нему, и той е такваз една въртележка, обръ-

ща се, накъдето подуха вятъра. Добре, че дойдохте. — Манолаки позамълча, въздъхна и добави: — Те взеха земята ни, остави туй, ами и нас ще избият.

— Аз не зная в какво се състои работата — каза Галчев. — Не искам и да се меся. Мене длъжността ми е да запазя реда край границата.

— Е, тъй, тъй. Право е.

— Ах, колко се уплаших! — каза Нона и, както имаше обичай, туй, което разказваше, го изобразяваше и на лицето си. — Видяхте ли го онзи, черния, как беше дигнал едно дърво и отиваше право върху тати? Ах, как се уплаших! Че страшен човек. . . — каза тя, като от уплаха и учудване се улови с ръка за лицето.

— Кой, Гърдю ли? — каза Галчев. — Той Гърдю се казва, мисля.

Манолаки смръщи вежди и махна с ръка.

— Всички са таквиз те, всички са едно! Колко добро са видели от мене, колко им съм помагал! Давал съм и храна, и добитък, и пари. Записите им още стоят у мене. Ама да ви кажа ли, г-н поручик, тогаз и хората бяха по-други, сега на нищо не мяза.

— Ноне — каза Санка, като погледна Нона недоволно и с укор (те тъй бяха се наговорили с Нона и Санка добре играеше ролята си), — защо си поканила тук гостенина? Да идем оттатък, там е по-широко и по-хладно. Тате, нали ще додеш и ти?

— Идете, идете вий — съгласи се Манолаки, — аз ще постоя тука.

Манолаки се досети, че те искат да се отделят, за да могат да си поприказват, и затуй не искаше да им пречи.

— Ела и ти, тате! — настоя пак Санка.

— Може да дода. Идете вий, идете.

— Заповядайте! Елате с нас! — покани Нона Галчева и стана.

Стаята, в която минаха, беше от другата страна на чардака. Тя беше продълговата и голяма, изглеждаше, че са били две стаи, преправени отпосле на една. В дъното, гдето беше по-тъмно, се виждаше

чисто бяло легло, два шарени брашовски сандъци край стената, а по към средата на стаята — тоалетна маса с овално огледало. Стаята беше с бяло турско кюмбе. Най-светлата и най-хубавата ѝ част беше откъм прозорците. Там имаше миндер с пъстри черги, а големият бряст засенчваше стаята и я пълнеше с приятна хладина.

— Таз стая ни е гостната — каза Нона, — но сега аз съм се разположила тука. Нали е хубава? Следобед тук винаги е сянка.

Пред отворените прозорци висяха зелени вейки, сякаш не идеха от бряста, който и не се виждаше, а се спущаха отгоре, откъм покрива. Под стряхата гукаха гълъби и от време на време се чуваше плясъкът на крилата им.

— А вие как попаднахте там, на нивата? — каза Галчев, като сядаше на миндеря. — И защо бяхте се облекли тъй? С тоя червен шал?

— Че вий видяхте ли ме? — засмя се Нона.

— Как да не ви видях! Видях ви.

— А не ме и погледнахте. Много бяхте важен — засмя се Нона, като гледаше Галчева със светнали очи. — Защо се бях облякла тъй ли? Не знам. Вий нали бяхте ме видели веднъж с тия дрехи, при кладенеца? Тогаз бях ги облякла за пръв път. А когато стана оная разправия, него ден аз щях да ходя в Сеново и не знам как ми хрумна да се облека пак тъй. — Нона взе една книга от масата и започна да си играе с нея, като я обръщаше ту от едната, ту от другата страна. Тя си спомни нещо и се усмихна. — Който ме види с тия дрехи, чуди се и се мае — каза тя. — Вий знаете ли онзи, Гърдю, как се обърка, като ме видя? А беше замахнал с тоягата срещу тати и, боже! — какво щеше да стане, ако беше го ударил!. . . А като ме видя, смая се и пусна сопата. Ти — каза — коя си?

На Нона като че се искаше да каже още нещо и погледна Санка.

— Стига, Ноне, стига за тоз човек! Плашиш ме — каза Санка. — Аз, като се уплаша от нещо, съ-

нувам го — призна си тя чистосърдечно, като погледна Галчева и се усмихна.

Галчев разбра, че трябва да се промени разговорът, поогледа стаята и спря погледа си върху книгите на масата пред Нона.

— Имате много книги, госпожице — каза той.

— Имам, но не ги чета. Някои не са и разрязани. Знаете ли, че откато съм си дошла, един ред не съм прочела. Ей тъй — ходя, скитам, забравих дори, че съм била в Швейцария. Докато сляза на гарата, докато дода дотука, все помнех нещо, а после — нищо! Забравих дори, че съм годена.

— Ноне, какво приказваш? — забеляза ѝ Санка.

— Право ви казвам! — смееше се Нона. — Ако доде онзи евреин тука, ще му кажа: ти, господине, кой си? Какво търсиш тука? Така ще му кажа.

— Хубаво, хубаво, Ноне — рече да я посъди Санка, а тя взе да се смее. — Нона се шегува — каза Санка. — Тя си обича годеника.

— Аз знам това — каза Галчев. — Аз знам, че госпожицата му пише всеки ден.

— Да, пиша му! И го обичам! — пламна неочаквано Нона, като погледна и Санка, и Галчева. Но след туй тя се засмя пак и продължи: — Но — за какво приказвахме? Да, за книгите. Как мога да чета, когато не се запирам на едно място. На мене ми дай да ходя, да скитам. И какво да правя пък, туй ми е в кръвта, такава бях и като малка. Колко пъти, знайте ли, съм минавала границата, без да усетя. Туй, войници и разни офицерчета, не исках да ги зная, минавах без паспорт.

— Навярно двата поста тук, до чифлика, ги е нямало тогава — каза Галчев, като се смееше.

— Не помня. Пък и кой ще ме види? Тогаз имаше такава трева, че достигаше до над главата ми. Наистина — каза тя със замислени и светнали очи, — каква трева имаше тогава! И като се наведеш, какво няма да видиш из нея. Цял свят, цяло население! Най-напред — някоя голяма въсеница. . .

— Жълта, на черни капчици — подсказа Галчев.

— Да. И скакалци, скакалци. Едни зелени и слаби, като че са лежали болни, други мънички, скокливи, кафяви отгоре. . .

— А червени под крилата.

— Да, вие сте ги виждали. Като че палтенцата им са подплатени с червено сукно. Оставете туй, ами като се покаже някоя дупка в земята със засъхнала слуз? — Нона направи уплашени очи. — Колко ме е било страх да не изскочи някоя змия!

— Ний от тез дупки сме вадили паяци с топки от восък — каза Галчев.

— Да, знам. Ами как ви се виждат нашите места? Онези, които дохождат тук за пръв път, не им харесва. Вижда им се голо, пусто. . .

Галчев не скри, че отначало не се е чувствувал добре, но сега е много доволен. Той разказа как прекарва на границата, где ходи, с кого се среща. Нона едва го дочакваше да свърши и започваше сама да говори. Говореше много, смееше се. Галчев забелязваше тая необикновена и възбудена веселост у нея, мислеше си, че е заради него, и се радваше. Сега той се държеше свободно и просто. Времето минаваше неусетно. Колко пъти Галчев поглеждаше предпазливо часовника на ръката си, обещаваше си, че след пет, след десет минути ще стане и ще си ходи, а като погледнеше часовника пак, виждаше, че стрелката му беше избягала с половин час напред от времето, което беше си определил.

По едно време вън задрънка каруца и спря пред къщата. Санка скочи.

— Ух, аз забравих, че Тошо ще отива в града — каза тя. — Ще заведе и Енка. Стойте вий, аз ще ида да видя.

Но като поприказваха още малко, Галчев погледна часовника си за последен път и стана.

— Време е да си ходя! — каза той.

— Защо бързате? Стойте още — настояваше Нона. — Обещайте поне, че ще дохождате по-често.

— Вашият чифлик е в моя участък — и да не искам, трябва да минавам оттука — каза Галчев.

Манолаки беше излязъл на чардака. Галчев си взе сбогом с него и наедно с Нона слязоха долу. В каруцата, попременен с нови панталони, зарадван, стоеше Енко. . .

— Ще го водим в града — каза Тошо. — Ученик е, ще трябва да ходи вече на училище.

Нона дръпна Енка към себе си и взе да го целува, като че щеше да го задуши.

— Стига ма! — разсърди се Енко, като изтриваше с ръка страните си.

— И да се учиш добре, проклетнико! — извика му Нона.

Галчев си взе сбогом с всички. Нона тръгна с него да го изпрати донякъде. Заобиколиха пред чифлика, минаха покрай овчите саи и покрай кладенците, оставиха зад себе си каменната ограда и чифлика и тръгнаха през поляната по един коларски път. Галчев беше изпратил войника с конете напред.

— Аз много се привързвам към някои неща — каза Нона — и мъчно ми е, кога се разделям с тях. Ето Енко. Как не ме ядосваше тоз проклетник, но сега, като си отива, мило ми е за него. — Тя се обърна назад: от сивата ограда на чифлика и от саплъците бяха пропълзели дълги черни сенки. — И с чифлика е същото — каза тя. — Както съм свикнала с него, струва ми се, че другаде не бих могла да живея. И да ви кажа ли, кога дода тук, в чифлика, аз ставам друга. Друга съм в Швейцария, друга съм и в града, вред другаде, а друга тук. Странни неща ми дохаждат на ума. Например, снощи, минавам покрай една сая, тъмно беше, кравите си налягали, преживят. А една беше по-близо до мене, престана да дъвчи и ме погледна — големи, черни, светли очи. . . умни. Гледа ме и, знайте ли, като че проговори. «Здравей, Ноне, как си?» — нещо подобно като че каза. Изпухтя и взе да си дъвчи. И тъй беше тихо и спокойно, стори ми се, че тъй е било и тъй ще бъде. . . без начало и без край. . . Не, не, аз не мога да го изкажа, не умея, няма да ме разберете. . . Но беше нещо особено. . .

Галчев я слушаше усмихнат.

— А друг път — продължи Нона, — додохме си от града, щом спря каруцата, и аз погледнах ей нататък е! — Тя посочи на изток. — И видях три-четири звезди, те все там си стоят. И ми стана леко, радостно. Ето, тез звезди са наши, помислих си — ний сме у дома си. Я да оставим тез работи! — засмя се тя. — Кой знай какво ще си помислите за мене. Помните ли, когато ми показахте как заседа слънцето? Аз помислих, че сте поет. Но и аз зная наизуст много стихотворения — бързо добави тя, като да се извини. — Колко съм ги декламирала! Зная «Муза» от Некрасов. Много е дълго, но аз не бъркам нийде. Искате ли да ви го издекламирам?

— Ако обичате — каза Галчев и се спря.

Нона започна да декламира. Отначало Галчев слушаше думите, но после следеше само Нона, гледаше как се мени лицето ѝ, как горят очите ѝ.

— Видяхте ли? — каза Нона, като свърши. — Не сбърках нийде. А трае деветнайсет минути.

— Не може да бъде! — учуди се Галчев и се засмя. Но той погледна към войника, който беше отишел доста надалеч и сега не стоеше прав, а беше седнал и държеше конете. Галчев погледна и към чифлика: сенките от саплъците бяха се проточили през поляната и стигаха почти до тях.

Нона тръгна напред, направи няколко крачки заднишком, като гледаше Галчева и се усмихваше, след туй се обърна пак и запя нещо.

— Както виждам, вие и пеете хубаво — каза Галчев.

— Моите песни са селски — каза Нона. — Аз от мама съм ги учила.

Тя ставаше все по-весела. И като питаше Галчева: «А таз знайте ли? А таз чували ли сте?» — тя изпя много песни.

Няколко пъти те стигаха до войника и се връщаха назад, като все се изпращаха един друг. Галчев гледаше Нона, понякога не внимаваше какво говори, и си мислеше за друго. Той се чувствуваше щастлив

и доволен. Струваше му се, че също тъй са се разхождали и разговаряли с Нона и други път. Или се замечтаваше за миг и се виждаше във въображението си не като офицер, а като чифликчия, облечен в широки груби дрехи и с бяла жетварска шапка, като Тоша.

— Как ви е обственото име? — попита го Нона.

— Владимир.

— А съкратено име имате ли? Как ви казват у вас?

— Майка ми и сестра ми ми казват Мирю — каза Галчев.

— А, вие имате сестра? Сега свършва? И хубава ли е?

— Не знам. За мен и за майка ми е хубава.

— Та Мирю ви казват? Мирю! — повтори тя и взе да се смее. — Не е лошо. Слушайте, г-н Мирю! Днес какво имаме, понеделник ли? В сряда аз ще дода в Сеново за пощата. Вий ще додете ли?

— Да, ще дода непременно.

— Внимавайте добре да бъдете точен, защото ще има наказание. Какво се белее там? — каза тя, като се загледа към поляната. — Дали не е гъби? Чакайте, аз ще видя.

Тя се спусна тичешката — за нея не беше мъчно да бяга когато поиска и колкото и бързо да е. Доста далеч, сред поляната наистина се белееха бели топки. Като стигна там, Нона се наведе и взе да ги бере, но веднага ги хвърляше на земята.

— Не било гъби, праханки! Праханки! — извика високо тя и хвърли една към Галчева, но той беше далеч и не го достигна.

Изведнъж Нона вдигна едната си ръка и я размаха.

— Довиждане! Аз си отивам!

И докато Галчев мислеше, че се шегува и ще се върне, тя бързаше, както си вървеше, леко, плавно, отдалечаваше се все повече и само сегиз-тогиз поглеждаше през рамото си назад и макар да беше далеч, личеше, че се смее.

«Ето каква е!» — помисли си Галчев.

Той отиде при войника и се качи на коня си. Когато се обърна пак, бялата рокля на Нона се мярна за малко и се загуби зад оградата на чифлика. Галчев пришпори коня. Той беше весел, усмихваше се. Нещо топло и сладко се надигаше в душата му. И като си спомни една гарнизонна песен, която млади офицери като него бяха съчинили за дъщерята на дружинния си командир, той си запя:

Обикнах щерка майорска
аз, беден подпоручик! . . .

Той се обърна още веднъж. Чифликът не се виждаше. Отвъд равния потъмнял гръб на баиря, сред светлото жълто небе се чернееше само върхът на бряста.

XVI

Закрепи се хубаво време и сеновчани плъзнаха по работа. В кръчмата на Филипа не се застояваше никой. Ако някой влезеше, купуваше си набързо нещо и бягаше пак на работата си. Само Гърдю беше се свил в един ъгъл и мълчеше. Филип прелистваше тефтеря си и от време на време запитваше момчето за нещо. В кръчмата беше поприметено и чисто. Шишетата на тезгяха лъщяха. Въглищата на огнището бяха се разгорели, наполовина червени и наполовина черни, и както беше тихо, чуваше се как водата завира и шушне изтънко и проточено, като че пее. Вън мегданят не можеше да се погледне — тъй ослепително светеше слънцето върху праха, бял като вар. Тая светлина, посмекчена от сянката, нахлуваше и в кръчмата през разтворената нашироко врата. Полъхваше топлина, като от пещ. Другата по-малка врата, откъм градината, също беше отворена. Виждаха се един-два салкъма, утихнали и припечени на слънце, с оредели и повехнали листа. Един жълт

котарак беше седнал на прага и се лижеше с езика си.

През мегданя мина една сака, впрегната с магаре, а след нея — двама гранични войници, с бели ризи и с гъсти черни върви върху навоите си. След малко издрънча каруца и спря. Трима-четирма селяни имаше в нея, с прани ризи, с нови червени елеци, но всички небръснати — те отиваха в града и първата им работа, щом стигнат там, щеше да бъде да оставят брадите си в някоя бръснарница. Един от селяните слезе, купи си цигари и докато вадеше пари от кесията си, поглеждаше към Гърдя и се подсмиваше: види се, чудно му беше, че го вижда трезвен. Гърдю срещна погледа му, разбра какво мисли, в очите му светна нещо, но тозчас погледът му се отпусна пак, изпълнен с мъка и примирение.

През последните няколко дни той беше пил много. Тая сутрин, когато бързаше да се измъкне незабелязано от къщи, братовца му Евтимия, жената на Йовя, го настигна до вратника и, като завързваше ръченика на главата си и после отпусна и двете си ръце, каза му:

— Бати Гърдю, ще ти кажа нещо, само да не ми се сърдиш, аз за твое добро го казвам. Защо е туй стоене по кръчмите от тебе, защо си даваш парите да поиш хората? Не си бил господя с камъни — и за тебе ще се намери жена да те вземе. Я ме послушай! Вземи да се задомиш и ти като хората, че да се орахатиш.

Гърдю разбираше, че Евтимия е права. Лошото беше там, че той не можеше да се отърве от тая мъка, която го държеше и когато е пиян, и когато не е. Вечер ще се приберат всички ония, с които беше пил, а той ще тръгне да скита из селото, тук ще се скара с караула, там ще навлезе в чужди двор, ще разлае кучетата и ще разбуди стопанина. Или ще вземе очите си и посред нощ ще забие към Исьоренския чифлик. Манолаки беше се оплакал вече на кмета, че Гърдю, не с добра мисъл, се скита нощно време около чифлика.

Една сутрин, след като беше ходил цяла нощ,

срещна на разсъмване Тоша,. излезе пред каруцата му и спря конете му, като разбойник. Тошо се уплаши, но той побърза да му каже, че нищо лошо няма да му направи.

— Бе, бай Тошо! — примоли му се той. — Сега било каквото било, защо не ме приберете в чифлика, ще ви работя за хляба само. Какво да правя? Тук съм научен, тук ме тегли, на друго място не ми се стои.

И от туй нищо не излезе. Тошо — Гърдю добре беше забелязал, че Тошо го правеше само от страх — му каза, че да остане на него, би го прибрал, но старият няма да се съгласи. Да се съгласи Манолаки да го прибере в чифлика — може ли някой да повярва такова нещо? Една нощ толкоз много му докривя, че реши да се махне, да забегне, както по-рано, премина границата, но след като беше вървял час и повече навътре в Румъния, раздума се и се върна. Тъмно беше, пък и той знаеше да се промъква като вълк, та никой не можа да го усети, нито румънските, нито българските войници.

В кръчмата влезе Алекси, спря се още на вратата, позагледа Гърдя и му каза:

— Бай Гърдю, какво правиш? — Както беше се замислил, Гърдю се стресна, доде на себе си и се усмихна. — Какво си подранил? Какво мислиш?

Гърдю само кимна с глава, а Алекси отиде навътре в кръчмата, пришепна нещо на Филипа, после се върна и се спря пред календаря, залепен на стената. Той постоя тъй, па току се обърна отведнъж към Гърдя:

— Слушай, бай Гърдю, какво ще ти кажа. Не ти го казвам като кмет, а като приятел ти го казвам. Ти толкоз години не беше тука, сега доде си, видя се с приятели. Е, хора сме, човек ще се почерпи с тоз, с онзи, то още нищо не е. Ама стига, стига толкоз. Вземи сега, че се залови за някаква работа. Все тъй не може.

— Ща, ща, Алексе — кротко и някак срамежливо се обади Гърдю. — Ний с Динка се наговорих-

ме да вадим камъни заедно. — Гърдю се усмихна и кимна към едното си рамо. — Нали виждаш, сила дал господ, за таз работа ме бива мене, само че. . .

— Какво?

— Алияти трябват, Алексе. Трябва лост, търнокоп, ками. И барут трябва. Чакам да иде Йови в града, ще се кача и аз в каруцата, та да си купя едно друго. А то, че ще се работи, ще се работи.

— Хубаво, много хубаво — каза Алекси. — Купи си каквото ти трябва, па се залови на работа и си живей като всички хора. Тъй трябва. И гледай по-скоро да го направиш, не го бави.

Гърдю пак се замисли и не забеляза кога Алекси излезе. Изведнъж навън, сред слънцето и дълбоката есенна тишина, се чу да свири флейта — флау, както му казваха селяните. Как свиреше дяволът! Не беше селска песен, гражданска беше, и весела, и тъжна. Млъкна за малко, после пак се изви и разля нашироко. Очите на Гърдя позаиграха и светнаха: той позна, че тоя, който свиреше с тая флейта, е Великин. Великин беше скитник и просяк, казваше, че бил инвалид от войната, носеше на гърдите си медал, но що за човек беше всъщност, никой не знаеше. Той обикаляше из околните села, губеше се с месеци и току виж, че дошел пак, все същият, с флейтата и с медала си.

Флейтата навън беше замлъкнала и дълго време нищо не се чуваше. Но ето че затракаха патерици и на вратата се показа Великин. Той беше куц, единият му крак, сакат и сгънат в коляното, беше сложен върху тежка патерица, с още една, по-тънка патерица се подпираше и от другата си страна. А не беше човек, за когото може да се каже, че страда: лицето му беше червено, лъснато, брадата му, която захващаше рядка-рядка още от ушите му, долу на върха се изостряше като на козел.

— Добър ви ден, хора християни! — каза той и широкото му лице се усмихна. — Какво правите, какво струвате? Филипе, ти пак сметки ли правиш? Ще съсипеш хората с тез сметки ей, стига. Бай Гър-

дьо, както те виждам, ти плачеш за другарче. Ей ме, ида.

Като тракаше с двете си патерици, той дойде и седна до Гърдя.

— Какво временце даде дядо господ! — все тъй бързо и весело заговори той. — Таман за работа. То влагата е май малко, и дъждец трябва, ама нищо. Може да се оре. Може и да се сее, ако искаш. Нека си падне семето в пръстта, то нито гние, нито се разваля, като навали дъжд, пак ще си поникне. Нека работят хората, нека. Да се роди хляб, че да има и за богати, и за сиромаси като нас.

Докато говореше, той беше извадил флейтата си и я настаняваше. Най-после, като прекара пръсти върху дупките и като понаведе глава на една страна, той засвири. Разля се същата сладостно-тъжна мелодия, която беше свирил преди малко навън. Но той скоро спря, сложи флейтата на коляното си и каза:

— Е, ний тъй ли ще стоим? Мене ми пресъхна гърлото. Филипе, че дай ни да се почерпим нещо с бай Гърдя. Донес ни едно шишенце от скоросмъртната.

Филип погледна не Великина, а Гърдя.

— Дай ни, дай — каза Гърдю и едвам-едвам се поусмихна.

Като донесе момчето ракията, Великин пое чашата си и бързо, като скоропоговорка, занарежда:

— На здраве и на хаир, да се ражда на камък и на баир, каквото мислим, таквоз да стиснем, вино да те гони, болест да те не гони! Наздраве, дружина, с Никифорова кратуна!

Гърдю го слушаше, усмихнат, дочака го, докато изпие чашата си, след туй изпи и своята. Сега Великин плю на пръстите си, позаглади флейтата си и засвири, както трябва. Докато беше трезвен, Гърдю беше кротък, само слушаше и мълчеше — най-много, ще се поусмихне, и то някак срамежливо и гузно. Но по-късно, когато чашките и шишенцата станаха повече, Гърдю се разпали, раздвижи се и бутна мо-

канския си калпак назад към темето си. По едно време той хвана Великин за ръката.

— Не ща таз. Жална ми свири!

Великин започваше да свири «жална», а Гърдю, облегнат на стената, отпуснат и замислен, гледаше пред себе си, а очите му лъщяха. Напоследък едно нещо не излизаше от ума му: онова черноoко момиче с червения шал, което беше изскочило насреща му, когато беше замахнал да удари Манолакя. Гърдю знаеше, че това момиче беше дъщеря на Манолаки и, както бяха казали още там, на нивата, облякло се било в дрехите на Антица. Поискало да се облече като селянка — облякло се, в туй нищо чудно нямаше. Но Гърдю си мислеше тъй, само когато беше трезвен. Сега ракията вече замъгляваше ума му, и мъчно му беше и весело, свирнята на Великин го потапяше в някакво сладко блаженство. Той забравяше какво се беше случило на нивата, не държеше сметка за изминалите години, не търсеше кое е лъжа, кое истина: за него беше ясно като бял ден, че там, на нивата, пред него беше се явила сама Антица. И тя е с червен шал, тънка в кръста, широка в рамената и гърдите, с бяло лице и черни очи. Тя, Антица, го гледа, тя се усмихва. Кога е било? Вчера ли? Преди двадесет години ли? Гърдю не искаше да знае. И като че не беше в тая изгоряла нива, за която се караха, а в зелено широко поле, цвилят коне, дрънкат тежки железни хлопки. . .

Широките му гърди се подигат, както гледа занесен, той размахва юмрук, иска да удари масата, но не я удря, а само слага ръката си и изпъшква.

— Свири, свири, братче!. . . — говори той на Великина. — Тъй, тъй. . . ех! Хилюпе! — обръща се той към тезгяха с намръщено, свирепо лице: — Какво, ти мойте пари не ги ли аресваш? Донес ни ракия! По-скоро, чуваш ли? — А с друг глас, кротък и развълнуван, той подканя Великина: — Свири ти, братче, свири. . .

След като беше излязъл от кръчмата, Алекси ходи в общината, върна се в къщи, обядва, спа след-

обед. Към четири часа, когато намина пак към Филипа, той завари там Гърдя и Великина — пияни и двамата. Великин тъкмо благославяше:

— Боже, наспори, вси душмани разпори, сал един остави, него свинар направи, и той като дбрукни, да пукни!

Застанал на вратата, Алекси гледаше Гърдя.

— Какво приказвахме, какво излезе! — каза той.

Гърдю, както беше се опрял с лакътя си на масата, обърнат към Великина, погледна кмета, както би погледнал просяк, обърна очи пак към Великина и каза:

— Свири, куче, свири! Тя, твойта свирка, на дявола от задния крак е направена. Разплака ме ти хей, разплака ме мене. Карай!

— Е, пък ти не ми даваш да си поема дъх. Ами остави ме да си почина малко. Чакай да видим какво прави кмета. Добър ден, г-н кмете!

— Как не ви е срам бе! — избухна Алекси — Мало и голямо плъзнало по работа, а вий. . . Слушай, на тебе казвам, Гърдьо: или ще влезеш в пътя, или аз ще те вкарам в него! Какво е туй? Да се скиташ нощно време, да влизаш в чуждите дворове и да плашиш децата на хората. Де се намираш ти? Да знаеш, че още веднъж ако те хвана, ще те арестувам и ще те пратя в града!

Гърдю, все тъй обърнат към Великина, помълча, после погледна кмета, усмихна се дори тъй, че зъбите му лъснаха като на вълк. И пак каза на Великина:

— Свири! Свири или ще счупя тоз кози крак!

— Какво ще свири, няма да свири! — разсърди се Алекси. — Да станете и да си вървите. Хайде вървете си!

Сега вече Гърдю обърна широките си гърди към кмета, опря се с две ръце на масата, веждите му паднаха връз очите.

— Кмете! Що ми се пречкаш, кмете! — започна той, но тозчас надигна гласа си и завика: — Ей! Аз

турям тоз калпак на главата си, не ти! Какво се заядаш с мене? Воля ми е — пия, тебе ли ще питам? Остави ме, ти казвам, ще се опариш! — Той се обърна пак към Великина: — Свири ти, какво гледаш. . .

Великин се заприготвя да свири, но като видя, че кметът отива към вратата, спря се и почака.

— Добре, ще видим — каза Алекси и излезе.

Великин засвири пак.

XVII

В градината пред пощенската станция, на сянка под салкъмите, беше седнал Милчевски и четеше вестници. Като бършеше запотеното си охранено лице с голяма червена кърпа, Алекси отиде и седна при него.

— Какво има? Такова туй. . . на кого се караш! — каза Милчевски и хвърли вестника на масата. — Нищо няма във вестниците. Такова туй, все старото. . .

— Нищо ли няма? На барут отгоре живеем ний, на барут. Утре всичко може да стане ей тъй е. — Кметът беше още разсърден. Милчевски го гледаше, без да разбере за какво говори. — Ти знаеш ли какво е в село? Знаеш ли какво се готви? Ако знаеше, нямаше да казваш, че нищо нямало.

— Ами защо. . . Такова туй. . . доложи!

Кметът махна с ръка.

— Как си чел ти вестниците и как си ги разбрал? Няма нищо ли? — Колко работи има! И аз ги четох. Тя каквато ни е залюляла, не знам. Ще стане нещо, ама де да видим. В едно село отишли стражари да арестуват някого, осъден бил, присъда имал. Скача селото, кой с брадва, кой с дърво — не го дават. В друго село, край морето, пък открили склад с оръжие. На друго място пък. . .

Кметът замълча, защото Милчевски беше се загледал към кръчмата, усмихваше се и дори се надигаше да стане. Алекси погледна, накъдето гледаше

Милчевски: по пруста на хотела към тях идеше Нона. Тя беше с къса синя дрешка, с бяла рокля, без шапка; тъмнокестенявата ѝ коса падаше на къдрици около мургавото ѝ лице, усмихваше се.

— Добър ден, добър ден! — поздрави тя още отдалеч, като снемаше едната си ръкавица. — Г-н Милчевски, искам писма! Добър ден, г-н кмете. Как, няма ли нещо за мене? Не може да бъде!

— Аз ви ги пратих, г-це, колкото имаше. Такова туй. . . други няма. Вий защо не дохождате?

— Хубава работа, още пък ме питате защо не съм дохождала — каза Нона, като седна. — Не знаете ли какво стана към нас? Революция имаше, нека ви разкаже бай Алекси. Аз и днес нямаше да дода, тате не ме пущаше. Не ходи, казва, онез може да ти направят нещо.

— Нищо няма — каза важно Алекси. — Положението е спокойно. То се свърши вече, всеки си гледа работата.

— А онзи, Гърдю?

— Остави го него. Пияница. Ей сега пак му се карах.

— Аз го видях — каза Нона. — Добре, че не ме забеляза. Да не ми вземе кабриолета — засмя се тя, — страх ме е. А вий какво правите? Де е Галчев?

Милчевски взе да се смее. Нона учудено го погледна.

— Галчев има гости. Такова туй. . . две дами.

— Дами? Какви дами?

— Две госпожици от града. Таз сутрин додоха, отидоха на поста. Е, какво ще му правиш, млад човек. Такова туй. . . има си приятелки.

— Какво има във вестниците? — каза Нона. — Я дайте да видя!

Тя взе един вестник, разгъна го и скри лицето си зад него. Никога Милчевски не ѝ е бил тъй противен, както сега. Тя не четеше, нито можеше да спре погледа си на някой ред. Сърцето ѝ силно биеше и тя не можеше да разбере защо толкоз се вълнува от такива дребни неща. Най-после Галчев е свобо-

ден — мислеше си тя — и може да се среща, с когото си иска. Тя се усмихна и любезно кимна с глава на кмета, който си отиваше. После погледна иззад вестника и се засмя.

— Е, хубави ли бяха тез дами, г-н Милчевски?

— Аз такова туй. . . не можах да ги видя добре, докато отида до кръчмата, те заминаха, Филип ми каза, че питали за Галчева.

Милчевски взе да разказва още нещо, но колкото повече говореше, толкоз повече Нона доближаваше вестника до лицето си. Най-после Милчевски, макар че беше търпелив, каза:

— Оставете тоз вестник, г-це! Такова туй. . . вий по-рано не се интересувахте толкоз от политика. Такова туй, да изиграем по-хубаво една табла с вас.

Раздавачът го извика и той влезе в станцията. Нона захвърли вестника, стана и като премина не през пруста, а направо през градината, върна се при кабриолета си. Като минаваше покрай кръчмата, погледна предпазливо през прозореца: Гърдю беше сложил глава на масата между ръцете си и като че спеше. Великин държеше флейтата си, но не свиреше. Нона се качи на кабриолета. Тя видя, че Милчевски беше турил шапката си и идеше към нея, разбра, че ще иска да се качи, и шибна коня.

— Довиждане, г-н Милчевски! — извика му тя.

Милчевски завика нещо след нея, но тя подкара коня още по-бързо и го поспря да върви по-полека само когато беше вън от село. Преди да излезе от хотела, тя беше решила да отиде направо на поста, без да иска да знае какво ще мислят за нея и Галчев, и гостите му. Искаше да види кои са и какви са тия жени. Сега самата тая мисъл ѝ се стори обидна и тя се сърдеше на себе си, че още не можеше да се успокои напълно. Да се върне в чифлика беше рано, но не знаеше де другаде можеше да отиде. Тя остави коня да пристъпя бавно по пътя към Исьорен. На едно място, като подигна очи, тя видя колибата на Кутмака, видя и самия него, че се разхожда между мет-

лите. Нона възви файтона и, все тъй бавно, тръгна нанататък.

— Ела, Ноне, ела да видим какво правиш — посрещна я Кутмака. Като други път, той не се усмихна, гледаше настрана. Нона спря кабриолета, но не слезе.

— Слезни де! — подкани я Кутмака.

— Защо да сляза. Мене не ми е добре, а както виждам, и тебе не те бива. Да не си болен?

Разсърден от по-рано, Кутмака размаха големите си ръце.

— Болен ли да съм? Аз какво е болест, не знам. Аз откакто съм се родил, глава не ме е заболявало. Не съм болен аз, ами хората ще ме изедат. Лоши хора има на тоз свят, Ноне, лоши. . .

— Защо, дядо Тодоре? Какво има?

— Ти си била в Сеново, виждам. Отзарана и аз рекох да отида там и щом влязох у Хилюпа, онзи, Гърдю, скочи отгоре ми като бесен. Стари сметки търси чиляка. Хе! дето е било изпреди двайсет години, за него иска да се разправя. Слезни де, слезни да си починеш.

— Офицерина не е ли дохождал? — попита Нона, като гледаше към границата.

— Не е. Той да доде, аз ще се жалвам и на него. Отзарана дохожда войника му, Хубен. Дадох му дини, гости имали.

— Какви гости? — попита Нона и едвам обърна черните си очи, затъмнени от дългите клепачи.

— Не знам. Жената на ротния му била май. И друга една господжа, тя пък хазайка ѝ била, в нейната къща живеял капитанина в града. Тъй ми каза момчето.

Нона скочи от кабриолета и когато Кутмака я погледна, видя, че се смееше.

— Хей, дядо Тодоре! Аз те мислех за юнак, а пък ти от какви дребни работи си се умислил. Какво ще ти прави Гърдю тебе, сто Гърдювци да са, ти ще ги удушиш като. . . като зайци!

Кутмака се засмя с тих хрипкав смях. Все пак

неочакваната промяна у Нона, която доде тъй замислена, а сега се смееше, не избягна от вниманието му и хитрите му очи любопитно и изпитателно я гледаха.

— Холан, Ноне, каква си. Какво искаш? Ти ме развесели и аз искам да те нагостя, какво искаш? Пъпеш или диня?

— Нито пъпеш, нито диня. А пък ако речеш да идеш да ми вадиш бял мед, знам, че там ще си останеш. По-добре стой тука и ми разправи за какво се карахте с Гърдя. Тез дни все на кавги върви. Ами дай ми нещо да седна, права ли ще стоя?

— Ух, наистина. Улисах се. Ей сегичка. . .

Той влезе в колибата и донесе едно трикрако столче за Нона, а крината — за себе си.

— Разправяй сега — каза Нона, като седна.

— Нали ти казах: Гърдю ми гони ким за една работа отпреди двайсет години. Когато го съдеха, задето беше убил Якуба, и аз бях свидетел. Защо съм бил говорил против него в съда, та го били отсъдили — затуй ми дири сметка сега. Гледай му ти нему ума. . .

— Че то много стара работа.

— Стара, ами. Да зема да ти я разправям, тя край няма. И ако питаш, забравил съм я — не беше вчера, двайсет години има оттогаз. Какво ще ти я разправям. . . — Кутмака се обърна към колибата и се ослуша: там някой се покашля. — Няма да ти разправям аз, ами друго чудо ще ти покажа, добре, че доде. Ей, гостенино! — извика той, като се обърна пак към колибата. — Я ела сам!

Иззад колибата надникна, а след туй се показа цял някакъв чудноват човек: нисичък, с дребно лице, с гъсти червеникави вежди, които почти скриваха очите му. Той беше с бозяви панталони, но с цървули, а през кръста опасан с пояс. Малко калпаче като гаванка покриваше само върха на главата му, тъй че по-голямата част от посивялата му коса беше отвън. Той завързваше една торбичка, пъхна я на тоягата си и доде по-близо.

— Ти май си поспа — каза Кутмака.

— Ъхъ, позаспал съм. Уморен бях и съм заспал, ама сянката се преместила, та ме припекло слънце.— Той не говореше, а викаше, като че беше глух или говореше на глухи.

— Ела, ела насам! — подкани го Кутмака.

Непознатият доде още по-близо, погледна Нона, но нито учудване, нито любопитство се яви на лицето му.

— Ей го момичето, дето ти казах — рече Кутмака, като също тъй говореше високо. — Таз е дъщерята на Антица.

Непознатият погледна Нона и лицето му просия. Преди да заговори, той като че се разтрепера от вълнение.

— Дъще! — извика той. — Дай да ти целуна ръка! Дай, дай да ти цалуна ръка!

Изумена, слисана, Нона беше станала и криеше зад себе си ръката си.

— Как ще ми цалунеш ръка! Не бива да ми цалуваш ръка! Ти си стар човек.

Както беше се привел, непознатият тури ръка на сърцето си!

— Дъще! Голямо добро съм видял от майка ти. Дай да ти цалуна ръка. Като ти цалуна ръка, все едно, че на майка ти ще цалуна ръка. — В гласа му прозвуча плач, той беше все тъй развълнуван. Нона отпусна ръката си и той я целуна. — Господ живот и здраве да ти дава! — каза той, дръпна се настрана и се загледа в Нона, като че ѝ се радваше.

— Е, кажи сега, за какво ходиш — каза Кутмака.

— Ще кажа, ще кажа.

— И седни, дядо, не стой прав — каза Нона.

— Нищо, нищо, аз мога да постоя прав, мене нищо ми не става. . . Защо ходя ли? Чак долу от Тракията съм, от Главан, Велю ме казват, Велю Киров от Главан. Тя е дълга мойта, ама аз накъсо ще разправя. Едно време, като бях млад, идехме тук, в Добруджата, да дирим работа. И май все Исьо-

ренския чифлик мерехме, вашия чифлик де. Едно лято, като косяхме, сборичкахме се с едного, той ме подгони и аз като рекъх да му отбягна, налетях на косата на един татарин. И ми пресече крака. . .

— Ах, боже! — извика Нона от болка.

— То мина, то се забрави. От туй съм хром сега. Преряза ми крака — ами сега? Взехме, превързахме го, занесоха ме в чифлика. Ден, два — лошо, боли. Доде майка ти, бог да я прости, Антица, чорбаджийката: що, кай, го държите тоз човек тука? Я впрегнете, кай, каруцата, че да го занесем в града. Нейсе, занесоха ме. Докато лежах, три пъти дохожда майка ти. Кога оздравях и вече да изляза, пак доде: ти, кай, на наша работа се всакати, нà ти, кай, тез пари, та да си помогнеш. Десет алтъна ми даде. Десет алтъна, златни! — на онуй време много пари бяха. С тез пари — ей го, господ е отгоре ни, — с тях се замогнах. Истина е, порастнаха ми децата, додоха ми и те на помощ, ама всичко, що имаме, е от тез пари. . .

Той позамлъкна и се загледа настрана.

— Питаш ме сега защо ходя. Грях имах на душата си, тежеше ми. Колко пътя съм си думал: да отида да се отблагодаря на таз жена, да ѝ цалуна ръка. Аз затуй ти цалунах ръка на тебе — каза той и погледна Нона. Гласът му пак затрепера и той замълча. След малко продължи: — Не можах да се откъсам от работа. Чух, че се поминала Антица, давах на черква, струвах оброк — не ми олеква. Не, рекъх, ще ида там и барем една свещ ще запаля на гроба ѝ. И направих го. Сега ми е добре.

Нона мълчеше и едвам се удържаше да не се разплаче.

— Сега веки мога да си ида — каза дядо Велю. — Каквото трябваше да направя, направих го.

— Как тъй ще си ходиш! — каза Нона. — Но ти качи ли се на могилата, беше ли на гроба?

— Бях, бях, дъще. Нали туй ти казвам.

— А в чифлика ходи ли? Обади ли се на тати?

Дядо Велю махна с глава.

— Какво ще правя в чифлика? Нямам работа в

чифлика. Аз съм един странен човек и никой не ме познава. Каквото трябваше да направя, направих го. Сега си отивам.

XVIII

След половин час дядо Велю, нарамил торбичката си, поемаше пътя към Сеново, а оттам — за града. Нона и Кутмака бяха станали да го изпратят.

— Мож ли оправи пътя? — извика му Кутмака.

— Как не ще го оправя! Както съм дошел, тъй ще си ида. Останете си вий със здраве. Сбогом, дъще, сбогом!

Дребничък, с надвиснали гъсти вежди, той се поогледа, понамести торбата на рамото си и като понакуцваше, забърза надолу из пътеката.

— Чуден човек! — каза Нона, като седна пак на столчето пред колибата.

— Какво чудно има тук? — каза Кутмака. — Видял чиляка добро и не го забравил. И таквиз хора има. Всички не са като Гърдя, да се споменават о лошото само. Ама чакай — той погледна към границата. — Аз да видя поручика, ще му разправя. Той мина оттука, ама още не се е върнал

— Кога мина? Накъде отиде?

— Нагоре отиде — каза Кутмака, като посочи с ръка. — Когато ти доде, той току-що беше минал.

Нона помисли, че ако Галчев е отишел по границата в тая посока, в която показваше Кутмака, твърде е възможно да се е отбил и в чифлика. Тя се зарадва и стана да си върви, но за да не се издаде пред Кутмака, побави се малко и след туй си тръгна.

Като излезе на пътя, Нона се обърна и погледна към Сеново: дядо Велю наближаваше селото, но от посоката, която държеше, се виждаше, че няма намерение да се отбие в Сеново, а иска да излезе на големия път за града. Нона още не можеше да забрави всичко туй, което тоя човек беше разказал. Тя се замисли за майка си. Антица като че я гледаше от-

някъде и ѝ се усмихваше. Конят вървеше бавно. Когато Нона се изправи, очите ѝ бяха влажни. Чифликът се виждаше вече. Нона разгледа навсякъде, но нито пред портата, нито на друго място можа да види войник да държи коне. Галчев не беше дошел у тях, или ако е дошел, конете са ги отвели другаде. Тя шибна коня и се понесе в най-силен тръс. Скоро тя стигна пред дама. Случи се там Николай и на него тя остави коня.

— Дръж коня, Николай, докато доде Мурад. Хайде слушай, че ще ти дам ботуши.

— Не ща ботуши аз — намръщи се Николай и плю настрана. — Тъй ли се кара кон? — мърмореше той. — Я го, само пяна. . . ша умори коня. . . Ботуши. . . не ща ботуши аз. . .

Няколко крачки по-нататък Нона срещна Мурада.

— Мурад, вземи разпрегни коня. Кой е у нас?

— Даскал от Сеново дошло. Йосиф тука.

— А друг?

— Друго няма. Йосиф тука.

И Мурад забеляза изпотения кон и също като Николай се начумери. Нона изгледа и двамата, усмихна се и се забърза към къщи. Още на пруста тя чу гласа на баща си и разбра, че Йосиф е при него. Тя влезе в другата стая и завари там Санка.

— А,Ноне! Що толкоз рано се върна? — каза Санка, позасмя се и две трапчинки се явиха на бузите ѝ. — Йосиф е тука. — Тя доде по-близо и нисичко каза: — И офицерина дохожда. Казах му да почака, не рачи. Аз ще дода друг път, каза.

Нона я гледаше със светнали очи, весела.

— Кога доде? Йосиф тук ли беше, като доде?

— Йосиф сетне доде. Трябва да го е видял, защото ми каза: «Санке, офицера търси Нона тука, а тя търси него в Сеново. Играят на криеница.» Тъй каза.

— Проклетник! Той все много знае.

Нона набързо взе да се преоблича, не искаше Йосиф да я види, че е в по-нови дрехи.

— Санке, да видиш какъв човек видях — каза тя. — Десет дена вървял пеш, само да доде дотука и да запали свещ на гроба на мама. Мама му била направила голямо добро. А, тя е дълга история, после ще ти я разправя. И знаеш ли, Санке, целуна ми ръка. А стар човек. Аз после ще ти разправя.

Тъкмо когато Нона беше вече готова и се оглеждаше за последен път, тя видя Йосифа в огледалото, че влиза.

— О, Йосифе! Как тъй? — обърна се Нона и се засмя. — Санке, намери един бял камък да забележим кога Йосиф е дохождал у нас.

— Аз рядко дохождам, Ноне, но ти често дохождаш към нас — каза Йосиф, като сядаше на миндеря до прозореца. — От някое време насам много ти се харесва наше село.

— Че кога Нона не е ходила в Сеново? — обади се Санка. — Тя всякога си е ходила, нали, Ноне?

— Я го остави ти него — каза Нона, — знам го аз какво иска да каже. Е, гълча ли те тати? — обърна се тя към Йосифа и се усмихна. — Той ти беше сърдит. Ти си накарал сеновчани да се дигнат против чифлика, знаем ний. Смееш се ти, ама само да знаеш какво беше.

— Нещо като революция е било. Чакайте, вий още нищо не сте видели.

— А, още и ни заплашваш! Аз да съм на мястото на тати, няма и да те погледна.

— Ба, ний с дяда Манола се разбираме.

— За какво приказвахте, за английската флота ли? Или за Франца? — засмя се Нона.

— За всичко. Ний с него добре се разбираме. А сеновчани аз не съм ги подклаждал. Макар да не ми е жал за нивите на баща ти и винаги да съм казвал, че земята на чокоите трябва да се отнеме и да се даде на селяните, но сега в тая работа не съм замесен.

Като говореше, Йосиф се усмихваше, но лицето му беше повехнало, в очите му имаше грижа и русите му мустаци небрежно се отпущаха над устните му.

Той не снемаше очи от Нона, сякаш я разглеждашо и друго нещо си мислеше.

— В тая работа не съм замесен — повтори Йосиф.

— А! Оправдаваш се!

Йосиф погледна Нона и се усмихна.

— Ти, Ноне, си много непреклонна. Каква закоравяла консерваторка! Че и баща ти не мисли тъй. — Той помълча и прибави: — Не мислеше тъй и Антица. — Нона трепна и го погледна, като чу да нарича майка ѝ по име, като да му беше връстница или близка. — Аз сам съм чувал Антица да казва: «Жал ми е за тез хора — за селяните, искаше да каже. — Да остане на мен, ще им раздам земята на чифлика.» Тъй казваше, не вярваш ли?

— О, като е за мама, вярвам! Да, вярвам — повтори Нона със светнали и зарадвани очи. Тя си спомни пак за стареца, който ѝ беше целунал ръка, но Йосиф като че забрави туй, което беше казал, изглеждаше разсеян и замислен.

— Ний с баща ти се разбираме — каза след късо мълчание Йосиф и лицето му се оживи. — Само с тебе, Ноне, не се разбираме. И със Санка също тъй се разбираме.

Санка се изчерви и сви рамене.

— Защо, Санке? Не помниш ли какво ми каза веднъж: «Огън да ги гори тез чифлици, подивяхме из тез кърнища.» Тъй ми каза. И тя мисли като мене, Санка е от нашата партия.

— Кога съм ти казала? Не съм ти казала аз — смути се Санка и още повече се изчерви. — Ноне, не му вярвай.

— На нищо не му вярвам аз! — каза Нона.

Йосиф втори път беше писал на Нона, но и това му писмо има същата участ, както първото: Нона беше го накъсала и хвърлила. Така му каза Санка. За него беше ясно, че Нона всецяло е другаде и ако той ѝ заговори сериозно, към него тя ще бъде най-жестока, без сама да съзнава това. Все пак той искаше да ѝ каже нещо, помълчаваше, често поглеж-

даше Санка, като че тя му пречеше. Санка разбра това и излезе.

— Ноне, не ме питаш защо съм дошел — каза Йосиф. — Додох само зарад тебе.

Нона остави на масата книгата, с която си играеше, и го погледна.

— Додох да те видя. Може тъй да се случи, че повече да не се видим.

— А! Ти вече ми каза туй — засмя се Нона.

— Моля ти се, бъди веднъж сериозна.

— Аз всякога съм сериозна.

— Има да стават важни работи, Ноне. Големи работи. . . — Той гледаше замислен надолу, после подигна очи към Нона: — Няма ли да ми кажеш нещо? Една твоя дума ще има голямо значение за мене, особено сега. Кажи, Ноне.

Гласът му, нещо необикновено за него, беше станал тих, почти нежен. Нона отпусна гъстите си ресници и се понамръщи.

— Ти пак започваш. Забравяш, че съм годеница.

— Туй нищо не значи.

— Как да не значи?

— А офицера?

Нона стана. Йосиф разбра, че направи грешка, която би трябвало да избегне.

— Ако ми кажеш още една дума, ще изляза! — разсърди се Нона. — Какви са тия подмятания? И с какво право?

Влезе Санка. Тя разбра, че е станало нещо, и поиска да разсее теготата.

— Йосифе, какво прави дядо Давид? — каза тя. — Не дохожда, та да се посмеем. Той таквиз смехории разправя.

— Той вече не разправя смехории, а сам ги върши — каза Йосиф.

— Какво върши?

— Ами онзи ден се разфуча, развика се. Турил бил някъде пари, а ги нямало. Той тъй си крие парите, после забравя де ги е турил и вика, че го били обрали. Та и сега — де не ги търсиха, ходиха и на

гледачка — няма. А онзи ден, като взели да тупат едни тюфлек, че като се разхвърчали едни банкноти като пилци — не могат да ги съберат.

— А! там ги бил скрил! — засмя се Санка.

Нона също се смееше, но тя забеляза как лицето на Йосифа се отпусна. Той мислеше вече за друго. За миг само на Нона ѝ стана жал за него.

— Да, такъв е моя баща — каза Йосиф и стана. — Аз ще си ходя.

— Със стария няма ли да си вземеш сбогом? — каза Санка. — Той е още вътре.

— Не, няма нужда. С тебе ще си взема сбогом, Санке. Все пак ти си добра, славна българка си ти! Дай, аз ще ти целуна ръка. — Той се наведе и ѝ целуна ръка.

— Днес все ръце се целуват — каза Нона.

— Е, Йосифе! — поразсърди се Санка, издърпа ръката си и се накани да каже нещо, но забеляза, че в очите на Йосифа светнаха сълзи, и замълча.

Нона излезе да изпрати Йосифа. Когато бяха вън, Нона видя, че близо до кладенеца се изправи един селянин. Той гледаше някъде нагоре, като че не виждаше Нона или не искаше да я види. По щръкналите руси мустаци Нона позна, че е същият тоя селянин, с когото Йосиф беше минал по-рано.

— Ти все с тоя селянин пътуваш — каза Нона.

— Да. Той е Георги Сиренарина. Аз с него си ходя.

И двамата замълчаха. Нона знаеше, че Йосиф иска да ѝ каже нещо, и чакаше. Но той мълчеше и когато вече наближаваха до кладенеца, той се спря.

— Е, Ноне, прощавай. Може да не се видим вече.

— Ти си чуден човек — каза Нона.

— Ако чуеш, че съм убит, ще ти стане ли мъчно за мене? — каза той, като все държеше ръката ѝ.

— Я мълчи, мълчи. . .

— Ще си спомняш ли за мене, Ноне? Все пак ний бяхме приятели. Сбогом, Ноне!

Той пусна ръката ѝ и тръгна към кладенеца. Нона забеляза, че очите му бяха влажни.

— Йосифе, защо ме плашиш тъй? — извика тя подире му. — Кажи, че няма нищо. Защо приказваш тъй? Кажи, че се шегуваш. Нали се шегуваш?

— Не се шегувам, Ноне. Спомняй си за мене. Сбогом!

Нона се обърна и тръгна назад. Искаше да покаже на Йосифа, че му се сърди, задето ѝ приказва тъй, не го дочака, докато се качи на каруцата, не погледна след него. Близо до портата тя срещна баба Лукана и се заприказва с нея. Каруцата задрънка надолу, отдалечаваше се. Нона беше забравила вече за Йосифа, приказваше с баба Лукана и се смееше.

XIX

Галчев беше полегнал на леглото си и четеше. Поправо той се мъчеше да чете, защото много често затваряше книгата, поставяше пръста си в нея, за да не изгуби страницата, и се замисляше. По едно време вън залаяха кучетата — не Видра и Ханджар, те не лаяха, който и да дойдеше, — а другите, постовите кучета. Те лавнаха само няколко пъти, а след туй някак лениво заскимтяха, като че се прозяваха. Туй показваше, че са дошли познати, свои хора.

И наистина, като стана и погледна от прозореца, Галчев видя, че бяха дошли двама войници с две кучета. Той ги позна, те бяха от съседния пост и патрулираха по границата. И докато войниците се отбиха и влязоха в поста, кучетата им останаха малко назад и легнаха в тревата. Галчев навлизаше вече в особеностите на пограничния живот и обичаше да наблюдава тия умни животни. Двете кучета си приличаха едно на друго, и двете бяха сиви и големи като вълци. Те бяха сложили глава на предните си нозе, снишаваха се и се гушеха в тревата, като че искаха да станат невидими. Не че беше ги страх — ако трябваше да покажат силата си, можеха да се нахвърлят на постовите кучета и да ги сдавят. Видра и Ханджара те можеха да пропъдят само като за-

ръмжат, като понагърчат горната си устна и покажат зъбите си и червения си език между тях. Ако искаха, те можеха да завържат и приятелство с тях, защото не дохаждаха за първи път и бяха познати. Вместо туй, те предпочитаха да си лежат мирно настрана. Те знаяха, че войниците, с които бяха дошли, ще излязат и пак заедно с тях ще се върнат обратно по границата. Туй им беше службата. Към всичко друго те оставаха равнодушни и не искаха да си отварят излишна работа.

Галчев чу, че долу някой пита: «Тук ли е подпоручика?» — по стълбите се чуха стъпки, след малко на вратата се почука и влезе един нисичък войник с мургаво запотено лице. Като взе «за почест», както беше обичаят по границата, и отрапортува, че «по постовете и заставите на Негово Величество всичко е в ред», той сне пушката си, извади от чантата си един плик и го подаде на Галчева.

— Това писмо, господин подпоручик, го донесоха от поста «Караджата». Казаха да ви го предадем.

Галчев прочете бележката: офицерът от съседната застава му съобщаваше, че гостите са били там, посрещнал ги ротният командир и си заминали за града. Галчев освободи войника и започна да се разхожда из стаята. Ако не бяха тия гости, той щеше да се види с Нона, както бяха си обещали. Наистина, той беше отскочил до чифлика веднага след заминаването им, но не намери Нона там. Следния ден, когато пак имаше поща, тя не доде. Милчевски беше му казал, че са се получили две телеграми една след друга за чифлика. Трябва да се е случило нещо, щом Нона от три-четири дни не беше дохождала. Той се надяваше да я види в други ден, когато пак имаше поща, а дотогаз трябваше да чака и му се струваше, че времето тече много бавно.

Галчев доде пак до прозореца. Едно от кучетата, които още лежаха в тревата, подигна глава и погледна към поста, навярно беше чуло познат глас, но като разбра, че войниците няма да излязат, сниши

се пак в тревата. Галчев погледна сянката и разбра, че часът е четири. Откато беше на границата, той можеше да познава кое време е и без часовник. Вечер стигаше да погледне вечерницата (тя сега изгряваше рано на запад), за да познае колко е часът, според туй, докъде е слязла над хоризонта. Към единадесет и половина часа през нощта петелът, който спеше на черницата пред поста, пропяваше, гъските се разграчваха към два часа след полунощ. И още много и различни знаци имаше, които му помагаха да има едно непогрешимо чувство за времето.

Галчев се гордееше, че тук, сред природата, той можеше да научи много неща, които по-рано не знаеше. Ето напр. ония там овце. Защо са се пръснали в такава голяма дъга, наредени една до друга като зърната на броеница? Ако бяха го попитали за туй, преди да беше дошел на границата, той надали би могъл да отговори. А работата е много проста: щом жегата попремине и се разхлади, овцете се дигат от пладнището си и повличат да пасат, но, както пасат, вървят винаги срещу вятъра и тъй като всяка овца иска да я лъха хладнина (овцете са най-чувствителни към жегата), тя излиза напред, до нея втора, трета и т. н., докато всички се наредят една до друга като войници във верига.

«Дребни неща, помисли си Галчев, но трябва да се забележат.» И какви не мисли дохаждат на човека, когато той живее в усамотение. Когато вечер погледнеше към вечерницата, едрата звезда със спуснати лъчи като ресници му се струваше като око, а това око е окото на Нона. Може би в същия миг и тя гледаше към вечерницата и оттам нейният поглед стигаше до него. И чифликът, и постът бяха захвърлени в пустотията на тия полета, край границата, а хората, които живеят в такива глухи, отстранени места, винаги се чувствуват, мислеше си Галчев, по-близо един до друг, отколкото са разстоянията между тях.

Галчев се облече, наложи фуражката си и слезе долу. Да отиде ли в село? От тая сутрин, колкото

пъти беше помислил за Нона, струваше му се, че ако отиде в село, ще я види. Но той беше си помислял същото и вчера, и онзи ден, а тя все не дохождаше. Галчев тръгна към село. Слънцето, обърнато вече на запад, го удари право в лицето, насреща му полъхна горещина като от пещ. Не му се вървеше и наместо да продължи пътя си към селото, той се повърна и влезе в градината, която се зеленееше пред поста, като оазис. Някой от офицерите, които бяха стояли по-рано, беше насадил от семе акации и без да ги разсаждат вече, бяха порасналн високи и гъсти, като млада гора. Под тях имаше шубралак и висока зелена трева, тесни пътечки ги прорязваха ту в една, ту в друга посока. По-навътре, сред една доста големичка поляна, имаше беседка, направена от акациеви клони и покрита със сено. Сега полянката беше наполовин огряна от слънце, а самата беседка беше на сянка. Галчев седна там, прехвърли и двете си ръце върху облегалата и се загледа. Върховете на салкъмите, огрени от горещото слънце, дремеха, без да трепват ни най-малко. Навътре под тях се тъмнееше сянка. Някъде в шумака се боричкаха и дигаха врява врабци. Само там вейките се поклащаха, отронваше се някое листо и падаше на земята.

Откъм поста се чу да тупат копита на кон, леко и без шум се плъзнаха колелета, а след малко Хубен заговори с някого.

— Къде е? В градината ли е? — чу се бистър женски глас. Галчев позна Нона и веднага се спусна към поста. — А, ето го! — извика радостно Нона, като го видя. Наблизо беше спрян кабриолетът ѝ и черният кон лъщеше на слънцето като смола.

— Къде сте се скрили? — каза Нона, като се усмихваше и снемаше едната си ръкавица. — Искате ли гости? Тук може ли да се дохажда? Не е ли забранено?

— Моля, моля, г-це — покани я Галчев, като сочеше с две ръце към стълбата. — Заповядайте!

— Горе ли? Вий горе ли живеете? — Нона чевръсто се заизкачва по стълбите. Галчев вървеше

след нея, но когато се изкачи горе, той се спря, обърна се и извика на войника:

— Хубене, гледай коня на госпожицата. Дръпни го под навеса и му дай сено.

Като влезе, Галчев завари Нона седнала вече близо до масата. Тя снемаше и другата си ръкавица и с весел поглед оглеждаше стаята. Кой знае как, през ума на Галчева мина мисълта, че тъй както я виждаше сега — свободно преметнала единия си крак върху другия, с изопнати тънки чорапи и с малки жълти пантофки, както беше усмихната, със светнали черни очи, — тоя неин образ, тук, в неговата войнишка стая с чисти бели стени, той ще трябва да го запечати в паметта си и да го запомни завинаги. Може би затуй той самият я гледаше и се усмихваше.

— Хубавичка ви е стаята — каза Нона. — Ами не е ли опасно тук? Мене ме е страх — засмя се тя, като все се оглеждаше наоколо.

— Страх ли ви е? От какво може да ви е страх?

— Ами че. . . не знам, граница е. Е, вий миналата сряда защо не додохте? Сърдя се, да знаете — смееше се тя, като го заплашваше с пръст. — Помните ли какво бяхте обещали? И гости сте имали, госпожици, тук на границата. Може ли таквоз нещо, да дохаждат тук госпожици?

— Щом и вий сте дошли, може — засмя се Галчев.

Те се погледнаха и пак се засмяха. Нона, без да прави каквото и да е усилие над себе си, държеше се свободно и непринудено, а, най-главното, зарадва се, като видя Галчева. Тя забеляза, че и Галчев също тъй е свободен с нея и се радва. Като че бяха се очаквали един друг и се срещаха като близки.

— Най-напред трябва да ви кажа, че гостите ми не бяха госпожици, а госпожи. Госпожата беше на ротния и хазайката й.

— Знам, знам, всичко знам. Има хора, които ми разправят — засмя се Нона. — Това донейде ви извинява. Но и мене ме нямаше тези дни, бях в гра-

да. Ходих в града, защото. . . защото имах работа — свърши тя изведнъж и взе да се смее, защото не искаше да крие, че не й се ще да каже защо беше ходила в града. Тя отвори чантата си, погледна се в огледалото и пооправи шапката си. После тук-там, като ги притискаше с ръка, посъбра и позаглади косите си. Като свърши всичко туй, развеселена сякаш от свободата, с която беше го направила, тя сложи чантата на коленете си, погледна Галчева и се усмихна.

— Днес аз предчувствувах, че ще дойдете — каза Галчев.

— Нима? Вярвате ли в предчувствия? Вий, пограничните офицери, сте малко особени. Аз познавах един много чуден.

— Кой е той? Как се казва?

— Той не стоеше тук, а в Ениджe, от другата страна на чифлика. Веднъж му отидохме с бати Тошо на гости. Знаете ли, видях един офицер, млад, а с брада и пуши с лула. И все философствува. Види някоя буболечка, ще каже една мъдрост, откъса някоя трева — друга мъдрост. Имаше една лисица, едно вълче и две-три яребици. Държеше ги в кафези. При вълчето беше турил едно малко прасенце — искал да ги побратимява.

— Трябва да е имал много свободно време — каза Галчев.

Нона помълча, после се засмя и каза:

— Той веднъж ми писа една картичка. И знайте ли какво ми беше писал? Аз го помня още, защото и досега не съм го разбрала. Пишеше тъй: «Тук при нас божурите — трябва да ви кажа, че около поста, край границата, има много божури, — тук при нас божурите вече цъфтят и всеки техен цвят прилича на рана. Когато хората мълчат, камъните говорят. Аз съм щастлив.» Ето какво ми беше писал. Как ви се струва? Разбирате ли нещо?

— Какви камъни говорят? — учуди се Галчев.

— Не знам. Близо до поста имаше развалини, от римско време. Той беше намерил там една статуя,

една безобразна жена, с изчукано лице и без ръце, а смееше да ме уверява, че нощно време, на месечината, приличала на мене. Луд човек! Отначало ми беше забавен, но после взе да ми досажда. И замина, махна се.

— Все пак тук нещо се разбира — каза Галчев.

— Разбира ли се? Нищо не се разбира.

— Не, аз разбирам защо той е бил щастлив.

— Разбирате ли? И вий да не сте щастлив?

— Да, щастлив съм — каза Галчев и когато Нона го погледна, той издържа погледа ѝ, все тъй усмихнат.

— Както се вижда, на вас, граничните офицери, ви трябва малко, за да бъдете щастливи — каза Нона, като отгатна мисълта му и стана.

Тя отиде до прозореца, после се върна към масата и поразрови книгите. Галчев я следеше. Пак му мина през ума мисълта, че трябва да я запомни, както я вижда сега. Тя беше с лека бяла блуза и синя пола. В съседство с блясъка на коприната, заоблените ѝ рамена още повече изпъкваха със загорялата си кафява кожа. По-загоряло изглеждаше и лицето ѝ. Очите ѝ бяха черни и светли.

— Пишат ли ви вашите? — попита Нона. — Вий казвахте, че сестра ви свършва таз година, какво ще прави после? Аз, когато свърших гимназията, исках да стана кинозвезда, да ми вземат учител по танц или да ми купят велосипед. И за трите тез неща плаках.

— Е, купиха ли ви велосипед? — смееше се Галчев.

— Не, дадоха ми кабриолет. Тоя кабриолет тогаз ми го дадоха. И пак ме излъгаха, защото е стар. Но коня е хубав, нали? Ах, Осман е великолепен кон!

Тя погледна фотографията, която беше прикрепена на стената над масата, и каза:

— Това майка ви ли е? Ой, изглежда да е много строга!

— Напротив, много е добра.

— Всички майки са добри — въздъхна Нона и пак отиде до прозореца. — Че вий сте имали и градина! — каза тя. — Защо стоим тука, да отидем там, може ли?

— Може, разбира се. Да идем, там е хубаво.

Галчев дори се зарадва, защото сам беше забравил, че може да идат и в градината. Като слязоха долу, Видра взе да се умилква около Нона, въртеше опашка и я гледаше с кротките си кафяви очи. Ханджар незабелязано се приближи и лизна Нона по ръката. Нона се поизплаши и извика, но веднага разбра какъв добряк стои пред нея и без да се бои, потупа Ханджара по мечешкия гръб. Нона поиска да им даде хляб и Хубен ѝ изнесе няколко кори. И докато тя подхвърляше по хапка ту на Видра, ту на Ханджара, отзад изджафка куче и заръмжа. Нона се обърна: към нея с пламнали очи гледаха постовите кучета и се теглеха на веригите си.

— А! тез са лоши — каза Нона. — От тях ме е страх.

Те влязоха в градината. Сега цялата поляна беше в сянка и само върховете на акациите бяха залени с жълта светлина. Галчев предложи да седнат на беседката, но Нона поиска да разгледа цялата градина. Тръгнаха из една тясна пътечка, като отстраняваха с ръка надвисналите вейки, за да могат да минат. Тихо беше, както бива тихо през есен. Сенките не бяха тъмни и черни, каквито са през лятото, а оредели, бледи, изпъстрени с широки ивици от слънчева светлина. Под краката им често пропукваше суха съчка или изхрущяваха опадали листа. Сред тая малка горичка, утихнала и задрямала под топлото слънце, Нона се оживи. Гласът ѝ, чист и мелодичен, ясно се отекваше в спокойния въздух. Отстрани на пътечката, по която вървяха, често прошумоляваше нещо в тревата и Нона се стресваше, като мислеше, че е змия. Но скоро изпръхтяваше кихавица и между изсъхналите бурени се виждаше да играе насам-нататък, като откъсната опашка на гущер, опашката на Видра. Сама тя не се виж-

даше, скрита в буренака, но се чуваше как души. Близо до нея пристигаше, закъснял както винаги, Ханджар и се спираше, без да разбере какво има, като дишаше бързо-бързо с изплезен език.

XX

Горичката не беше много голяма и те скоро излязоха на края. Съвсем наблизо, на стотина-двеста крачки, се виждаха някакви изкопи и струпаната там отдавна пръст беше обрасната с трева.

— Какво е това? — попита Нона.

— Там са щели да правят кладенец за поста — каза Галчев. — Стигнали до сто метра дълбочина, а вода все нямало. Работниците взели да се задушват и една нощ, без да чакат да им се плати, избягали.

— А сега какво има? Какви са тез дъски?

— Запушен е кладенеца, да не падне някой.

Нона се позамисли, усмихна се и каза:

— Не искам да ходите там. Може да паднете. — Тя бързо се обърна и погледна на друга страна. — А това е границата, нали? Да река да избягам, ще ме пуснете ли? Не? Защото нямам паспорт ли?

— Не. Защото искам да си останете тука.

Нона обърна към него черните си усмихнати очи и го погледна, без да каже нещо. Тя тръгна да се връща назад, като вървеше сама и често изпод око поглеждаше към Галчева. Тя беше забелязала, че той се вълнува, отговаря ѝ накъсо, като че чака удобен момент да заговори за нещо по-важно, не за тези незначителни неща, за които говореха. Това дразнеше любопитството ѝ, но в същото време тя се безпокоеше и за да му попречи, бързаше напред и непрекъснато го запитваше за туй, за онуй. Галчев ставаше все по-мълчалив.

Като се върнаха пак на поляната, слънцето беше вече залязло. Над потъмнелите върхове на акациите небето се червенееше. Отведнъж, както става по тия

места, жегата не се чувствуваше вече, поразхлади се, въздухът се напои с дъх на билки.

— Елате да поседнем — каза Галчев, като показваше беседката.

— Не, аз закъснях. Трябва да си ходя.

— Има време още, г-це. Аз ще ви придружа. Елате да починем малко. — И тъй като Нона все стоеше настрана, той прибави: — Елате, ще ви кажа нещо.

— А, тъй ли? — засмя се Нона. — Че какво правихте досега? Защо не ми го казахте?

Тя стоеше сред поляната и си играеше, като разгазваше с крак тревата, превиваше я към земята и стъпваше отгоре ѝ. После се спря, подигна очи, погледна Галчева и се усмихна. Наоколо се събираше здрач, светлината идеше откъм върховете на акациите, от червеното светнало небе. Розови отражения грееха по лицето на Нона, по обгорелите ѝ стройни ръце, черните ѝ очи лъщяха. Тя все си играеше с тревата и при неочакваните движения, които правеше, снагата ѝ трептеше и се огъваше, стройна и силна.

— Моля ви, г-це, една минута само — настоя Галчев. — Няма защо да бързате, аз ще ви придружа. Една минута само, елате!

В гласа на Галчева имаше не само настойчива молба, а и едва сдържано вълнение. Нона се поколеба за миг, но доде и седна на пейката. Тя се загледа пред себе си и се усмихна. Не каза нищо, чакаше да заговори Галчев.

— Много добре направихте, че додохте днес — започна Галчев. — Аз много се радвам. . . аз ви чаках, исках да ви видя. Аз също като оня наш колега, офицера от Енидже, мога да кажа, че съм щастлив. — Гласът на Галчева потрепера. Нона дори чу как поема дъха си. Тя погледна към червеното небе, което все пò угасваше.

— Аз трябва да си ходя — тихо каза тя.

— Г-це Нона, моля ви почакайте. Има време. — Галчев позамълча и се премести по-близо до нея. —

Г-це Нона, искам да ви кажа нещо, моля ви да не се сърдите. Аз знам, че вие не сте свободна, разбирам, и туй, което ще ви кажа, не ви задължава с нищо. Но аз искам да ви го кажа. Аз се борих със себе си, но не успях, то стана против волята ми, против усилията ми. Г-це Нона, все пак аз съм щастлив, че ви срещнах, че ви видях. Г-це Нона. . . — той взе ръката ѝ. Нона не се възпротиви, но продължаваше да гледа пред себе си. — Аз не мога да се надявам, зная, но аз ви обичам, още от първата минута, обичам ви. . .

Той подигна ръката ѝ и я допря до устните си. Нона стана и не изтегли ръката си, която Галчев все целуваше. Като гледаше настрана, тя тихо и уплашено прошепна:

— Аз трябва да си ходя.

Неочаквано тя се обърна към Галчева, развълнувана, с полуотпуснати клепачи, прегърна го с две ръце и взе бързо и страстно да го целува, докато я целуваше и той. След туй тя се изтръгна от прегръдките му, избяга на десетина крачки от беседката и му извика:

— Да не смейте да дохождате при мене! Стойте си на мястото!

Галчев се спря. Изведнъж някъде наблизо се чуха гърмежи от пушка. В поста войниците се разгълчаха, залаха кучета, Хубен викаше: г-н подпоручик! г-н подпоручик! Галчев стана и мислеше вече да отиде към поста, когато се показа подофицерът Левашки.

— Г-н подпоручик! — извика той и се спря на другия край на поляната. По самото му лице се познаваше, че се е случило нещо особено. Още един гърмеж проеча все тъй наблизо и екът премина като вихрушка над върховете на салкъмите.

— Боже мой, какво става? — прошепна Нона. — Що ми трябваше да дохождам!

Галчев отиде при Левашки. Ниско, все със същото обтегнато лице, той му доложи нещо. Галчев се върна при Нона.

— Не бойте се, нищо няма — каза той, като се усмихваше, за да се покаже спокоен. — Дребна работа ще е. Навярно войниците са стреляли на някой заяк. Елате да отидем горе. Ще ме почакате една минута, аз ще се върна веднага.

От стълбите Нона видя, че няколко войници тичаха надолу по границата, други излизаха с пушки от поста, като набързо се настаняваха. Един войник отвързваше кучетата, които подскачаха и лаяха.

— Не бойте се, г-це, нищо няма — успокояваше Галчев Нона, като я въведе в стаята си. — Вие тука сте в пълна безопасност. Аз ей сега ще дода.

Галчев излезе. На първо време Нона се успокои, тя повярва на Галчева, че наистина може нищо да няма. От друга страна, нея още я занимаваше онуй, което беше се случило преди малко. Тя го предвиждаше, тя го чакаше, като на шега и с весела безгрижност, както винаги, но сега, след като беше станало вече, тя се изненада и сепна. Дълбоко в себе си тя чувствуваше тръпки на остра болка, надигаше се един глас на неодобрение, на укор, но всичко туй се замъгляваше в радостното вълнение, което я държеше. Сега тя вече не мислеше за себе си, а се боеше да не се случи нещо на Галчева, стана и отиде на прозореца. Вън беше притъмняло и не се виждаше нищо. Около поста беше утихнало.

Изведнъж се зачуха гласове, приближиха се и долу влязоха наведнъж много хора. «Полека! Полека го сложете!» — чу тя гласа на Галчева. Някой тежко изохка. Нона се ослуша и потръпна от страх. Тя разбра, че се е случило нещо лошо, напрягаше слуха си да чуе какво се говори, но след гласа на Галчева всичко замлъкна. Чуваха се само бързи стъпки, влизаха от една стая в друга, нещо вършеха.

Нона искрено се разкая, задето беше дошла тука. Тя погледна към прозореца — беше тъмно, Галчев не дохождаше. Нона ту сядаше, ту ставаше, ту отиваше до вратата и се ослушваше. Долу ставаше нещо, но какво, не можеше да се разбере. Най-после Нона реши да не чака вече, да излезе, да намери ка-

бриолета си и да си замине. Тя беше отворила вече вратата, но чу, че иде някой, и се дръпна навътре. Влезе Галчев.

— Къде? Канехте се да бягате ли?

— Но какво има? — каза Нона.

— Дребна работа. И все пак всичко се свърши благополучно. — Галчев се обърна — откъм стълбите блесна светлина, сенките се завъртяха и на вратата, с лампа в ръка, се показа Хубен. — Дай лампата тука, Хубене! — каза Галчев. — Остави я на масата. Дребна работа — продължи той, след като излезе войникът. — И знайте ли кой докара цялата тая тревога? Пак онзи, нашия приятел, Гърдю.

— Какво е направил? — попита уплашено Нона.

— Не се безпокойте, нищо няма. Преди малко бяха дошли двама наши войници от съседния пост. Като се връщали, тук наблизо, те забелязват, че някакъв човек бяга от селото и отива право към границата. Викат му «стой!» веднъж, дваж, триж — той не спира, все бяга, минава вече границата. И какво да правят войниците, стрелят.

— Ах, боже! — извика Нона, — убит ли е?

— Не, ранен е само, много леко е ранен. Ей сега го превърза фелдшера. Раната му не е опасна и скоро ще оздравее. Но той е много възбуден, много неспокоен. Нали ви казах, трябва да е направил нещо, затуй е бягал. Изглежда, че е и пиян.

— Аз много закъснях — каза Нона. — Трябва да си ходя.

— Да, аз ще ви придружа.

Когато слязоха долу, минаха покрай една полуотворена врата. Един войник внасяше едно одеяло, отвътре се чу някакъв несвързан говор, като че някой бълнуваше.

— Тук е — пришепна Галчев.

Нона се ослуша, след туй каза:

— Искам да го видя.

— Но защо, г-це? Какво ще го гледате? Оставете.

— Не, искам. Моля ви се!

— Добре — съгласи се Галчев и влезе пръв, а след него Нона.

Върху едно войнишко легло, на което имаше само гол сламеник, лежеше Гърдю. Една лампа с опушено стъкло беше сложена на прозореца и слабо осветяваше стаята. Гърдю, изтегнат на цял ръст, лежеше възнак, очите му бяха затворени. На Нона той се показа голям и страшен. Единият му ръкав беше съблечен и около разголеното му рамо имаше превръзка. Той не погледна и не чу, че някой влезе, само помръдна устните си и преглътна. Един миг лицето му остана неподвижно, като на мъртвец, след туй гърдите му се надигнаха и се чу въздишка.

— Е, какво, какво сега — заговори той, без да отваря очите си, като преглътна слюнката си. — Хубаво ме наредихте вий мене. . . Нищо де, нищо. . . кой ще плаче за мене. . . никой не ще плаче за мене. — Той пак въздъхна и съвсем тихо продума: — Да се прибера и аз най-сетне. . . да ида при Антица. . .

Нона трепна и учудените ѝ широко разкрити очи срещнаха очите на Галчева. В същия миг и Гърдю подигна клепачите си и, като да беше съвсем здрав, спря учуден и любопитен поглед на Нона. Нона се обърна и излезе. След нея излезе и Галчев и затвори вратата.

Нона бързаше, като дори и не поглеждаше назад, за да види иде ли Галчев след нея. Тя забеляза кабриолета си в тъмнината, Хубен стоеше пред него. Нона се качи.

— Ще дода донякъде да ви придружа — каза Галчев.

— Не, не трябва. Аз сама ще си ида.

— Не, г-це, късно е. Не може.

В държането на Галчева имаше някаква промяна: говореше по-свободно, по-отпуснато, като към близък човек. Нона забеляза това и когато той пак настоя да я придружи и поиска да се качи, тя не можа да се сдържи.

— Оставете! Не искам да дохождате. Ще ви се разсърдя, не ща. . . — И да смекчи тая своя грубост, когато вече тръгваше, тя се усмихна и каза: — Ний пак ще се видим. Довиждане!

Тя подкара бързо и отначало не съобрази ще мине ли през село или не. Отведнъж се зачерняха дървета, чу се да свири флейта (свиреше Великин). Тая весела и игрива мелодия проряза слуха на Нона като с нож. Тя шибна коня, заобиколи селото и когато беше вече вън на пътя, поспря коня да върви по-бавно. «Какво беше всичко туй?» — помисли тя, като все още не можеше да събере мислите си. Тя като че виждаше още пребледнялото лице на Гърдя, той може би умираше и шепнеше името на майка ѝ. А малко преди това тя и Галчев бяха се целували и той казваше, че я обича, нея — годеница на друг, когото тя очакваше всеки ден. Нона хвана с ръка челото си и отпусна глава. «Жан, защо не доде? Защо ме остави, Жан?» — прошепна тя, отчаяна и просълзена.

Тя се стресна и погледна наоколо: навсякъде полето беше тъмно, черно. Ниско над хоризонта, сред по-светло и зеленикаво небе, светеше слабо новият месец, обърнат надолу и тънък като сърп. Нона се уплаши, че е късно, че е сама, накани се да шибне коня, но на няколко крачки настрана се мярна човек, като че израсна из земята.

— Хей, кой си? — прогърмя силен глас. Нона позна Кутмака.

— Аз съм, дядо Тодоре.

— Къде си ходила, Ноне? Що си закъсняла толкоз? Бива ли тъй да закъсняваш. — Кутмака доде наблизо и Нона видя лицето и очите му. — Не те ли е страх бе, къзъм, я каква е тъмница!

— Мене не ме е страх, дядо Тодоре.

— Не те е страх, не те било страх. И мене ме е страх. Нощно време е, сякакви хора скитат. — Той се качи на кабриолета, като остана прав, стъпил с единия си крак на стъпалото. — Карай сега! Ще дода донейде с тебе. Тъй не бива то. . .

Дали беше случайно, или какъвто си беше хит-

рец, беше поусетил нещо, Нона не знаеше, но в гласа на Кутмака имаше нещо тъй сърдечно, тъй благо, че Нона се трогна и усети да я задавя плач.

— Ти, Ноне, мене слушай, пази се — говореше той. — Пази се най-много от хората. Не те било страх, как да не те е страх, нощя е. И знаеш ли какво стана? Сега бях в Сеново. Гърдю да земе да се напий, че да земе да се скара с кмета. Гръмнал отгоре му. Не го ударил, ама гръмнал, па ударил да бяга през границата. Май че го хванали, тъй казаха.

— Хванаха го, дядо Тодоре — каза Нона. — Аз бях там.

Кутмака зацъка с език.

— Май с човек! Тъй ще свърши, като куче. Ти знаеш ли, Ноне — заговори високо Кутмака, — дето ти бях казвал, че той ми се сърди, то не е само зарад Якуба, и друго има. Когато го пуснаха от тюрмата, майка ти беше жива още, чакаме го ний да си доде в село, а него го няма. Еднъжка, по харман, Тошо, батю ти, ми каза: намерихме си, кай, дядо Тодоре, един барабанджия за вършачката, здраве му кажи, премята, кай, снопите като нищо. Чакай, рекъх, да видя и аз тоз юнак. Гледам го, гледам — Гърдю. Турил си черни очила — нали всички барабанджии си турят очила да не ги удря зърното в очите, — турил си очила, пуснал брада, ама познах го — Гърдю. Бе, Гърдю, ти ли си? Не съм, кай, Гърдю аз, мене ме викат Димо.

Нона се пообърна и се вслуша по-внимателно.

— Бе, Тошо, казвам, Гърдю е. Не е, кай, Гърдю той. Че като му смъкнах очилата — Гърдю. Изпъди го баща ти на часа. Един чиляк кога се предреша, кога си преправя името, той добро не мисли.

Нона не понасяше мъката, която я душеше. Добре, че както вървеше кабриолетът, Кутмака скочи и изведнъж остана назад в тъмнината.

— Хайде сега, Ноне, оттук натъй може да си идеш самичка. Много здраве на татка ти. Аз утре ще дода къде вас.

Близо до кладенеца Нона срещна Малина и Му-

рада; и двамата бяха излезли, изпратени от Манолаки да я посрещнат. Нона остави кабриолета на тях, а сама тръгна към къщи.

XXI

Манолаки още седеше на чардака. Нона мина покрай него, той не ѝ каза нищо. Колкото и да биваше ядосан за нещо, свършеше ли се добре, той вече не споменаваше за него. Нона влезе в стаята си и без да пали лампата, хвърли се на леглото. Една мисъл беше завладяла всецяло ума ѝ: да бяга, да замине оттук, да не стои нито ден повече в чифлика. Да телеграфира на Жан, наместо да идва тук, да си стои там, а тя да замине при него. Да измисли някаква причина — баща ѝ нямаше да се възпротиви към нея, както беше към майка ѝ, той е мек и отстъпчив. Тая мисъл я успокои. Тя стана, запали лампата, погледна се в огледалото, пооправи косите си и се усмихна. Безгрижието лесно я завладяваше, тя усети да я понася лудешки порив на веселост, запя и мина в другата стая.

— Ноне, де беше? — попита я загрижено Санка. — Защо закъсня?

— Закъснях, защото. . . Ах, Санке, да знаеш какво стана в Сеново, на границата.

Все тъй загрижено Санка я погледна и почака.

— Гърдю, Санке, нали го знаеш, се напил — той все пиян ходи, стрелял върху кмета, после хукнал да бяга през границата. Войниците му викат «стой!» — той бяга, викат му «стой!» — пак бяга. И стрелят. Не е убит, ранен е. И аз го видях, Санке — продължи след малко Нона, като се усмихна дяволито. — Не беше още изтрезнял, бълнуваше ли, не знам, лежеше със затворени очи и си приказваше самичък. И знаеш ли какво каза?

Нона се поогледа, като че се боеше да не я чуе някой, доде близо до Санка и ѝ пришепна нещо на ухото. Санка остана като гръмната.

— Ноне, какво приказваш!

— Туй се казва любов, Санке! — заговори шепнешката Нона. — Да остарееш, да лежиш в затвора, да те гонят, да те стрелят и пак: Антица и Антица.

— Ноне, мълчи, Ноне — замоли ѝ се Санка. — Не бива да приказваш тъй, не е хубаво да приказваш тъй.

Но Санка не се безпокоеше толкоз от туй, което говореше Нона, колкото от това трескаво възбуждане и неестествена веселост, в която Нона се намираше. Говореше и се смееше, а очите ѝ, черни и дълбоки, си оставаха все същите, те не се смееха. Санка разбираше, че се е случило и нещо друго,което Нона не искаше да каже. Когато седнаха да вечерят — Тошо беше в града, — Нона все тъй много говореше и се смееше. И докато се смееше — ще замълчи и ще се замисли. Тя все позагатваше за туй, което беше станало в Сеново, и, колкото Санка и да я възпираше с очи, тя не се удържа и каза:

— Тате, знаеш ли какво станало в Сеново? Гърдю и кмета се скарали и се сбили.

Тя разказа случката тъй, както беше я разказала и на Санка. Манолаки я слушаше и продължаваше да си яде спокойно. Когато Нона свърши, той не я попита за нищо и все тъй си мълчеше. Към края на вечерята само, като туряше цигара на дебелото си кехлибарено цигаре, той каза:

— Е, умрял ли е онзи хайдутин?

— Не, тате, нищо не му е. Казват, че ще оздравя.

Манолаки излезе на чардака. Вечерта беше топла. Нона слезе на двора и взе да се разхожда в тъмнината под бряста, след туй излезе и се спря отвън пред портата. Щом остана сама, болката ѝ отново се събуди, по-остра, по-страшна. Месецът беше слязъл съвсем ниско и току под него се тъмнееше облият силует на могилата, и на върха ѝ, като черна игла, стърчеше паметникът. Да беше рано, Нона би отишла на могилата. Колкото пъти беше ходила досега, откато беше се върнала, на гроба на майка си, ниведнъж не беше плакала. А сега искаше да иде там,

да падне на земята, да прегърне студения камък и да плаче.

Отдолу, откъм кладенеца, с пушка, преметната през рамо, се зададе нощният пазач на чифлика, Глуханека.

— Какво правиш, Ноне — каза той и лулата му светна, — звездите ли гледаш? Колко съм се мъчил и аз да ги преброя, ама не мога, много са.

— Портата ли ще затваряш, дядо Паскале?

— Че мисля да я затворя. Който е добър чиляк, влязъл е вече, който е лош, нека си седи вън. Аз тъй зная.

Глуханека обичаше да бъбри, а на Нона не ѝ се приказваше сега. Тя влезе пак в двора. Висок и тъмен се изправяше брястът. Под надвисналите му клони светеха два прозореца — Санка и Манолаки бяха се прибрали. Някакво птиче изцъртя в тъмния шумак на дървото, изпърпораха криле, след туй всичко пак се умири. Към дама изцвили кон, чу се гласът на Мурада. Зад Нона издрънка нещо желязно и падна на земята — Глуханека пусна кучетата. Те заиграха около Нона, след туй се изгубиха из двора.

Нона се прибра в стаята си, не запали лампата и седна на леглото. Досега повече от любопитство, без да се вглъбява и да търси кое е добро и кое е зло, тя слушаше всичко, което ѝ разказваха за майка ѝ. Тя подпитваше и можа да научи и туй, което отначало не искаха да ѝ кажат. Сега всичко туй ѝ се видя в друга светлина. Гърдю не току-тъй беше убил Якуба, той не обир е искал да прави, когато са го хванали със стълбата под прозореца на майка ѝ. Току-що излязъл от затвора, както преди малко беше ѝ разказал Кутмака, той пак се озовава, предрешен и с очила, в чифлика. «С Антица те бяха си дали дума» — казваше Кутмака. Отхвърлила ли беше Антица тия кратковременни връзки, или и отпосле му е давала някакви надежди? И той не е бил днешният Гърдю, а силен, млад и хубав мъж. А дядо Христо? Случайно ли е туй, дето той от двадесет години е напуснал жена, деца и не се е връщал при

тяк? Защо е тая скръб в очите му и защо тъй често приказва все за нея, за Антица? А Кутмака? И той през целия си живот се е въртял около чифлика като вързан. Нона като че виждаше майка си. Каква сила е тласкала тая жена ту към един, ту към други мъж? — помисли си Нона и изтръпна.

В съдбата на майка си тя виждаше своята собствена съдба. До вчера тя имаше връзки с Йосифа, днес с Галчева. А пък е годеница и мислеше, че не лъже, когато казваше, че обича годеника си. Нейното лекомислие не е ли лекомислието на Антица?

Но тя си спомни за дяда Веля, който от десет деня път беше дошел да запали свещ на гроба на Антица. Спомни си безброй селяни и селянки, които бяха видели добро от Антица и още я благославяха. Кой носеше тия китки от чемшир на гроба на Антица, кой палеше свещи там, без никой да го види? «Който додеше в чифлика за нещо, Антица не го връщаше празен» — тъй казваха. Антица ще пригледа болни, ще зарадва сираци, ще даде хляб на гладни. За всекиго Антица имаше добра и сладка дума — тя, черноокaта, хубавицата, усмихнатата Антица, дъщерята на дядо Кралю воденичаря, господарката на Исьоренския чифлик. «О, майко, не си грешница ти, светица си!» — пришепна Нона, хвърли се върху възглавницата и заплака.

След малко тя стана и запали лампата. По-спокойна беше, но мисълта, че ще трябва да замине, не я оставяше. Тя отиде до вратата и се ослуша: в къщи беше тихо. Тя заключи предпазливо вратата, измъкна един-два куфара и се залови да нарежда вещите си за път.

Стана късно, целият чифлик утихна, само тя стоеше още и караше Глуханека да се чуди защо нейният прозорец свети. Най-после тя се умори и си легна. Не можа да заспи скоро, заспиваше и се събуждаше често, като не знаеше будна ли е била, или е спала. Най-после, на разсъмване, заспа дълбоко.

Когато се събуди, беше вече към обед. Санка почука на вратата. Нона стана и ѝ отвори.

— Какви са тез куфари? Какво си правила? — учуди се Санка.

Нона също погледна куфарите и разбра, че няма да замине.

— Знаеш ли, Санке? — засмя се Нона. — Едни бежови чорапи имах, потрепах се да ги търся, не можах да ги намеря.

— Ти си луда! Че нали ми ги даде и аз ги турих в прането.

— Ох, наистина. . . каква съм забравена — каза Нона, като ходеше боса из стаята. Под тънката риза се очертаваше гъвкавото ѝ младо тяло. Тя доде до прозореца, зарадва се, че грее слънце, и се усмихна. Всичко, което беше премислила тази нощ, ѝ се стори като сън, като лъжа. Истина беше туй, което виждаха очите ѝ — слънцето, небето, което се синееше, зелените клони на бряста, гълъбите, които гукаха под стряхата. «Всичко друго е лъжа, лъжа» — повтаряше Нона в ума си и се усмихваше.

Тя се облече и излезе. С леки и чевръсти стъпки, както си вървеше винаги, тя се упъти направо към могилата, изкачи се на върха и застана пред гроба на Ангица. Не ѝ додоха сълзи на очите, не намери за какво да се разкае. От овалния порцеланов портрет ѝ се усмихваше Ангица, гледаше я с дълбоките си черни очи и като че ѝ казваше: «Здравей, Ноне!»

Нона слезе от могилата и дълго време ходи из полето. На едно място, по склона на един баир, тя нагази в гъста, суха трева. Мястото ѝ се хареса, земята беше натоплена от слънцето и, както правеше, когато бе малка, Нона легна в тревата, подложи ръцете си под главата си и се загледа. Тънки облачета бяха се раздиплили високо в синевата. Нона не мислеше нищо, радваше се, че гледа, че диша, че вижда тоя хубав свят. Изведнъж до самото ѝ ухо се чу някакъв тих странен звук, нещо като че запя и заплака, неизразимо нежно и задушевно, заглъхна и замина. Тя стана и се огледа: какво беше туй, защо

толкоз се развълнува? Погледът ѝ падна върху една висока избеляла трева, с превити върхове, която вятърът леко разклащаше. Ето отде идеха тия странни звукове, които беше чула — шумеше тревата. Но тя можеше да се чуе само отблизо, когато е до самото ухо. И за да изпита още веднъж това особено вълнение, Нона пак легна в тревата: тихо, като че доде отдалеч и надалеч замина, тя чу същата песен, същата въздишка. Нона се изправи развълнувана, зарадвана, без да знае от що, погледна полето наоколо, чифлика, високия бряст. Стори ѝ се, че е едно с целия този свят, че в жилите ѝ бликат също такива могъщи и неудържими сили, каквито бликат в земята, върху която преди малко беше лежала. Тя спря погледа си нататък, гдето беше Сеново и постът на границата. Там беше Галчев. И като че искаше да го запази за себе си, като че го бранеше от някои, които искаха да ѝ го отнемат, тя прошепна: «Обичам го! Обичам го!»

XXII

Минаха се десетина дни и повече. Седнал близо до прозореца, с подгънати под себе си нозе, Манолаки гледаше пак сметките си една сутрин и тъй беше се улисал, че когато при него влезе Давид Кьосето, той не подигна очи от тефтерите и от книжата си и не го погледна. Давид каза «добро утро» и седна на миндеря. По обичая си, той си беше приготвил една весела история, с която мислеше да почне разговора, подсмиваше се и бързаше да я разкаже.

— Туркулила се тенджурата, че си намерила похлупака. Знаеш ли какво стана у наше село, дядо Маноле?

Без да го погледне, като мърдаше устните и смяташе нещо на ума си, Манолаки само простря дланта си срещу него да мълчи. Давид си остана все тъй усмихнат. Най-после Манолаки сне очилата си, обърна се към Давида и каза:

— Трябваш ми за една работа, затуй те повиках. Смятам да продам от овцете. — Усмивката изчезна от лицето на Давида, той загледа учудено. — Ще продам стотина-двеста добитъка — продължи Манолаки. — Искам да ми намериш някой човек, който да ги купи. Сигурен човек да е, да не го гоня за парите. Какво ще кажеш?

— Че как тъй, дядо Маноле, защо ще продаваш?

— То моя работа сега, ти за туй не ме питай. Можеш ли намери ти такъв човек, какъвто ти казах? Туй ми кажи.

— Бе то, щом е дошло до продаване. . . такъв човек, кайш. Няма какво да го търсим, човека е готов.

— Кой е той? — учуди се Манолаки, като не се надяваше, че Давид толкова скоро ще свърши работа.

— Само че, то. . . лесно се продава, а мъчно се купува.

— Много дрънкаш — разсърди се Манолаки, — то е моя работа, ти казах. Кой е тоз човек?

— Илия, дядо Маноле, наш Илия от Сеново. Приздене си го чух да продума: ако намеря, кай,добри овце, ще купя. Пък и по-куветлия човек от него няма. Ще ти наброи парите до сантим. Всичко ще ти плати.

— Добре — каза Манолаки. — Виж, поприказвай с него и ако ще ги купи, доведи ми го. Само ти много-много да не разправяш, не искам да ме знаят хората, гледай работата да се свърши, а то приказките. . .

Давид не отговори. Той си мислеше, че ако Манолаки е решил да продаде половината от овцете си, сметките му не ще са твърде добре.

— Имал съм всякакъв имот — започна след малко Манолаки, — и коне съм въдил, и говеда, ама най-добра стока за мене са били овцете. Аз съм бил, ако питаш, всякога овчар. И бащите ни, и дедите ни са били овчари. Котленци едно време са ходили към Карнобашкото поле, сетне са дошли тука. Баща

ми, преди да купи чифлика, държеше кършла в Тузлата, при Кюстенджа. Та, знам какво нещо са овнете, няма що да ми казваш.

— А бе овцата. . . овцата е благословено нещо. Да имаш овце, се едно да имаш пари в банката и да им теглиш фаиза. Агнета ще продадеш, от максул ще вземеш. . .

Манолаки сякаш не чу Давида и се позамисли.

— Откато мерата на чифлика стана малко, продавал съм на два-три пъти — каза той. — И като съм продавал, каквото съм оставял за себе си, избирал съм го. Тез овце, дето ги имам сега, са избрани овце, по мляко, по вълна. Всички са от джинс, ти тъй да кажеш на Илия. Таквиз овце той нийде не може намери.

Те поприказваха още, след туй Давид стана да си ходи.

— Ти сега таз работа я остави на мене, аз ще я свърша — говореше той. — А знаеш ли, дядо Маноле, какво стана в наше село? — Давид се повърна една-две крачки назад, очите му весело светнаха. — Наш Нейчо, вдовеца Нейчо де, се ожени за една вдовица от Сърнено. Той има четири деца и тя му доведе четири, осем стават. — Тая беше новината, която Давид имаше на ум още когато доде. — Сега на Нейча му думат Ротата — смееше се Давид. — Осем деца — цяла рота са. Ама тъй е то — на сиромаха господ деца му дава.

Когато Давид излизаше, на вратата се показа Тошо, след него надникна и Санка. Тошо искаше да се върне, но Манолаки го повика.

— Ела, Тошо, че ми трябваш — каза той. — А ти, Давиде, направи, както ти казах.

— Знам, знам. Разбрах. — Давид срещна Санка и я повика със себе си. — Ела, булка, ела да ти разправя една новина. Сега веке ще бием властите, войска има, в наше село цяла рота има. Ела, ела да ти разправя.

Като остана само с Тоша, Манолаки пак се залови да прехвърля и преглежда книжата, които бяха

пред него. Тошо седеше на миндеря и чакаше. Той знаеше защо беше го повикал баща му. От някое време насам тия разправии помежду им около сметките ставаха всеки ден. Раздразнен и измъчен от непрестанните натяквания и укори, Тошо вече губеше самообладание, ставаше дързък и се защищаваше, както вече можеше. Със сухо, изпито лице и гузен поглед, той гледаше Манолакя и чакаше да види какво ще каже.

— Я виж туй, прочети го — каза Манолаки, като подаде на Тоша някакво писмо. — Манаси Ичеренски търси от нас четирнайсет хиляди и осемстотин лева. Ти си ги бил взел. Какво си направил тез пари?

Наглед Манолаки говореше най-спокойно, като че ставаше дума за някоя дреболия. Но Тошо знаеше какво се крие под това спокойствие. Той попрегледа писмото, превъртя го между пръстите си и каза:

— Тез пари ги дадох на Калча за трактора.

— Какво? За трактора аз сам ти дадох парите. Да не мислиш, че кукувица ми е изпила ума, аз знам какво правя. Казвай какво си направил тез пари, де ги дяна. Или ги изпи и тях? Или и тях ги изеде?

Манолаки беше станал и бавно, като тътрузеше краката си, отиде до долапа и извади оттам други някакви книжа.

— Най-сетне, какво пък. . . и аз имам къща, и аз имам деца — каза Тошо. Той имаше вид на човек, когото са оскърбили без причина, и не гледаше Манолаки, а някъде настрана. — Все аз крив, все на мене се търси сметка. Ако е за търсене, и аз мога да търся. Де е зестрата на жена ми, де ѝ са алтъните?

Както носеше книжата, Манолаки се спря сред стаята и погледна Тоша. Миг-два той го гледа, без да продума, долната му челюст, побеляла като от скреж от ниско поникнала брада, се отпусна и затрепера. Тошо помисли, че той ей сега ще избухне, но Манолаки нищо не каза, отиде на мястото си и седна.

— Таз зестра и тез алтъни току ги навираш в

очите ми — каза той, като правеше големи усилия да се сдържи. — Аз съм ти казвал за тях толкоз пъти, като не разбираш, ще ти кажа пак. — Той запрелистя един тефтер, спря на една страница, сложи там късия си подпухнал пръст и каза: — Ела виж тука, ела чети. Седемдесет и две хиляди лева — той погледна към Тоша над очилата и прибави: — И не са от сегашните пари, а отпреди войната, златни пари. Седемдесет и две хиляди лева съм ти броил, аконто, през тез три години, докато беше отделен от мене. С какво живя тогаз в града? Работа тогаз нямаше, ти никогаж не си бил кадърен за работа. Тез пари харчеше тогаз. Ей де е зестрата на жена ти, де са алтъните ѝ.

Тук беше най-заплетеното място в сметките между Тошо и Манолаки. Зестрата, която беше му донесла Санка, както и «алтъните» ѝ — нанизи от турски махмудии и рубета, — Тошо чистосърдечно и с голяма щедрост, на каквато той наистина беше способен, беше ги дал сам на Манолакя, когато той, както често се случваше, беше изпаднал в голяма нужда за пари. Като беше го издържал през времето, когато го изпъди зарад Антица, Манолаки мислеше, че се е изплатил. Сам Тошо смяташе сметката за открита и тъй като тия пари беше ги дал на баща си малко преди да се ожени за Антица, той смяташе, че тази голяма сума за онова време, както и златото от нанизите, е минало в ръцете на Антица. И тъкмо това беше оставило най-голямото огорчение у него.

— Ако си ми давал пари, докато живях в града, то е друго. Аз съм ти работил и за тия пари съм се изплатил. И ти сам каза, че няма да ги търсиш.

— Лъжеш, циганино! — избухна Манолаки и цял се разтрепера. — Не знаеш какво дрънкаш. Дал бил парите за трактора. . . Изял си ги и си ги изпил. И само тях ли? От кого не си взел, де не си направил борч? Само когото не си видял, него не си завлякъл, мюхлюзино!

Манолаки заприбира книжата с разтреперани ръце.

— Аз ще плащам тез борчове, не ти. На̀, продавам от овцете, та да плащам. Аз не мога, аз имам срам от хората. Ще късам и ще давам. — Той взе тефтерите и тръгна към долапа. — Такъв имот! Опропасти го, изяде го!

— Нищо не съм изял аз — троснато каза Тошо.

— Не си ли? Не си ли? Да мълчиш! Още утре ще те изпъдя. Ще дам обявление във вестниците, че дигам доверието си от тебе. Нека го знаят всички. И да се махаш, не искам да се мяркаш пред очите ми. Ти не си човек, тебе за нищо не те бива. Мюхлюзин! Мюхлюзин!

От всички оскърбления, с които го обсипваше баща му, на Тошо най му дотежаваше от тая дума. Когато биваше спокоен, Манолаки често обясняваше какво значи мюхлюзин: едно време на ония, които от мързел или пиянство задлъжнявали и не си изплащали дълговете, удряли им на челото печат с нагорещено желязо и ги пущали, та всеки да ги познава. Тошо си беше виновен, но не искаше повече да търпи. Той си спомни какви луди пари беше похарчил сам Манолаки, особено когато се ожени за Антица.

— Аз си искам парите! — извика Тошо. — Зестрата и алтъните на жена си искам. Дай ми ги, че тогаз ме пъди. Мюхлюзин съм бил. Не съм се женил като тебе втори път, та да харча за таз жена чужди пари. И да ѝ давам чужди алтъни. . .

Манолаки току-що беше сложил книжата и тефтерите в долапа. Той трепна, като че някой го удари в лицето. Миг-два, той гледаше Тоша тъпо, с помътени влажни очи, отвори уста да каже нещо, но не можа, лицето му стана бяло като стената, главата му се затресе. Той се огледа, грабна една желязна пръчка, малко изкривена, която беше подпряна до долапа, замахна с нея и като залиташе от собствената си тежина, като че щеше да падне, спусна се да удари Тошо. Тошо скочи и хвана с две ръце пръчката. Те се заборичкаха, като всеки дърпаше пръчката, събориха един стол, блъснаха се в долапа и

вратичката му се затвори с трясък. Под краката чергата им се събра накуп. Сред тоя шум влезе Санка. Изплашена и поразена от срамната сцена, която виждаше пред очите си, тя се разплака, поиска да избяга и да повика някого, после сама, с една храброст, която не очакваше от себе си, тя се спусна между бащата и сина, които все теглеха желязната пръчка и се боричкаха.

— Тошо, какво правиш? Тате, моля ти се! — викаше Санка. Тя издърпа желязната пръчка и затласка Тоша към вратата. — Излез, Тошо! Излез оттук, върви си! Ах, боже, боже. . .

Изморен, Манолаки седна на миндеря и запъшка.

— Мюхлюзин! Мюхлюзин! — викаше той, като се задъхваше. — Бре, бре, бре! Ще ме изеде тоз човек. . . Ще ме умори. . .

Санка можа да вразуми Тоша и да го накара да се махне някъде из чифлика. Тя се върна в стаята и погледна през прозореца: Тошо, загледан в земята и замислен, отиваше към дама. Манолаки още викаше. Санка се поослуша, мина ѝ още веднъж през ума какво беше се случило и като че сега се уплаши, сега изпита всичкия срам и горчивина, седна на одъра и заплака.

Влезе Нона. Санка си остана все тъй, загледана към прозореца, лицето ѝ беше мокро от сълзи. Нона се спря и учудено я загледа.

— Санке! Какво има, Санке?

Санка се обърна към нея, погледна я, след туй закри лицето си с ръка и заплака още по-силно. Рамената ѝ потрепваха, като крилата на птичка.

— Санке, Санке! Какво има, Санке? — питаше я Нона. — Не плачи де, Санке. Какво правиш ти, Санке. . . Какво стана, кажи ми. . .

Санка се поизправи и въздъхна.

— Ах, Ноне. . . какво направиха тате и Тошо. . . Сбиха се, Ноне, заварих ги, че се бият. Ах, боже, боже! — извика тя, все тъй потресена и изплашена. — Не стига, дето се караха всеки ден, ами се сбиха. Кажи, Ноне, кога е ставало туй нещо у нас?. .

Прилича ли на нашата къща, Ноне. . . Да бях умряла, та да не бях го видяла с очите си — каза Санка и пак заплака.

Като се поуспокои, тя разказа на Нона какво беше се случило, как беше сварила Манолакя и Тоша да се боричкат и да дърпат желязната пръчка.

— Голяма работа! — каза Нона и се засмя. — Нямало е да стане нищо, не бой се. Ти по-добре да не беше влизала.

— Как, Ноне, да ги оставя да се избият ли?

— Ами, ще се избият! Бате Тошо и той не си мълчи. Къде е той, къде отиде?

— Надолу отиде, към дама.

— Аз ще отида да го намеря. Аз знам как во ще му кажа. Хайде, стига. Поизмий се и си гледай работата. Санке, Санке, миличка Санке . . — Тя взе с две ръце зачервеното и измокрено от сълзи лице на Санка и я целуна по двете бузи. След туй избяга към вратата. — Аз ей сега ще дода, Санке, ей сега!

Нона мина през двора, надникна и в градината. Погледът ѝ се спря върху каменната ограда, която на едно място беше се срутила и камъните бяха разпилени по земята, обраснали наоколо с трева. И на други места, де повече, де по-малко, оградата също тъй беше развалена. Никой не мислеше да прави каквито и да било поправки. От градината Нона премина надолу из чифлика. Имаше сгради, които отдавна вече не служеха за нищо и се събаряха. Покривите им с изпочупени и разместени керемиди бяха хлътнали, от стрехите им висяха отпрани дъски. Малките татарски къщички, които едно време служеха за жилища на семейните работници, бяха съборени до основи, като от земетресение. Нямаше нужда да се вниква по-дълбоко как отиват работите на Манолакя. Чифликът си беше все същият, защото Нона беше свикнала с него, но явно беше, че всичко се разваляше, рушеше се и запустяваше.

XXIII

Нона видя, че Тошо се разхожда покрай оградата на чифлика, към говеждите саи. Той беше гологлав и приличаше на човек, който е бил на топло и е излязъл да се поразхлади. Нона разбра, че е по-добре да го остави да си се разхожда тъй, отколкото да му говори. Пък и тя не мислеше вече за чифлика, а за нещо друго.

Напоследък срещите ѝ с Галчева зачестиха много. Тя сега отиваше в Сеново не само когато имаше поща, а всеки ден. Ако не намереше Галчева в село, отиваше направо на поста. На връщане Галчев се качваше на кабриолета и я изпращаше доста надалеч. От колибата си или като се криеше зад метлите и кукурузите, Кутмака ги гледаше как се държат за ръце и все не могат да се разделят. Ако най-после Нона се качеше на кабриолета и тръгваше, Галчев оставаше още на мястото си и ѝ махаше с ръка, докато се закриеше.

Нона често се питаше как можа една нейна шега, една лекомислена нейна прищявка, да се превърне в такова силно увлечение. Тя обичаше Галчева и чувствуваше, че го обича тъй, както никого по-рано не е обичала. Тя вече не се укоряваше в непостоянство, както правеше по-рано. Преди всичко, отношенията ѝ с Йосифа не бяха още уяснени и ако имаше увлечение и от нейна страна, то беше слабо и още в началото си. Колкото се отнася до Жан, тя не отричаше, че го е обичала искрено. Но като мислеше често за майка си, Нона намираше обяснение и за собствените си постъпки. Тя сама казваше, че когато се върне в чифлика, става друга. И наистина, у нея се събуждаха нови жизнени сили, по-буйни, по-примитивни и сред здравата и весела жизнерадост, която я обземаше сред природата, тя слушаше повече желанията на сърцето си и на тях се подчиняваше. И намираше туй напълно естествено и искрено. Сега тя много добре разбираше неясния характер на майка си и когато си мислеше за нея и я сравняваше със

себе си, това по-скоро я успокояваше и примиряваше, отколкото да възбуди гризене на съвестта ѝ. Държането и постъпките на Гърдя я водеха към някаква тайна, но тя се отказа вече да се задълбочава в нея и да я разкрива.

От един-два деня Нона не отиваше в Сеново. Не отиваше не защото не искаше, а защото знаеше, че при Галчева е дошла майка му. Последния път, когато беше с него, той беше ѝ казал, че отива на другия ден в града, за да я вземе. През тия два-три деня, откато не беше ходила в Сеново, Нона се измени тъй много, че учудваше Санка. Спеше до късно, не излизаше да се разхожда, лежеше, вземаше някоя книга да чете, но скоро я захвърляше. Санка ще влезе при нея, тя нито ще я погледне. А друг път ще скочи, ще я хване през кръста и ще я завърти из стаята. И все се смее и очите ѝ блещят. Санка разбираше, че има нещо, но тя беше склонна да вижда по-скоро доброто, отколкото лошото. Пък и сама беше залисана, охкаше, че работите на чифлика отиват зле и между мъжете няма мир.

Като се върна в къщи, Нона се спря на чардака и се ослуша: откъм полето, гдето на пожълтелите поляни грееше меко есенно слънце и беше тихо, се зачуха далечни плахи звънчета — ще подрънкат, ще се умълчат, после пак ситно-ситно ще се заобаждат като щурци. Отначало Нона не знаеше какво е, но после разбра и една тънка весела усмивка се яви на устните ѝ: към чифлика се приближаваше каруца със звънци и Нона знаеше коя е таз каруца.

— Какво гледаш, Ноне? — попита Санка, като доде при нея. Но в същия тоя миг каруцата излезе до кладенеца и звънците ясно и високо задрънкаха.

— Каква е таз каруца? — учуди се Санка.

Отпред стоеше войник и караше конете, отзад се виждаше една жена в черни дрехи и до нея един офицер. Санка позна, че е Галчев.

— У нас идат! — извика уплашено тя. — Ами сега? Само гости ни липсваха.

Тя се спусна да прибира в къщи, а Нона, все тъй

усмихната, наместо да си влезе и тя, спусна се по стълбите, прекоси набързо през двора и мина в градината. Тя чу, че каруцата спря пред портата и звънците силно издрънкаха, като че се изсипа нещо.

Като походи из градината, Нона слезе към дама, поприказва с Галунка, поигра с децата ѝ, докато ги разплака, след туй видя, че дядо Христо работи нещо пред мандрата, и отиде при него.

— Какъв си, дядо Христо! — каза тя, като се правеше на сърдита. — Аз отдалеч още ти казвам добър ден, а ти не ме и поглеждаш.

Дядо Христо обърна към нея овлажнелите си очи.

— Лошо, Ноне. Лошо отиват работите.

— Лошо ли? Мойте работи вървят много добре — засмя се Нона.

— Не видя ли Давида таз сутрин? — каза дядо Христо. После поклати глава и прибави: — Баща ти ще продава от овцете. Кога влиза добитък в двора на човека, весело е, но кога излиза — като че изнасят мъртвец.

— Дядо Христо, не искам да приказваш тъй! — скара му се Нона. — Само сега ли ще продава баща ми добитък? Ами че той през целия си живот е купувал и продавал. И колко ще продава от овцете? — Половината. Половината остават и за година, за две, ще станат пак толкоз, колкото са били. За туй ли ще мислим сега?

Дядо Христо седна на прага. Срещу него, като беше сключила ръце през колената си, беше седнала Нона.

— Ти мислиш, че на баща ти не му е мъчно? През години си той пак беше продал овце и като влязох при него, заварих го, че плаче. Че как мислиш? Жива стока е туй, не е камъни. — Дядо Христо помълча и се замисли. — Пък да ти кажа ли? Аз още пролетес познах, че ще имаме загуба.

— Позна ли? — засмя се Нона. — Я да ми погледаш на ръката и да ми кажеш кога ще се оженя.

— Ще ти кажа отде познах. По агнило беше,

овцете пасяха ей там на поляната. Ний стояхме с баща ти на чардака. По едно време, като се разбягаха овцете, урнаха се насам, урнаха се нататък. Да е вълк, не е — кучетата ги гонеха, кучетата ги давеха.

— Че как ще ги давят кучетата? — учуди се Нона. — Нали те ги пазят?

— Че хъ-де. Защо направиха тъй, и досега не мога да разбера. Баща ти каза да докарат овцете и едно войниче — то се случи тука, от границата беше слязло, то уби и двете кучета. Чорбаджията каза да ги убие и то ги уби. С пушката си ги уби. Не бяха бесни. И добри кучета бяха. Като се оягне овца и остане назад да ближе агнето си, те ще легнат до нея и ще я пазят. Таквиз умни кучета бяха. А нà, като че полудяха и взеха да давят овцете. Казват, че кога едни кучета са много зли, рано-късно се увълчвали. Та туй ти казвам, оттам разбрах, че ще има пагуба.

— Дядо Христо, знаеш ли, че имаме гости? — каза Нона. — Офицерина е у нас, с майка си.

— Чух звънците. По какво ходят?

— Трябва да му търсят булка.

Дядо Христо погледна Нона и нито се досещаше какво искаше да каже.

— Каква булка? — каза той. — Тук ли ще му търсят булка?

— Че ти как мислиш, в таз къща мома няма ли? — засмя се Нона и скочи. Тя остави дяда Христа да се чуди, засмя се високо и забърза към къщи. — Да ида да видя какво правят гостите — каза тя.

На чардака, отвън до портата, тя се спря и се ослуша: вътре ту заприказваха наведнъж, ту замълчаваха и в настаналата тишина се чуваше да потраква някоя лъжичка или чиния — тъй е, когато гостите не са твърде близки хора. Нона влезе вътре, спря се до вратата и като изгледа всички, усмихна се. Докато доде до къщи, тя беше тичала, лицето ѝ беше пламнало и черните ѝ очи блещяха. Тя погледна найнапред облечената в черно жена, която седеше до

Галчева: мъничка, слабичка женица, с бръчка около устните, с плахи, скръбни очи. Тя беше майката на Галчева. Нона се ръкува с нея, ръкува се и с Галчева.

— Тичах и се уморих — каза тя и се дръпна навътре, но не седна. За миг тя срещна погледа на Галчева. «Довел си майка си да ме сгледва — помисли си тя. — Ще видим.»

Още като влезе Нона, старата Галчева не спусна очи от нея, слушаше какво говори Манолаки, но все гледаше Нона.

— Личи си, че госпожицата живее на село — каза тя, като се поусмихна. — Изпекло я слънцето, почерняла.

— Цял ден правя слънчеви бани — засмя се Нона. — С бански костюм ходя из градината, из двора. Разбира се, че ще почернея. Сега черният цвят е модерен.

Санка я погледна учудена: Нона никога не беше ходила по бански костюм из градината, защо говореше тъй?

Манолаки беше позамълчал, колкото да даде време на жените да разменят по някоя дума. Но той не даваше ухо какво говорят, а си мислеше нещо друго.

— Човешките работи са като колело — започна той. — Аз през живота си колко пъти съм губил и колко пъти съм печелил наново. Една година се случи лоша зима, проточи се — няма край. Сено, слама — всичко се привърши, взехме да вадим плявата изпод керемидите и да храним с нея овцете. И пак не помогна. Като се запролети, каквито бяха слаби, хвана ги мараз и измряха до една. — Манолаки подигна дебелото си кехлибарено цигаре към устните си и пусна голямо кълбо дим. — Доде е жив човек, всичко ще прекара, и доброто, и лошото.

— Тъй е, тъй — съгласяваше се майката на Галчева и все поглеждаше Нона.

Нона стоеше права. Тя беше издигнала почернелите си заоблени лакти и поправяше косата си.

После, без да се стеснява ни най-малко, тя се понапудри набързо, като все се оглеждаше и понаквасваше с език зачервените си като кръв устни.

— Като чух звънците, помислих, че е годеника ми — каза тя, като се изгледа продължително в огледалото, а след туй се обърна и се засмя. — Помислих, че е годеника ми, и избягах да не ме види, исках после да му се покажа. А то. . . тате, знаеш ли какво ми доде на ума днес? Като направим сватбата, ще вземем музика от града. Да загърми оная банда, та полето да се цепи. Нали, тате?

— Надявате ли се за годеника? — попита г-жа Галчева.

— Все го чакаме — обади се Санка и погледна Нона.

— А не дохажда — каза Нона. — Ако не доде той пък, аз ще ида при него. Не си изпущам момчето!

Нона всякога беше се държала свободно, но сега беше ѝ хрумнало да прекалява, да се покаже дори не такава, каквато си е. Тя беше разбрала, че Галчев е довел майка си, за да види нея, Нона, че той не е скрил отношенията си с нея и сега ще чака да чуе мнението ѝ. Всичко туй беше много естествено, но Нона се дразнеше, нервничеше, искаше ѝ се да бъде груба, да предизвиква.

Като подемаше нишката на по-раншния разговор, Манолаки каза:

— Имот, стока се купува, здравето не може да се купи. И да си знай човек ума, да се труди, да работи.

— И аз тъй казвам — съгласи се г-жа Галчева. — То и от бога има, ама което човек сам си направи, никой не може да му го стори. — Тя погледна малко по-продължително Нона, погледна Галчева и прибави: — Аз защо казвам на Владимира: на тебе, синко, нищо друго не ти трябва, службата си гледай, пази се. . .

— Добре, но той не се пази! — засмя се Нона и посочи към Галчева.

Старата жена най-напред се изненада и учудено

изгледа Нона, после се усмихна, както се усмихват на лудориите на децата, и каза:

— Пази се той, аз знам, че се пази.

— О, госпожо! — засмя се Нона. — Да знаете само какво прави той, какъв е той! Преструванко!

Галчев, който от дохождането си досега почти не беше се обадил, взе да се смее. Г-жа Галчева пак се усмихна, направи след туй сериозно лице и се обърна към Манолакя, който ѝ говореше нещо. Нона се позавъртя, погледна Тоша и тръгна към него. Ако Манолаки изглеждаше спокоен и както винаги си беше приказлив, Тошо беше умислен и скорошната разправия с баща му още го гнетеше. Нона седна до него и ниско му заговори нещо.

По едно време гостите станаха. Санка, а още повече Нона се опитаха да ги задържат, поканиха ги да останат за обяд, но те отказаха и си заминаха.

Като че нищо да не беше се случило, Манолаки си влезе пак в стаята и повика Тоша при себе си. И след малко пак се чу, че се карат. Наплашена от по-рано, Санка тръпнеше и се ослушваше.

— Чуй ги, Ноне, чуй ги — шепнеше тя.

— Нищо няма, Санке. Остави ги.

— Иде ми да си взема очите, да вървя, да вървя и да не се върна вече. Не мога да ги слушам да се карат тъй. . .

Нона се прибра в стаята си. След малко при нея влезе Тошо. Той беше пребледнял и измъчен.

— Ноне, искам да приказвам сериозно с тебе за една работа — каза той, като сядаше.

— За кое, бате Тошо? За фабриката ли?

— Остави шегата, Ноне. Не е до смях сега. Слушай, Ноне, не ни бива таз година, храните бяха слаби, цена няма. Не можем да отворим очите си от борчове. Тати ще продава от овцете — и туй няма да помогне. Пари трябват, много пари. Слушай, Ноне, само един човек може да ни спаси.

— Кой, бате Тошо?

— Годеника ти може да ни спаси. Още сега да вземеш да му пишеш.

— Но той скоро ще доде.

— Нищо, ти пак му пиши. Нека види там, нека да подготви работата. Слушай, Ноне, пиши му тъй: ще припишем чифлика на негово име — ей тъй, за форма само, а той ще направи ипотека. Там, в Швейцария, дават пари с малка лихва. Като сключим този заем, ще се разплатим и ще ни останат пари да си поуредим работите и да се замогнем. Само туй ще ни спаси, нищо друго. Вземи, Ноне, и му пиши.

— Тати съгласен ли е?

— Той ли? Той. . . — Тошо се замисли, но тозчас, ободрен от някаква мисъл, дигна глава. — Той, като стане работата, като се уреди ипотеката, ще се съгласи, аз знам, че ще се съгласи. Пиши ти на годеника си, още сега му пиши.

— Добре, бате Тошо, ще му пиша.

Нона не вярваше, че баща ѝ е съгласен с тоя план. Не беше уверена също тъй, че може да помогне и Жан. Но тя не искаше да откаже на Тошо и още на часа седна на масата и взе да пише на годеника си. Усмихната, без да се замисля, тя пишеше бързо, като повтаряше почти същите думи, които ѝ казваше Тошо.

XXIV

Един празничен ден Тошо и Нона бяха отишли на сбор в Енидже. Надвечер, когато вече щяха да се връщат, те се намериха с Алекси и Милчевски и докато се питаха кой как ще си ходи, зададе се каруца със звънци и в нея видяха Галчева. Той се връщаше от града и не очакваше да ги намери тука. На всички се искаше да останат наедно и тъй като вече се мръкваше и повече не можеха да се бавят, решиха да се прехвърлят всички в каруцата на Галчева. Нона остави кабриолета си на Мурада, качи се и седна до Галчева. Пред тях седнаха Милчевски и кметът. Тошо беше се забавил в кръчмата и като намери всички места заети, качи се отпред до войника.

— Туй място е добро за мене — утеши се той. — Ще караме с момчето конете.

Замръкнаха още докато бяха в село. Не се бояха, че ще закъснеят, защото Сеново не беше далеч, пък и месецът, още розов и неогрял както трябва, се показа вече по средата на небето. Вън в полето взеха да ги настигат каруци, претоварени с моми и ергени, които си отиваха. Ту от едната, ту от другата страна префучаваше някоя каруца, конете бясно се мятаха, ергените се провикваха, а момичетата, червендалести, със златни пендари на гърдите, пееха, раздрусвани наляво-надясно. Едвам преминеха едни каруци, други се задаваха отзад и също тъй с трясък, с викове и с песни отминаваха. Гъст прах се вдигна и се застоя над пътя.

— Че такова, туй. . . ний ще се задушим тука! — извика Милчевски. — Защо да гълтаме тоя прах, друг път няма ли?

— Има едни път, на тая страна, но той е далеч — обади се Тошо. — А нататък е границата, ей я е де е, вижда се.

Галчев погледна нататък, накъдето показваше Тошо.

— Ако искате, можем да минем по границата — каза той. — Там е чисто и пътят е по-хубав.

— Наистина! — зарадва се Нона. — Ура! Оттам ще минем! По границата ще минем!

Милчевски и Тошо също се съгласиха. Само Алекси някак недоверчиво каза:

— Бе то. . . да сме по-далече от границата, по-добре ще е.

— Не, не! Оттам ще минем! — настояваше Нона. — Бай Алексе, ти какво. . . По границата! По границата!

— Хубене, карай към границата! — заповяда Галчев на войника.

Обърнаха каруцата право към север и месецът, който от розов беше станал жълт, остана сега зад тях. Тръгнаха из един дол, тъй плитък и с такива равни брегове, че не приличаше да е дол, а като че

на това място полето малко беше се вгънало. Пътят слабо се белееше отпред в тъмнината. Милчевски и Тошо още обвиняваха Алексия, че се боял да мине по границата.

— Защо ходихте в града? — попита Нона Галчева.

— Изпратих майка си.

— А! Тя отиде ли си? — учуди се Нона. И като се понаведе по-близо до Галчева, добави: — Какво каза? Не дава и дума да се каже, нали?

Галчев махна с ръка.

— Стари хора, какво да ги правиш. Каквото решим ние, то ще бъде. А когато всичко се свърши, и тя ще се съгласи.

— Нали? И аз тъй мисля — зарадва се Нона.

Колкото повече навлизаха в дола, толкоз той ставаше по-дълбок и по-тъмен, бреговете му се изправяха високи, стръмни, белееха се скали. Един завой преграждаше дола като със стена и там, на самия връх, се виждаше малко бяло здание. То беше български пост, а насреща през дола беше румънският. Не бяха по-далече от двеста-триста крачки от постовете. Каруцата спря: Галчев слезе и тръгна пеш нагоре из баиря, за да предупреди войниците. За пръв път пътниците усетиха мразовития лъх, който идеше от границата, притаиха се и се умълчаха.

Галчев се виждаше донякъде нагоре из баиря, след туй се изгуби в тъмнината. Мина се доста време. Изведнъж един силен, грозен глас, едно страшно заплашително «стой!» екна отгоре откъм поста. Тозчас, глухо и по-надалече се чу гласът на Галчева, който викаше: «Ганьо Иванов, аз съм! Ганьо, аз съм! Аз съм, Ганьо! Подпоручика! Подпоручика!» Часовоят, както се виждаше, не беше познал Галчева, но никой не се съмняваше, че те скоро ще се разберат. Но ето че второ, също тъй грубо и страшно «стой!» се раздаде. Обади се и часовоят от румънския пост. Неговото «стъй!» не беше отсечено и късо като на българския, а тънко, провлечено, издигаше се

нависоко в нощта. Галчев все се чуваше да вика, тревожно, настойчиво. Положението ставаше лошо. Ако часовите извикнеха още веднъж, за трети път, «стой», след туй вече щяха да стрелят. Милчевски стоеше като втрещен, с изпъкнали очи. Нона беше се хванала с две ръце за каруцата и загледана нагоре към поста, готова беше сякаш да скочи. Алекси слезе, отиде малко настрана и приседна на земята.

Времето, което се измина тъй, не беше повече от няколко секунди. Гърмежи не се чуха. Напротив, чу се гласът на Галчева, по-равен, по-спокоен. След малко отгоре, откъм поста, някой извика: «Карайте насам!» Каруцата тръгна полека нагоре.

— Ето какво е границата! — каза Алекси, като се качваше. — Аз защо ви казах да сме по-далеч.

— Че може ли тъй! Да не познаят офицера си — каза Нона. Милчевски, пребледнял, мълчеше, мълчеше и Тошо. Само Хубен се усмихваше.

Като се качиха горе на поста, намериха Галчева да се разправя още с войниците, после доде при тях. Излезе, че часовоят, същият тоя Ганю Иванов, името на когото всички бяха научили, недочувал и затуй не познал отведнъж Галчева.

— Нищо, нищо. Добре, че се свърши благополучно — говореше Алекси.

— Такова, туй. . . — проговори и Милчевски. — Ако беше казал още веднъж «стой»? А, Галчев? Ако беше казал още веднъж стой, какво щеше да стане?

— Щяха да ни направят на решето, туй щеше да стане — каза Тошо.

— Аз не разбирам! Как може тъй? — сърдеше се Нона. — Да не познаят своя офицер. Може ли?

Галчев каза още нещо на войниците, качи се и тръгнаха. Минаха покрай румънския пост, пред който стоеше часовоят, след туй каруцата задрънка надолу по границата. Като се отдалечиха и се намериха сред полето, всички се поотпуснаха и се разгълчаха.

— Бай Алекси, ти защо слезе? — смееше се Милчевски. — Аз, кай, ще сляза малко. Защо слезе, а?

— Слязах, защото бяха ме заболели краката да седя на едно място — каза Алекси.

— Не, такова, туй. . . разбра, че ще стрелят, та да бъдеш на ниско, да те не ударят. Знам те аз тебе!

— Не е вярно, какво приказваш ти! Таквоз нещо не съм помислял!

Месецът стоеше на същото си място сред небето, но беше побелял, чист, светъл и лееше тиха бяла светлина. Донякъде ясно се виждаше наоколо — тук жълти стърнища или гъста суха трева, там някоя уединена нива с кукуруз. По-нататък всичко се сливаше в една бяла млечна мъгла и ако от полето много малко се виждаше, небето беше просторно и светло. Никакъв звук не се чуваше, никаква жива душа не трепваше. Дълбока, безмълвна тишина цареше навред, като в някаква пустиня. Само лъчите на месеца искряха и се чупеха като сребърни жици. Беше станало доста късно и от време на време полъхваше хладен нощен ветрец.

— Малко остана, щях да скоча да видя какво става — говореше Нона. — Какви са тез работи! Но ти не трябваше да слизаш. Друг път няма да слизаш, не искам. Ще си стоиш при нас.

— Добре, добре — усмихваше се Галчев. — Не ти ли е студено? — Той разгъна шинела си и го хвърли върху нейните и своите колена, после погледна към месеца, като че искаше да познае кое време е, и каза: — Майка ми трябва вече да е стигнала и да си е в къщи.

— Е, майка ти не ме харесва, нали? — пошепна Нона. И тъй като Милчевски, Алекси и Тошо се разговаряха високо помежду си, Нона се понаведе към Галчева и му каза: — А у дома чакат годеника ми. Има писмо, че скоро щял да доде. Много късно. Аз ще избягам същия ден при тебе, да знаеш.

— Добре, добре — продължаваше да се усмихва Галчев. Той поиска да завие по-добре Нона и ръката му срещна под шинела нейната. Нона хвана ръката му и я задържа в своята.

— Ах, каква нощ, каква месечина! — заговори възторжено тя. — Може ли да се пее тук? Ще запея. Не, по-добре да си мълча — каза тя, облегна се на рамото на Галчева, погледна към месеца и се усмихна.

Милчевски, Тошо и Алекси все тъй високо се разговаряха. Мина се около четвърт час. По едно време Галчев извика на войника:

— Спри, Хубене, спри, спри!

Едвам позатихна шумът от колелетата и някъде отпред, пак тъй тънко, проточено и високо се чу: «стъ-ъ-ъ-й» и, както по-рано, леден ужас полъхна от тоя глас. Намираха се пред румънски пост. Галчев стана прав в каруцата и високо извика на румънски:

— Мъй баете! Аичи е локутинентул булгар! (Момче, тук е български поручик!)

Галчев повтори това два-три пъти, след туй седна в каруцата. От срещната страна не се чуваше вече нищо — значи, войникът трябва да ги е чул и е разбрал кои са. Но едвам каруцата се подвижи няколко крачки, пак същото «стъй!» процепи нощта. Галчев стана прав и извика:

— Мъй баете! Аичи е локутинентул булгар!

Откъм поста, както по-рано, никой не отговаряше.

— Хай да се не видеше макар! — ядосваше се Алекси. — Тоз човек не разбира ли?

— Втори път извика «стой» — пришепна Милчевски.

Но Галчев, който стоеше прав и навярно виждаше по-добре, беше спокоен. Той седна на мястото си и каза:

— Карай сега, Хубене, полека.

Никой не се обади вече, никой не ги спря, но нищо и не виждаха. Изведнъж като из земята израснаха белите стени на един пост, огрян от месечината, току пред тях светна нож и едно усмихнато лице с черна рогата шапка се показа — румънският часовой, който беше викал преди малко и който сега

съвсем не изглеждаше страшен. Галчев го попита за техния офицер, после запали цигара и запуши. Някакво недоверие, което идеше от преживения страх, караше Алекси и Милчевски да бъдат прекалено любезни с войника. Колкото можеше да говори лумънски, Алекси обясни, че са били на сбор, че са закъснели, че времето е хубаво, но е все суша.

— Аз съм кмета на Сеново — каза той.

— Аз пък — обади се Милчевски и показа с ръка към гърдите си, — аз съм шеф де поща в Сеново, ши фачем инспекцията ла граница.

— Бине! Бине! — усмихваше се войникът.

Тръгнаха пак напред и, когато се отдалечиха, пръхнаха да се смеят всички.

— Фачем инспекция ла граница! — смееше се Алекси на Милчевски. — Като не знаеш, защо барем се обаждаш?

— Защо? Такова, туй. . . не е ли тъй?

— Ти ли правиш инспекция? Инспекцията я прави Галчев, а ний сме дошли само да берем страх — каза раздразнено Алекси, като си спомни колко премеждия бяха прекарали.

Нона беше се облегнала на рамото на Галчева и се усмихваше. Месецът огряваше кръглото ѝ лице и го правеше бледно и бяло, очите ѝ, заобиколени от гъсти мигли, се тъмнееха. Тя имаше много за казване, а мълчеше и само се усмихваше. Никога тя не се е чувствувала тъй щастлива. Тая бяла тиха нощ, тия непознати и пусти места, огрени от месечината, белият път, който лъщеше и лъкатушеше пред тях — всичко туй ѝ се струваше като някой чуден фантастичен свят, създаден само за да бъдат заедно с Галчева, да пътуват тъй наедно с него. Тя стисна ръката му и прошепна:

— Нали ме обичаш? Кажи, че ме обичаш. О, колко много те обичам аз. . .

Тя отпусна глава на рамото му и затвори очи. Сърцето ѝ преливаше от радост и щастие. И тъкмо защото се чувствуваше тъй щастлива, тя усети страх

от бъдещето и се замисли, спомни си за майка си, после за Гърдя.

— Знаеш ли, че Гърдю ще оздравее? — пришепна ѝ Галчев и Нона потръпна от някакъв суеверен страх, като разбра, че докато бяха мълчали, и той, и тя бяха мислили за Гърдя. — Един доктор от болницата ми каза, че бил добре и скоро щели да го изпишат.

Нона не каза нищо. Каруцата възлизаше по една малка стръмнина и тишината, която настъпи, накара Алекся, Милчевски и Тоша да прекъснат изведнъж разговора си.

— Галчев — обади се плахо Милчевски. — Такова, туй. . . какъв пост има сега, румънски ли, български ли?

— Сега пък на какво ли ще налетим! — каза също тъй тихо Алекси.

— Наближаваме наш пост — каза Галчев. Той се поогледа наоколо и прибави изненадан: — Че ний сме дошли до него, поста е ей тука!

И наистина каруцата излезе наравно и веднага пред тях се показа под китка черни дървета малката къщичка на поста. Никой не се обади оттам, никой не им извика да спрат. Помислиха, че войниците са заспали или че всички са се прибрали вътре и затуй не ги виждат. Додоха до самия пост. Изведнъж пред него се мярна войник с пушка. Хубен спря каруцата.

— Кой е там часовой? — попита Галчев.

— Аз, г-н подпоручик. Димов Пеню Ангелов.

— А, Пеньо, ти ли си? Защо не се обаждаш?

— Познах ви, г-н подпоручик — отговори весело войникът, като се усмихваше. — Аз още отдалече по звънците ви познах, и по каруцата.

Излезе и старшият на поста. Галчев заговори с него.

— И в секрет ли имате? — учуди се той по едно време. — На коя страна?

— Към дола, г-н подпоручик.

— Виж, това не е добро — каза Галчев, като се

обърна към пътниците. — Може войниците да не ни познаят и да ни направят нещо.

Секретните постове, от двама или трима войника, се поставят на някое затулено и скрито място, войниците се пазят да не ги забележи някой и отиват на поста вечер по тъмно. Тук, на тая граница, тия постове ги поставяха по ония места, гдето най-често минаваха контрабандисти и бегачи.

Излезе, че старшият на поста знаеше где е секретният пост. Галчев веднага го изпрати напред да намери войниците и да ги предупреди. Когато старшият вече не се виждаше, Галчев каза на Хубена:

— Хубене, карай сега полека, и да внимаваш.

Това предупреждение и тая предпазливост сковаха изведнъж сърцата на пътниците. Ами ако старшият не намери войниците? И ако те ги вземат за контрабандисти, за каквито бяха излезли да вардят, и се нахвърлят отгоре им? Всички мълчаха и се оглеждаха наоколо. От време на време измежду подрънкването на звънците се разливаше лекият и също тъй звънлив смях на Нона. На нея ѝ беше и страшно, и весело. Мъжете мълчаха и се оглеждаха наоколо. Огряно от месечината, потънало в тишина, полето приемаше тайнствен вид, като че навред се спотайваха опасности. Някъде високи бурени се клатеха и тъмнееха и на пътниците се струваше, че са хора; някъде се чуваше сух провлечен шум, а след малко се виждаше нива с изсъхнал кукуруз, сред който някой лист прошумяваше. Изведнъж се показа някакво бяло петно. То се движи, иде насам, пораства и отведнъж се разбра, че е старшият на поста.

— Е, какво, намери ли ги? — попита Галчев.

— Намерих ги, г-н подпоручик.

— Каза ли им, че сме с каруца?

— И със звънци! — засмя се Нона.

— Казах им, г-н подпоручик.

Галчев освободи старшия на поста да си върви. Каруцата бавно и предпазливо се движеше напред, поиздрънкваше някое звънче. Нона, облегната върху рамото на Галчева, щом видеше проточеното от

страх лице на Милчевски, захващаше да се смее. Гледаха на всички страни, но где бяха войниците от секретния пост, не можеха да разберат. А пък, легнали някъде в тревата, войниците навярно ги следяха и наблюдаваха, докато минават.

Най-после, за голямо облекчение на всички, каруцата остави границата, отби се и тръгна навътре по един път, който щеше да ги заведе направо към Исьоренския чифлик. Но макар че оставиха границата, трябваше да се мине доста време, да се отдалечат достатъчно и чак тогава да се отпуснат и разприказват. След малко се показа на месечината като дълъг бял пояс каменната ограда на чифлика. Брястът се тъмнееше неподвижно, като че беше задрямал, а под него се белееше къщата. Чифликът не беше подалеч от двеста-триста крачки. Каруцата спря и всички зарадвани слязоха на земята. Мъжете запушиха и загълчаха.

— Слава богу! Отървахме се — каза Алекси.

— Такова, туй. . . още веднъж не ми трябва да ходя по границата — призна си чистосърдечно Милчевски.

— Фачем инспекция, а? — дразнеше го Алекси и се смееше.

Нона стоеше настрана и гледаше небето. Месецът оставаше зад нея, тя гледаше звездите над баиря на изток и, както винаги, едно чувство на успокоение, една сигурност, че е у дома си, я завладяваше. И все ѝ се струваше, че тия познати звезди, от същите тези места, на които тя беше навикнала да ги вижда, ѝ кимат весело и ѝ казват: «Здравей, Ноне!»

— Я чакайте! — извика Алекси. — Слушайте! Вълк вие.

— Не може да бъде — каза Тошо. — Вълк по това време. . .

— Не, вълк беше, чух го много хубаво. Ей го пак, слушайте!

Откъм север, някъде отвъд границата, където небето беше тъмно и нямаше звезди, се чу издебело и

проточено вълчи вой, издигна се, разля се страховито и отведнъж секна. Стана толкоз тихо, че се чу как пошумяха наблизо изсъхналите тръни. Полъхна остър хлад.

— Да те вземе мътната, да те вземе! — каза Алекси, като махна ядосано с ръка нататък, отгдето се чу вълкът. — Чунким малко страх брахме таз нощ, че сега и от тебе. . .

Всички се засмяха. Почакаха, ослушаха се още, но вълкът вече не се обади. Кучетата от чифлика лаяха.

Тошо и Нона си взеха сбогом от всички.

— Прекарахме много добре. Аз съм много доволна — говореше Нона и за да я чуе само Галчев, добави: — Аз съм много щастлива!

Тя и Тошо си тръгнаха към чифлика.

XXV

Като се върна на поста, Галчев не си легна веднага, макар че вече се съзоряваше. На другата вечер той също тъй стоя до късно, беше някак особено възбуден и весел. А като прекара през ума си всичко, което беше му се случило през деня, той не намери нищо необикновено: както винаги, беше слизал в Сеново, срещал се беше с кмета, с Милчевски — приказваха, играха на табла. Но Галчев си спомни, че през всичкото време той беше си мислил за Нона, и разбра, че оттук именно идеше тая веселост, това чувство на безпричинно на пръв поглед щастие, което непрекъснато го държеше.

Той и сега си мислеше за Нона — откъслечни мисли, бързи, променливи. Често ставаше и захващаше да се разхожда из стаята, гологлав, с разкопчана куртка, спираше се срещу отворения прозорец и се усмихваше: сънливо и тихо пееха щурци, някъде по-далеч се чуваше да лае куче или прогърмяваше каруца. Понякога пък се чуваше глас, който не се знаеше от що и отгде иде — сякаш самата тишина проговорваше. Галчев дохождаше до самия прозорец.

тъмнината, която е затворена в рамката на прозореца, отначало е еднаква, но после се разделя надве: горе е по-светло и тук-таме греят звезди, долу е тъмно и черно — това е полето, което се простира чак до хоризонта.

Галчев започва пак да се разхожда и след малко, като държи ръцете си в джобовете и се усмихва, спира поглед върху книгите на масата си. Отначало като че нищо не вижда, после една дебела тетрадка, неподвързана, зле съшита, се отделя от другите книги, той посяга, издърпва я и едновременно с това сяда. Тая тетрадка е дневникът му, който той редовно води от някое време насам. Както е добре разположен и не му се спи, най-добре ще бъде да запише нещо в дневника си. Все тъй усмихнат, той взема перото и се приготвя да пише, но за да види на коя дата се е спрял последния път, обръща на отвъдната страница. Неволно той се зачита там, обръща още три-четири страници назад и пак се зачита. Той оставя перото и решава, преди да напише нещо ново, да прочете онова, което беше писал през последните дни. И ето какво прочете там:

Събота, 24 август. — Присъствувах днес на аутопсията, която лекарят направи на убития при Х. контрабандист. Аз познавам няколко души от Сеново, които се занимават с контрабанда (показа ми ги моят предшественик). Те не изглеждат на лоши хора. Едни от тях се занимават с контрабанда от бедност, други — те са самотници, без деца, без близки — от любов към приключенията. Убитият на наша територия, от наши войници, контрабандист е татарин. Аз не се вгледах добре в него, но ми се стори да е беден човек — лактите па антерията му бяха закърпени. И каква контрабанда е носел? — Една рола гьон около 20—25 кг, едно чувалче сапун и една кутия цигарени книжки. Всичко туй беше разпиляно около него. Войниците бяха покрили трупа с трева. Когато докторът щеше да започне аутопсията, каза да махнат тревата и да открият трупа. Обърнаха го по гръб и когато разкоп-

чаха антерията му, падна нещо от пазвата му, завито в хартия. Докторът го разгъна: показаха се две червени дървени свирчици, каквито се продават по панаирите. Докторът ги загърна пак в хартията и ги тури настрана. Аз започнах да пиша съдебномедицинския акт, както ми диктуваше докторът: «Труп на 45—50-годишен мъж, добре развито и добре охранено тяло, под лявата гръд рана от огнестрелно оръжие. . .» Малко по-късно докторът се поумори и като повика един войник да тури в устата му една цигара и да я запали — той сам не искаше да пипа нищо с изцапаните си каучукови ръкавици, — потърси с очи пакета, позамисли се и каза: «Виждя ли свирчиците? Той трябва да е имал деца и на тях ги е носел. Ех, таквоз нещо е живота!». . .

Сряда, 28 август. — Нещо особено забелязвам в тукашните места: след като заседне слънце и се мръкне добре, в продължение на един час става много тъмно, а след туй тъмнината постепенно се разсейва и става толкоз светло, че не само може да се вижда добре, но могат да се различават и отделните цветове. Като че грее месечина или като че са бели нощи. (Да се назначават патрули тъкмо в тия часове: това затъмняване ще е известно на бегачите и те навярно гледат да се възползуват от него.)

Четвъртък, 29 август. — Селата отвъд границата са все български. Сега цял ден полето е пълно с хора. Забелязал съм, че когато минавам по границата, ония, които са отсам, у нас, нито ме и поглеждат. Напротив, българите, които са оттатък, били те мъже или жени, каквото и да работят, ще спрат и ще ме гледат, докато замина. След туй ще продължат работата си. Приказвах с едного, който товареше снопи до самата граница. Имотен човек изглежда да е, добре облечен. «Преди, казва, когато бяхме свободни, като додеше някой стражар, не му давахме хляб, не му давахме ечемик за коня. От партизанство го правехме, от лошотия. Сега да доде ваш стражар, всичко ще му дадем. Аз самичък ще

взема да разведа коня му. Не коня му — ботуша си да събуе, и него ще развеждам като кон.»

Събота, 31 август. — Тая сутрин, на разсъмване, хванахме един контрабандист пред самия пост. Когато го хванали войниците, той взел да се бие по главата с юмруци: «От двайсет години, рекъл, минавам таз граница, зная пътя, зная местата. Как ми се обърка ума таз сутрин! Като излязох на тоя път, мислех, че съм излязъл на пътя за Сеново. А пък то — вървях, вървях и право на поста!»

Вторник, 3 септемврий. — Много жени, инак хубави, отблизо губят: открива се някой недостатък, макар малък, макар грижливо прикриван. И разочарованието иде много бързо. С Нона не е тъй. Колкото я гледам, по-хубава, по-жива, по-очарователна изглежда. Как се менят очите ѝ, какъв блясък грее в тях и колко е изразителен погледът ѝ — в очите ѝ се чете вече туй, което мисли, което не одобрява или което и е приятно, което се кани да каже или което ще премълчи. Когато е пред мене, струва ми се, че я виждам за първи път, когато си отиде, образът ѝ, все тъй жив и ясен, още стои пред мене.

Петък, 6 септемврий. — Като наблюдавам селяните от Сеново, виждам, че всички могат да се разделят на три категории: богати, от средна ръка и бедни. Богатите нямат нужда от държавна помощ, средните също могат да се оставят сами на себе си, те как-как ще си помогнат. Всяка държавна помощ, напротив, трябва да се отправя и да достига само до бедните. И колко може да се направи! Аз, например, бих постъпил тъй: училищните, черковните и държавните земи, колкото ги има, бих ги събрал наедно. Ще се получи земя, колкото на едно голямо стопанство. Всички бедни селяни, каквито са всички крайненци — Велко, Дядо Пеювите синове, Нейчо, Йови, Динката и др., ще бъдат зачислени в това стопанство, в тая селска задруга, тъй да я наречем. Всеки ще влезе с парчето земя, което има, с добитъка си, с колата си или само с работните си

ръце, на себе си и на семейството си. Ще работят като в някой чифлик, но чифликът ще бъде техен. Ще бъдат като братя, за всички ще има работа, всички ще се ползуват еднакво от плодовете на труда си. Още отсега може да се предвиди, че ще има повече хора, отколкото са нужни за обработването на земята. Затуй ще се уреди и птицевъдство, овощарство, пчели. Чудеса могат да се направят! Това е една идея, един голям план, който аз подробно ще трябва да проуча и разработя.

Понеделник, 9 септемврий. — На пост № 18 «Караджата» има едно куче, което войниците наричат «Паша». То е голямо, черно, очите му гневно гледат и горят като въглени. Напоследък то е станало толкоз зло, че войниците не смеят вече да го водят със себе си, тъй като то се хвърля върху всеки човек и може да разкъса някого. Държат го не вързано, а в клетка, гдето то все ръмжи и лае. Ще трябва или да го застреляме, или да го изпратим на постовете край морето, гдето по няма хора.

Вторник, 10 септемврий. — Пак ни се случи да заловим един интересен бегач. Той беше един българин откъм Бабадашките села, стар човек, беден — дрехите му бяха кръпка до кръпка. Изглеждаше да е глух или се преструваше на глух. Повтаряше все едно и също: «Дъщеря имам женена в Беш-тепе, унуки имам, тях отивам да видя.» Ще каже една дума, а половин час ще мисли. Преди да го обискираме, казах му каквото има да го даде сам, ето кмета е тук (Алекси беше при мене), всичко ще се опише и негово ще си бъде. Той мисли, въздиша, пъшка. После взе да бърка ту тук, ту там из дрехите си, като изваждаше по един, по два или по три златни наполеона, или лири. На масата се събра цяла купчина злато — 35 жълтици. Войниците се спогледаха смаяни. Алекси също изгуби дума и ума.

Четвъртък, 12 септемврий. — Доде ми на ум една подробност от уредбата на селската задруга: воденето на сметките трябва да става по възможност най-просто, за да не отнема много хора и да

не избие в бюрократизъм. Управлението трябва да е основано върху познати обичаи и правила в подобни случаи, да напомня управлението на частните чифлици, на овчарските къшли, на зеленчуковите градини на габровците. Друга подробност: когато материалното положение на някой член на задругата се измени, напр. получи зестра или наследство и поради туй придобива възможност да работи самостоятелно, той напуска задругата. Обратно: когато някой селянин (богат или от средна ръка) по една или друга причина обеднее, той ще потърси спасение в задругата. Но за всичко туй аз ще трябва да помисля, да проуча някои работи и след туй подробно да разработя плана и уредбата на задругата.

Събота, 14 септемврий. — Получих от ротния командир едно писмо, което аз очаквах: в щаба на ротата са получили сведения, че при мене, на поста, били идвали жени. Искат ми се обяснения — кои са тия жени и защо дохождат на границата.

Събота, 14 септемврий. — Откато мама е при мене, можах да забележа колко много се е изменила: по-рано бедността, лишенията и страданията я каляваха, даваха ѝ сили и една особена коравина на духа. Сега тя като че се бои да не изгуби едно щастие, за което дълги години е мечтала. Миналата вечер закъснях и се върнах на разсъмване. Цяла нощ тя стояла и ме чакала, без да мигне. От страх, от безпокойство и от умора тя беше тъй изтощена, че приличаше на побъркана, на изумена. «Страх ме беше да не ти се случи нещо, като гледах какво е тъмно, страх ме беше да не паднеш в някой трап я» — това повтаряше. На другия ден, като се поободри и доде на себе си, аз пак я попитах какво ще каже за Нона. Тя въздъхна и каза: «Мене да питаш, синко, не ми се ще, пък ти каквото кажеш.»

Четвъртък, 19 септемврий. — Получих ново писмо от ротния командир. Искат ми се по-подробни обяснения. Ясно е, че се прави от някого интрига. Говорих с Нона — и тя е съгласна да

открия всичко. Нас нищо не може да ни раздели. Пред бога Нона е моя жена (тя сама каза това). Мисля, че най-добрият отговор от моя страна ще бъде да дам рапорт, с който да поискам да ми се разреши да встъпя в брак. Така ще направя.

Събота, 21 септемврий. — Започнах тоя дневник, за да записвам преживяванията си и тъй като това го правя преди всичко за себе си — да бъда напълно искрен. Аз обичам Нона. Обичам — каква слаба дума! Някога аз мислех, че ако поискам (зарад майка си и зарад сестра си), мога да отмина Нона, да не я обикна или, ако я обикна, да се оттегля настрана, когато поискам. Какво заблуждение! Сега виждам, че Нона е всичко за мене — живот, смисъл на съществуването ми. Когато се радвам, когато чувствувам, че живея, когато светът открива пред мене нещо от своя смисъл — аз мисля само за нея, за Нона. Колко пусти и безрадостни ми се сториха тия полета, когато додох тук! Като че бях попаднал в някаква пустиня. Сега е друго, сега връз всичко Нона е сложила някакъв отпечатък от себе си; когато вървя из някой път (пътищата из тия широки равнини приличат на същества, които живеят свой живот), аз чувствувам живите следи, които Нона е оставила след себе си — нещо от блясъка на очите ѝ, от усмивката и гласа ѝ, от тропота на коня ѝ!. . . Тия полета като че са създадени за Нона и Нона за тях. В мене е още живо първото впечатление, първата среща с нея: двама с Милчевски я видяхме да иде с кабриолета си измежду нивите (наближаваше жетва тогава), от двете ѝ страни се люлееха класове, а тя, изгоряла от слънцето, усмихната и хубава, викаше нещо на Милчевски и махаше с ръка. Не зная защо още тогава си помислих: «Каква е, като самодива!» И тъй като тук няма нито гори, нито реки, аз веднага трябваше да прибавя в ума си: «самодива на житата». . .

Като прочете последния ред и погледът му се премести върху бялата и чиста страница, Галчев взе перото, натопи го в мастилницата и развълну-

ван, усмихнат приготви се да пише. В същия миг долу телефонът иззвъни и Хубен още от стълбите извика:

— Г-н подпоручик! Ротния командир ви вика!

Галчев слезе долу и дълго време стоя на телефона. Сам той не приказваше, слушаше само и от време на време проговорваше: «Разбирам, г-н капитан! Слушам, г-н капитан!» Когато остави слушалката, лицето му беше се изменило, беше станало бледно и замислено. Въпреки туй, той почувствува, че го обзема това нервно възбуждане, което го обземаше пред всяка важна работа. Той заповяда да впрегнат веднага каруцата и четирима войници, които щяха да дойдат с него, да се стегнат «в пълна бойна амуниция». Сам той се затича нагоре по стълбите, за да се приготви.

За дневника си той беше забравил и чудно му се видя, когато го намери разтворен на масата. За миг той помисли да го остави тъй, както си е, и да продължи да пише, когато се върне, но след туй го прибра в чекмеджето, заключи го и взе ключа със себе си. Веселото му настроение изведнъж го остави. Нямаше никакво съмнение, че размириците по селата са започнали. Той се облече набързо и слезе долу. Каруцата беше готова, войниците, с пушки в ръце, бяха се качили. Галчев хвърли цигарата и се качи отпред при Хубена. Каруцата влезе в пътя и задрънка в тъмнината надолу по границата.

XXVI

Давид Кьосето отиваше към крайната махала. Той беше много загрижен и ако срещнеше някого, нито се спираше да приказва, нито мислеше да се шегува, както му беше обичай. От няколко деня син му Йосиф го нямаше в къщи, заминал беше някъде, но где, Давид не знаеше. От друга страна пък, той много добре знаеше какво се шушука и готви от някое време насам. От село бяха липсали, както казваха,

още пет-шест момчета, най-буйните глави, най-разпалените, ония, които все с Йосифа лягаха и ставаха. Ако тия момчета ги няма, те са там, гдето е и Йосиф. Всички те бяха от крайната махала и Давид затуй отиваше там: ще се срещне с някого от бащите им и, направо или със забикалки, ще гледа да научи нещо. Той бързаше и все тъй гледаше надалеч пред себе си.

Като стигна в крайната махала, Давид позабави стъпките си и взе да се оглежда насам-нататък. Минаваше покрай къщата на Йови, брата на Гърдя, и видя навътре в двора жена му. Давид се спря.

— Евтимийо! — извика той. — Де е стопанина ти, де е Йови?

Йовевица се обърна и доде по-наблизо. Също като мъжа си, и тя беше висока и стройна жена.

— За кого питаш?

— За Йови, за кого. Де е той?

— Че знам ли го де е Йови? Йови, откато се е съмнало, не се е прибрал в къщи. И туй ми било мъже! — завика сърдито тя, като клатеше глава. — Като не са били кадърни да гледат къща, да не са се женили. Все по тез партии тичат, кучета да късат и партиите, и главата им!

— Какво ма, какво си кипнала?

— Кипнала съм, че ей дотук ми е дошло. — Тя тури нещо в престилката си, изправи се и тръгна към къщи. Когато вече щеше да си влиза, обърна се и викна:

— Ако Йови ти трябва, ей там е хе! към дядови Пеюви. Там са всички. Дошел е някой там, лъже ги, а те го зяпнали в устата и го слушат. Своята работа не уредили, хорската ще уреждат!

Все тъй сърдита, тя си влезе в къщи. «Серт жена!» — помисли си Давид, но веднага му мина през ума: «Евтимия има право, ако не са жените, нас и кучетата няма да ни ядат. На нас ни дай да седим в кръчмата и да бистрим политиката.»

Давид погледна към най-крайните къщи, гдето живееше дядо Пею, спомни си думите на Евтимия и

тозчас разбра каква е работата. Той беше чувал, че наоколо по селата обикалял Братоя Карталев, един прочут агитатор. Той не беше учен, селянин беше, но говореше хубаво, пък и отракан човек беше. Давид знаеше, че Карталев е бил презденеси в Енидже и оттам е дошел тука. «Той е дошел и него са отишли да слушат» — каза си Давид и тръгна нататък.

Не му се отиваше твърде към дядови Пеюви — кучета бяха синовете му, все ще се заядат с човека, но Давид беше любопитен и не можеше да се удържи и да не разбере какво става. Той знаеше, че крайненци нямат твърде доверие в него, защото го смятаха за приятел на кмета, на Илия и на другите чорбаджии. А и чорбаджиите много не го обичаха, защото син му Йосиф най-много против тях работеше. Така Давид оставаше по средата и не можеше да угоди нито на едните, нито на другите. Тайно в себе си той се гордееше с Йосифа и затуй клонеше на тая страна, накъдето беше и той.

Дядо Пеювата къща беше малка, там много хора не можеха да се съберат. Давид я отмина и надникна към градината и към харманлъка. Там, под един навес, той зърна гърбовете на много хора. Ето где беше събранието. Давид се повърна, заобиколи и тъй се вмъкна под навеса, че почти никой не го забеляза. Пък и такова време беше дошло, че крайненци малко искаха да знаят ще ги чуе ли Давид или не.

Под навеса имаше двайсет-трийсет души крайненци. Всички бяха прави и слушаха. Давид се поприлепи към гърбовете на селяните, които бяха най-назад, и като погледна над рамената им, видя, че наистина им говореше Карталев. Той тъкмо си почиваше и с една голяма червена кърпа бършеше челото си. Имаше сухо обтегнато лице, с тънки руси мустаци и със сини очи. Облечен беше нито по селски, нито по граждански: с панталони, но с абичка и с червен пояс. На главата си носеше сив извехтял каскет.

— Братя! — продължи той с остър прегракнал глас, като туряше червената кърпа в пояса си. —

Дошел е съдбоносния час, най-важния, най-решителния час. Две сили, два врага ще се ударят — народа и неговите тирани! Народа ще раздруса юнашката си снага и ще смъкне изедниците от плещите си. Не сте ли виждали как бика, като се отърси, щото пръст и сламки има на гърба му — падат. Братя! Вий не трябва да се делите от другите, и вий трябва да се наредите там, дето са всички. Един голям камък сам човек не може го подигна, но като се съберат много, ще го подигнат не, ами ще го занесат, дето поискат. Сговорна дружина планина пробива.

Той спря и помълча. Както изглеждаше, беше много уморен.

— Братя! — продължи той. — Аз ви казах каквото имах да ви кажа. Помислете и решете. Но вий не може да решите друго, освен да се наредите и вий под знамето на народа. Бог е с нас и ще ни помогне!

Той каза още няколко думи, които Давид не чу, и свърши. Нямаше нито ръкопляскания, нито се чуха одобрителни думи. От умора и напрежение Карталев беше пребледнял като смъртник. Той пак забърса лицето си с червената кърпа, някой му говореше, той го гледаше и го слушаше, но явно беше, че не разбира нищо. Все тъй залисан и разсеян, той тръгна да излезе. Двама от дядо Пеювите синове бяха с него. Карталев беше се поотдалечил доста, когато се досети, че трябва да си вземе сбогом, обърна се и каза:

— Сбогом ви на всички!

— Сбогом! Сбогом!

Някои, които бяха по-отзад, извикаха:

— Здраво дръжте и ний сме с вас!

— И ний идем, и ний идем!

— Не се делим от народа!

Щом останаха сами, крайненци се поотпуснаха и тъй като от седене прави бяха се уморили, едни насядаха по стоварените в навеса мертеци, други наклякаха покрай стените и запушиха.

— Е, сега какво ще правим? — каза Йови, кой-

то, както всякога, стоеше начело. — Кажете да видим.

— Какво ще правим. . . То се видя вече какво ще правим — каза Велко и позасука дебелите си мустаци.

— Работи му ченето на тоз главанец ей! — каза някой. — Говори, май с чиляк, като разпран.

— Говори. . . Остави му говоренето — махна с ръка дядо Пею. — Кажи ми ти мене таквоз, кажи ми, дето го казва, влиза ли в работа, туй ми кажи. Бе, Йове! Аз май не му разбрах, май купешки са приказките му. Какво каза, а, Йове, какво каза?

— Ехе! — извика Нейчо. — Чиляка приказва два сахатя, а той не разбрал!

Дядо Пею се обърна цял към Нейча, кипна, брадата му затрепера, но се въздържа и не каза нищо.

— Какво каза ли? — усмихна се Йови и се залови да обяснява на дяда Пея. — Каза да сме отидели таз нощ в Сърнено. Там щели да додат и от други села. Като се съберем много, щяло да се намери кой да ни поведе и да ни каже какво да правим. . .

— Нищо не разбирам! — каза дядо Пею и замига изпод гъстите си, спуснати надолу вежди. — Нищо не разбирам! — повтори той. — Кой ще ни води. . . защо ще ни води. . .

— Ех, дядо Пейо! — извика някой. — Много назад си останал ти!

— Я го остави! Тоз чиляк като че от небето е паднал — разсърди се Велко.

— Слушай, дядо Пейо — започна кротко Йови, като се усмихваше. — Народа не иска вече да търпи. Сега за пръв път ли ще го казваме, не го ли знаем. Та. . . като се съберем в Сърнено, ще ни дадат пушки и командири. След туй ще ударим на града и ще вземем властта. Ей какво каза Карталев.

— А, тъй ли? — остана като втрещен дядо Пею. — Тъй била, а?

— Тъй я! — сопна се Велко. — Йове, какво се разправяш. Ще вървим, дето са всички, и толкоз!

— Таз работа трябва да се обмисли добре — каза Йови.

Динката, с бледо навъсено лице и с увиснали черни татарски мустаци, както беше седнал върху дървата, скочи и замаха с ръка:

— Какво ще мислим бе? Какво ще мислим? Малко ли сме мислили досега. Още ли ще търпим? Сеги му е дошло времето, сеги ще се разправим. Народа ще решава сега. Хайде! Грабвайте брадвите и да вървим!

— И аз тъй ще кажа — обади се Нейчо. — Все ний ли ще теглим? Да вървим и туйто!

Някои по-млади крайненци извикаха:

— Ний сме го решили, ний отиваме.

— Ще си видим сметките с кожодерите!

— Да видим сега кой ще ни стои насреща!

Йови почака, докато позамлъкнат, и се обърна към Велка:

— Велко, ти какво ще кажеш?

Велко прекара длан по мустаците си, пламна, рече да каже нещо, но се сепна: за първи път той видя Давида.

— Ти какво търсиш тука? — сопна му се той.

— Какво ще търся. Ей тъй додох — каза Давид. — Какво, и аз чиляк не съм ли?

— Не си чиляк ти! Чорбаджийско ухо си. Да си вървиш оттука!

— Я ме остави, Велко — каза Давид, като отначало се усмихваше, но после се разсърди. — Остави ме, че не знаеш какво ми е пламнала главата. Син ми Йосиф от три вечери го няма, де е отишъл, не зная, ама виждам, че и той е тръгнал по тез работи, дето ги разправяте тука. Момчето ми го няма — завика някак отчаяно Давид, като гледаше Велка. — Дошел съм да науча нещо за него.

— Знам аз за какво си дошел. Дошел си да чуеш какво приказваме, та да го обадиш на чорбаджиите.

— За Йосиф съм дошел! Йосиф е барем с вас.

— Велко, остави човека — намеси се Йови. — Право казва бай Давид, че Йосиф е с нас. И той

хубаво ни казваше, ама няма кой да го слуша. Остави ти бай Давида сега, кажи какво щеше да кажеш.

Велко се поизпъчи, дигна единия си пръст и каза:

— Да вървим! Туй знам аз. Както рече сватанака Динко: грабвайте брадвите и да вървим.

Дядо Пею мина напред.

— Къде бе, къде ще вървите? — бързо заговори той. — Де? Де? Кажи де? Ако е за сербезлик, аз съм по-сербез от тебе, чуваш ли? И я ги виж синовете ми, шест души са, като вълци, само да им река: дръжте! Къде ще вървиш? Какво ще правиш там? То е сè едно да оставиш питомното, че да гониш дивото. Ний таквоз. . . нас си да гледаме, чуваш ли? ... Нас си да гледаме. Сега му е времето да изорем Манолакювата нива. — Глъчката наоколо поутихна и крайненци дадоха ухо.

— А поручика? — попита някой.

— Поручика. . . Какво ще ни прави поручика?

— Поручика го няма — каза Йови. — Таз сутрин ми каза един войник, че го нямало. Заминал надолу по границата.

— Видя ли? Видя ли? — бързо заговори дядо Пею. — Ще впрегнем плуговете и ще изорем нивата. Ако, таквоз. . . ако не си помогнеш сам, кой ще ти помогне? Тя онази работа, в кабата, ти я остави нея, тя голяма работа, тя не е за нас. Засей, таквоз. . засей ти нещо, ако можеш, та да не ти стоят децата гладни. Туй знам аз, другото е вятър.

— Добре де — съгласи се Йови. — То е най-лесното, него можем да го направим, когато поискаме. А за другото? За него какво ще решим? Ако излезем да орем нивата, не е ли хубаво да идат някои от нас и към града? Ще свършат хората работата сами, сетне ще ни е мъчно. Бай Динко, Нейчо, не искате ли да идете вий? И там да има наши хора. Хайде! Вземете десетина души и вървете в Сърнено.

Динката и Нейчо, недоволни, че не ги послушаха още в началото, мълчаха. На Давид Кьосето му мина нещо през ума и се поусмихна.

— Какво се смееш? — клъвна го Велко.

— Смея се, защото правим що правим, все в чифлика си удряме главите. Там ни е спасението.

— Какво, ти за Манолакя ли си се замислил?

— Не мисля за Манолакя аз. Мисля какво щеше да бъде, ако Манолаки беше умрял, а Антица беше жива.

— Ха! — хлъцна от учудване дядо Пею. —Какво щеше да бъде, ако беше жива Антица? А, какво щеше да бъде?

— Щеше да ви даде нивата, туй щеше да бъде — каза Давид. — И щеше да я даде без вик, без олелия. — Давид се позасмя, поклати глава и добави: — Бе тя и целия чифлик щеше да ви даде! Какво? Че тя го е казала, аз от устата ѝ съм го чувал. «Нямаме нужда ний от толкоз много земя — думаше. — И сиромасите имат деца, и те трябва да живеят.» Тъй казваше.

Миг-два никой не продума. Всеки мълчеше и гледаше пред себе си, като че си припомняше нещо. Дядо Пею каза:

— Бе Антица. . . Антица беше друго, Антица беше като майка за сиромасите. А сега, таквоз. . . нямаш Антица насреща си, а онзи багабонтин Манолаки. С него трябва да се разправяме.

— И ще се разправим! — извика някой.

— Той пак завел дело. Щял да ни съди, задето бяхме излезли да орем нивата. Искали сме били да го убиваме.

— Лъже като циганин тоз дъртак.

— Тошо ги прави тез работи! С началника наедно ги прави.

— Свърши се! Няма началник сега!

Омразата към Манолакя като че примири и събра пак наедно всички крайненци. И ония, които бяха около Динката, и те се наежиха срещу Манолакя. Дигна се страшна глъчка, от всички страни ругаеха Манолакя и му се заканваха. Щяха да отидат да изорат нивата, за това вече не ставаше дума — някои сега предлагаха пък да отидат в чифлика и да накарат

Манолакя «да подпише», че се отказва от нивата завинаги в полза на крайненци.

Все пак Давид Кьосето минаваше за свой човек на Манолакя и като видя каква буря се дигна против него, стесняваше се да стои повече между крайненци и незабелязано се измъкна от навеса. Като излезе на улицата, неговата собствена грижа пак го намери и го притисна. За Йосифа той нищо не беше научил, макар че за туй беше дошел. След малко той видя Костадин ловеца вън на двора в къщата му и забърза към него. Едно от момчетата, които бяха липсали с Йосифа, беше Костадиновият син Янко.

Най-напред Давид разправи на Костадина какво го носи тъдява. Костадин дялаше нещо, гледаше си работата и не можеше да се разбере слуша ли Давида или не. Отведнъж той захвърли теслата, забърка в пояса си за цигари и каза:

— Аз тоя нехранимайко, моя син, да бях го усетил, щях да му дам нему едно ходене, ама не го усетих.

Той запали цигарата си, дръпна от нея и продължи:

— Казал на майка си — ама тя сега ми обажда — мале, рекъл, дай да ти целуна ръка, че я се видим вече, я не. А на унуката ми, на Дениното момче, на Павля, подарил му хармониката си — той беше си купил една хармоника оназ година от панаиря, — подарил му я и рекъл: мене може да ме убият, рекъл, вземи хармониката, Павле, и кога свириш с нея, да си спомняш за вуйча си.

Гласът на Костадина малко потрепна, той закашля от тютюна, па отведнъж се скара на Давида:

— Какво ходиш сега, какво се вайкаш? Твоя син е крив, той ги поведе подир себе си, той ги надъха. Ти, като баща, да беше го спрял, да беше го вразумил. Или си дошъл сега шега да си биеш с мене?

Давид загледа учудено Костадина.

— Гледай го какъв е — каза той. — Аз се чудя какво да правя, а той — шега. — Той се поразсърди

и се обърна гърбом към Костадина. — Да съм го вразумял. Какво ще го вразумявам, малък ли е, глупав ли е? От мене повече знае, учен е, какво ще му казвам? Пък и дали иска да ме знай за баща? Човекът върши какво си ще, как ще стоиш насреща му?

Разсърден, Давид си тръгна нагоре, като все си говореше сам със себе си. Като се поотдалечи, той се обърна: Костадин дялаше пак при вратника. Но не него гледаше Давид: отвъд неговата къща, около навеса на дяда Пея, бяха наизлезли крайненци. И още не бързаха да си ходят, трупаха се на купища и като говореха, чуваше се чак дотука. Давид продължи пътя си. «Какво мислят да правят тез хора? — помисли си той и след малко сам си отговори: — Не знам какво мислят да правят, ама лоши работи има да стават от утре.»

XXVII

Нона отиваше към Сеново, караше бързо. Конят беше се запотил, наоколо му се носеше рояк мухи. Макар да помахваше често с камшика, Нона не гледаше коня, а над главата му беше спряла очи на поста. Тя искаше час по-скоро да види Галчева. От годеника й се получи телеграма, че е тръгнал и след три-четири деня щеше да бъде тук. С Галчева тя трябваше сериозно да поговори за това. «А какво ще направи той, ако му кажа, че оставам при него и не искам вече да се връщам в чифлика? — помисли си тя. — А кабриолета? Кой ще върне кабриолета в чифлика?» — запита се тя и веднага се разсмя, като разбра, че за такава дреболия не струва да се мисли.

Днешният ден изглеждаше, че ще бъде още по-горещ — тая сутрин роса нямаше, а слънцето, щом се подигна малко нависоко, и припече. Отникъде не полъхваше ветрец, въздухът пареше. Старшият подофицер Левашки час по час снемаше фуражката си и бършеше зачервеното си лице. Но той страдаше

не само от горещината: беше опасан с паласки отпред, с чанта през рамо. А друг път той ще се покажеше най-много от прозореца, и то с разкопчана куртка, гологлав и с перо зад ухото. Сега той не мислеше да се пази от слънцето, разхождаше се пред поста и твърде внимателно се вглеждаше ту към селото, ту към едната или другата страна на границата.

По едно време той се спря: на запад, по пътя, който идеше откъм Исьоренския чифлик, се показа каруца — една черна точица сред жълтеникавия облак от прах, който беше се дигнал около нея. Тая черна точка се приближава, расте и Левашки разбра, че не е каруца, а кабриолет и че тоя кабриолет е на Нона. Той почака да види само дали кабриолетът ще отиде към селото или, както правеше най-често, ще свърне направо към поста. Високият черен кон препускаше по самия гребен на баиря, насочваше се към село, но отведнъж се обърна и тръгна право насам. Левашки сви вежди, тръгна към поста и извика:

— Хубене!

На вратата се показа Хубен.

— Аз, г-н старши! — извика той и се спря. И той също тъй беше стегнат, с паласки, с презраменна чанта.

— Слушай, Хубене, оная пак иде. Ти нищо няма да ѝ казваш.

— Коя, г-н старши?

— Госпожицата. Ако те пита за подпоручика, ще кажеш: отиде по границата. Де е отишел, защо е отишел — за туй нито дума. Разбираш ли? Да си ням като риба. Да си държиш устата и да се научиш да пазиш тайна. Разбра ли?

— Тъй вярно, разбрах, господин старши.

Левашки походи още около поста и когато вече затупаха наблизо копитата на коня и се чу как задавено се плъзгат колелетата из праха, той зави набързо и отиде към навеса, за да бъде по-настрана. В същия миг кабриолетът на Нона спря пред поста.

Високият черен кон беше лъснат от пот. Нона скочи от капрата — тя беше с къса синя дрешка и бяла рокля. Тя остави кабриолета на слънце — конят беше научен да стои, дето го оставят, — а сама, усмихната, със светнали очи, забърза със ситни бързи крачки към поста. Видра я посрещна и се заумилква около нея, Ханджар също подигна очи, изскимтя от радост, но го домързя да стане и си остана на сянка. Нона погледна Хубена и се усмихна.

— Как си, Хубене? — каза тя и не се спря, а забърза към стълбите.

— Госпожице! — затича се след нея Хубен. — Подпоручика го няма.

Нона се спря.

— Няма ли го? Къде е?

— Не знам. Няма го. Не зная къде е.

— Как тъй не знаеш? Не каза ли де отиде? Откога го няма?

— Тая нощ замина. По границата замина. А де е заминал, не знам, не ми каза. Не знам, не мога да ви кажа де е отишел.

Хубен гледаше към земята, смущаваше се и се объркваше. Нона забеляза, че откъм навеса се показва Левашки, полуобърнат към нея, но не я гледаше, а като че повече слушаше какво говори Хубен. Нона разбра, че на Хубена е поръчано да говори тъй.

— Е, добре де — каза Нона. — Аз няма да питам де е подпоручика. Кажи ми само той ли ти заръча да не ми казваш де е.

— Не, г-це, той нищо не ми е заръчвал. Само че аз не зная де е отишел. Сега защо да ви лъжа, не зная де е заминал.

— Добре, добре, аз ще си ида — каза Нона. — Бре, Хубене, откога си станал такъв дявол! — засмя се тя и тръгна към кабриолета. — Ако си доде подпоручика, ще му кажеш, че съм дохождала — каза тя, като се качи и взе юздите. — Кажи му, че съм в село и ще го чакам там.

Тя се усмихна пак на Хубена, кимна с глава и

шибна коня. След няколко минути тя беше пред кръчмата, изви, за да спре кабриолета на същото това място, гдето обикновено го оставяше, и с учудване забеляза, че кръчмата е затворена. «Какъв празник ще е днес?» — помисли си тя. Като завърза юздите, тя слезе, понастани коня и погледна пак към кръчмата: един селянин — тя не беше забелязала отгде беше дошел — беше прилепил лицето си до прозореца на кръчмата и гледаше вътре. След малко той се обърна и Нона изтръпна: беше Гърдю. Лицето му беше поизбеляло, избистрено и слабо. Той погледна Нона учудено и весело.

Без да погледне повече към него, Нона тръгна към станцията. Пред вратата я посрещна Милчевски.

— Какво търсите тука? Как додохте? — плахо и шепнешката продума той. — Не ви ли срещна някой?

— Кой да ме срещне, Гърдю ли? Ей сега го видях.

— Не Гърдю, не. Други селяни, много селяни не ви ли срещнаха?

— Боже мой, че какво има най-после? — учуди се Нона.

— Елате, елате, ще ви кажа. — Милчевски въведе Нона в станцията и когато тя седна на един стол, той ѝ каза: — Лоши новини. Навсякъде има бъркотии, размирици. В селата има бунт. Говорих тази сутрин по апарата, а сега не ми отговарят, може жицата да е прекъсната. Лошо, не знам. . . такова, туй, какво ще правим.

— Но тук няма нищо — каза Нона.

— Как да няма? Не виждате ли — кръчмата затворена, кмета го няма, стражарите ги няма — казват, избягали в града. Селяните се събират долу в крайната махала и такова, туй. . . аз седя тук и какво ще стане с мене, не знам. Но вий недейте се бави, идете си веднага.

Нона стана и тръгна да излезе, но се спря.

— Галчев го няма — каза тя. — Бях на поста, няма го. Войника ми каза, че заминал по границата.

— Заминал ли? — учуди се Милчевски. — Такова, туй. . . туй не ми се харесва, щом е заминал. . .

— Защо, какво има? — каза Нона и изведнъж като че отмаля и седна на стола. — Вий трябва да знаете нещо, защо криете?

Милчевски обърна към нея бледното си изпито лице.

— Нищо не крия, г-це, какво ще крия. Аз такова, туй. . . казвам само, че положението не е розово. Какво ще крия.

— Аз няма да си отида — каза Нона. — Тук ще стоя, какво ще ми направят. Йосиф не е ли тук? Йосиф ми е близък, Йосиф няма да позволи да ми направят нещо. Какво? — попита тя, като видя, че Милчевски клати глава. — Не вярвате ли, че Йосиф ще се застъпи за мене?

— Йосиф не е тука. Такова, туй. . . туй, дето става днес, таквиз като Йосифа го правят. От три-четири дни Йосиф изчезна оттука. И казват, че заминал с чета.

— С чета? Каква чета?

Милчевски подигна рамене и нищо не каза. Нона потопи очи в земята, позамисли се и скочи. Тя се упъти към кабриолета си. Милчевски вървеше след нея.

— Вий си идете. Такова, туй. . . то няма нищо, но си идете. Най-хубаво е да си идете. И не се бойте, нищо няма. Аз такова, туй. . . бих дошел да ви изпратя, но, знайте, станцията, няма кого да оставя.

Нона не го слушаше, качи се на кабриолета и преди да тръгне, доде ѝ на ум за Гърдя и се огледа наоколо. Най-напред тя не го видя — наоколо жив човек не се виждаше, — но като се вгледа по-добре, видя, че наблизо пред хотела, под сянката на един салкъм, стоеше Гърдю и гледаше към нея. Нона удари коня и без да гледа на голямата жега, още от самото място потегли в най-силен тръс. Сега едвам ѝ стана ясно защо беше я лъгал войникът и я обзе тревога. Не се безпокоеше за себе си, а мислеше за Галчева. Искаше да се върне на границата, но знае-

ше, че пак нищо няма да ѝ кажат. Не ѝ оставаше друго, освен да се върне по-скоро в чифлика. Тя пак шибна коня. От време на време се обръщаше и поглеждаше назад, но нито от едната страна на поста, нито от другата се виждаше нещо по границата. Безлюдно и пусто беше навред.

Като стигна в чифлика, Нона разбра, че там вече знаяха какво е станало. Манолаки беше, както винаги, на чардака и пред него стояха прави всички слуги от чифлика: Малин, Мурад, Глуханека, дядо Христо. Манолаки току-що беше дал нарежданията и те, позамислени, но и зарадвани — хората винаги се радват, когато иде нещо ново, — слизаха надолу по стълбите. На чардака при Манолакя остана само дядо Христо.

— Е, Ноне, ти беше в Сеново — каза ѝ той. — Какво има там?

Нона разказа какво беше видяла и чула.

— Нека правят щото щат — каза Манолаки. — Ний да гледаме нази си. — И тъй като някои от слугите бяха се спрели под стълбите, като искаха да чуят още нещо, той се понаведе и им викна: — Хайде, вървете си гледайте работата! Правете каквото ви казах. Хайде!

Санка посрещна Нона на вратата.

— Ах, Ноне, добре, че си доде; знаеш ли колко съм мислила за тебе. Имаш ли писмо от годеника си?

— Нали имах телеграма онзи ден, сега нямам. Пък и не ми е до годеника, за него не мисля сега. Мисля за онез, дето са тука, дето се бият едни с други, дето гинат. За тях ми е жал. . .

Санка я гледаше с широко разкрити очи. Тя не разбираше добре какво искаше да каже Нона, но си спомни за Тоша, който беше се случил в града, и още по-голяма уплаха се яви на хубавичкото ѝ лице.

— Ноне, какво ще правим сега? И Тошо не си доде. Малин каза, че видял каруци подир каруци, пълни със селяни, отивали към града. Малин се

върна от воденица, той казва. Ами ако додат тука, Ноне?

— Какво ще правят тук? Какво сме им направили, какво имаме? Каква си плашлива и ти — каза Нона и прегърна Санка. — Не се бой, Санке, нищо няма. Ами че ако стане нещо, ей я де е границата, ще избягаме при войниците.

Санка въздъхна и се поослуша: отвън на чардака се чуха стъпки — Манолаки беше станал и като се покашлюваше, бавно и тихо влезе в отвъдната стая. Изскърца вратичката на долапа и Нона разбра, че макар да беше още много рано, Манолаки е влязъл да си налее ракия. Туй показваше, че той е разтревожен много.

След малко животът в чифлика си тръгна, както обикновено. Обядваха, Нона се прибра в стаята си, Манолаки, както винаги, си полегна да поспи. По пътищата не се забелязваха хора, никаква опасност не изглеждаше да се приближава. Но Нона не беше спокойна. От туй, което знаеше вече, от туй, което беше подочувала в разни времена, че се готви, тя разбираше, че станалото е нещо голямо и страшно. Мина ѝ през ума, че трябва да запомни тая дата. Както често ѝ се случваше, тя не знаеше кое число беше днес. Тихо, на пръсти, тя мина в стаята на Манолакя. Легнал възнак, завит с палтото си, той хъркаше. Нона се приближи до календаря, закован на стената, и намери кой ден беше днес. И за да запомни по-добре тая дата, тя пошепна: «22 септември 1923 година.»

Нона се върна в стаята си. По едно време от прозореца тя забеляза, че тичешката идеше насам Галунка, а след нея, като пребраждаше ръченика си, по бели ръкави и боса, идеше и баба Лукана. За да не събудят Манолакя, Нона ги посрещна на чардака и отдалеч им направи знак да пазят тишина. Санка също беше излязла.

— Ноне, како Санке — зашепна запъхтяна Галунка, — сеновчани пак додоха на нивата. У! колко

са много, само да ги видите! Спряха се на нивата. Да кажем на дяда Манола.

— Тати спи — каза Нона.

— Насам ли идат? — плахо запита Санка. — Да събудим тати. Боже, ами сега!. . .

— И ти, Санке, каква си! — скара ѝ се Нона. — Те насам не идат, нали, Галунке? Те на нивата се спрели.

— Ами ако додат насам? Да събудим тати.

— Събудете го, събудете го — настояваше и баба Лукана. — Трябва да му се каже. И Малин тъй рече: кажете, кай, на чорбаджията.

Не стана нужда да събуждат Манолаки: кашлицата му се зачу отвътре и той излезе.

— Какво има? — попита той, като изгледа всички с мътни сънливи очи. — Какво сте се насъбрали?

— Онез, сеновчаните, пак пощуряха — обади се баба Лукана. — Додоха пак на нивата.

— Де е Малин? Я нека доде при мене. — Манолаки тръгна към чардака, за да си седне на мястото. — Повикайте Малина да доде при мене.

След малко се зададе Малин — усмихнат беше, не бързаше, виждаше се, че нищо опасно няма.

— Е, какво правят? — попита Манолаки. — Де са?

— На нивата са. Орат. Осем плуга пуснаха, броих ги, един по един. Осем плуга, все с по четири коня. Какво да правим, да отидем и ний?

— Ти луд ли си? — каза Манолаки. — Тук ще си седите вий. Като са гладни толкоз за земя, нека орат. Сетне ще видим. Вий тук ще си стоите. Хайде, гледайте си работата! Поглеждайте какво правят онез и ако има нещо, елате ми обадете. Хайде, хайде, вървете си!

Надвечер тъмни облаци се появиха откъм запад и все повече се надигаха. Излезе вятър, дигна се прах. Старият бряст заогъва клоните си и зашумя. Чу се гръм. Други, по-ниски облаци, пепеляви и кълбести, се появиха, заизвираха и се завъртяха като дим от пожар, изпревариха другите облаци и

отведнъж обложиха цялото небе. Притъмня, вятърът се усили, все по-често се святкаше и гърмеше. Доде Малин и каза, че сеновчани са си отишли.

Като куршуми заудряха тук-таме по земята зърна град и след туй рукна дъжд като из ведро. Трептяха червени светкавици и наблизо някъде изтрещяваше страшен гръм. Ту тих, ту развяван от вятъра като виялица, дъждът трая близо цял час. Облаците се извиха на другата страна на небето, там сега беше дъждът и бурята. Около чифлика замучаха крави, зареваха телета — добитъкът се прибираше. Конете, мокри и лъснати от дъжда, изглеждаха изтънели и мършави, с тънки крака. Вече се мръкваше. Натежал от дъжда, големият бряст потъмняваше, попоклащаше клонете си и ръсеше гъсти капки, като че изново заваляваше дъжд.

Силен бодър глас се зачу и откъм дама се показа Кутмака, с ямурлук, със запретнати крачоли, бос. Щом го чуха, Нона и Санка притичаха на прозореца.

— Какво правите, живи ли сте? — извика им той. — Ей ме че додох и аз. Де е баща ви, тука ли е?

Той се качи на чардака. Насреща му излязоха Нона и Санка, засмени и зарадвани. Дохождането на Кутмака, колко да е, ги ободри и насърчи.

— Поокъпа ме дъжда, ама нищо. То е на добро, то е на берекет — говореше Кутмака, като тропаше с босите си крака, а след туй отърси и шапката си. — Малко ме валя мене, аз бях тука, стоя в дама. Като видях онез черкези, сеновчани, рекъх: защо стоя тука? Защо не ида в чифлика? Все ще имате сега нужда, рекъх си, от един чиляк като мене.

— Какво има, дядо Тодоре? — попита Нона. — Какво става?

— Какво ще става? Луди хора. Пък и вий ум нямате, ако ви е страх. Какво, най-сетне, не са ни турци, ни черкези, българи са. А аз рекъх — чакай да ида.

— Ела, ела тука! — чу се гласът на Манолакя.

Кутмака се пообърна, влезе в къщи и затвори вратата след себе си. Но гласът му все гърмеше и се

чуваше из цялата къща. Нона и Санка се прибраха. Като доде Кутмака и като чуваха гласа му тъй близо, струваше им се, че нищо опасно вече не можеше да се случи.

Но когато се стъмни добре, нова тревога раздвижи чифлика. Глуханека, който тая вечер отрано беше започнал нощната си обиколка и отрано беше пуснал всичките кучета, доде при Манолакя и му съобщи, че сеновчани пак са дошли.

— Не може да бъде! — каза Кутмака, като се хвана за брадата. — Какво ще правят нощя тука? Ти, Паскале, май не си видял добре.

— Че не съм сляп, с очите си ги видях. Десет каруци са и във всяка каруца има по четири-пет души.

— Бе пътници трябва да са! Отиват си хората по работата, я на воденицата отиват я!

— Каква воденица, какви пътници — не отстъпваше Глуханека. — Ако са добри хора, що щат на поляната срещу чифлика? Отбиха се от пътя и там стоят сега.

Кутмака скочи, засумтя сърдито и отиде да види сам. Той имаше такъв вид, като че трябваше само да погледне и да доде след туй да каже, че Глуханека не е видял и не е разбрал добре какво има. Но не се мина много и Кутмака се върна, мъдър и позасрамен: каквото беше казал Глуханека, вярно беше, и Кутмака го беше видял с очите си. Манолаки вече даваше разпорежданията си: от трите страни на чифлика (оставяха само страната откъм границата) трябваше да застанат по двама, по трима с пушки и да пазят. Малин, Мурад, дядо Христо, Кутмака — всички трябваше да бъдат там. Никой не биваше да мисли за сън.

За да успокои жените, най-вече Санка, която все плачеше, Манолаки заповяда да изкарат една каруца, готова да потегли всеки миг: конете да бъдат с хамутите си, на каруцата да е натурено едно-друго за път. Станеше ли нужда, явеше ли се опасност, конете на часа се впрягаха, Санка, Нона, Манолаки (за себе си Манолаки не беше решил) щяха

да се качат на каруцата и тъй като северната страна оставаше свободна, щяха да заминат или към града, или към поста на границата. Това щяха да решат, когато тръгнат.

Нощта беше тъмна, небето облачно. Кучетата лаяха непрекъснато. По едно време каруците на сеновчани се раздрънкаха, раздвижиха се, потеглиха нанякъде. След малко настъпи тишина, но тъй като кучетата все лаеха като на чужди хора, пазачите на чифлика не можеха да разберат дали сеновчани бяха си отишли, или с някой план бяха завили само на друга страна и са се притаили там.

Манолаки не спеше, а само беше подпрял глава на ръката си и дремеше. При него често дохождаше или Малин, или Глуханека и нещо му обаждаха. Нона и Санка бяха се прибрали в една стая. Нона не можеше да затвори очи, защото Санка още не се успокояваше, ставаше час по час, отиваше до прозореца и оттам гледаше и се ослушваше. Веднъж, щом се доближи до прозореца, тя каза:

— Какво е туй, дето свети? Дали не гори нещо?

В тъмнината към саплъците трептеше не особено силна светлина, като че идеше от фенер или от огнище. Изведнъж тая светлина се засили, разрасна се, бухнаха пламъци и се понесоха искри. Нататък загълчаха хора.

— Пожар! Гори нещо! Пожар! — завика Санка.

Тя се спусна към стаята, гдето беше Манолаки, и обезумяла от страх, викаше:

— Тате! Тате! Пожар!

Разтреперан, уплашен, Манолаки излезе на чардака. Сиянието беше вече широко. Понякога то намаляваше, понякога отведнъж избухваше. В двора се чу гръмливият глас на Кутмака:

— Не бойте се, нищо няма! Една купчина плява гори. Далеч е, от саплъците е далеч.

— Как? Не горят ли саплъците, дядо Тодоре? — извика Нона.

— Бе какви саплъци! Една купчина плява гори. Нищо няма, ви казвам.

Манолаки не можа да издържи това бързо, неочаквано преминаване от уплаха към радост, краката му се подкосиха и той приседна на чардака. Кутмака се изкачи на чардака и пак повтори:

— Една купчина плява гори. Нали има един стар, хе! много отколешен саплък, ей там е сред поляната. Той гори. Колко е плявица то, ама нà. Запалил го е някой чапкънин.

Влязоха вътре и Кутмака още по-подробно обясни всичко: опасност нямаше, всички можеха да бъдат спокойни. Саплъкът, който беше запален (отпосле се разбра, че Георги Сиренарина беше се примъкнал и беше го запалил), беше далеч от чифлика, далеч и от другите саплъци. Пожарът не можеше да се пренесе върху другите саплъци и върху сградите, защото вятърът идеше отгоре, откъм чифлика, и отвяваше искрите надолу към противната страна.

Докато Кутмака разказваше, Манолаки го слушаше, без да каже нещо. Изглеждаше спокоен, само очите му бяха се налели и изглеждаха мътни, но очите му са си били такива винаги. Изведнъж, както си седеше, той изпусна цигарата си, пребледня, загледа уплашено, поиска да каже нещо, но само хлъцна и взе да се задушава. След туй се отпусна настрана и падна.

— Вода! Дайте малко вода! — завика Кутмака.

Като не знаеше какво да прави, Кутмака взе да търка Манолакя по жилите на ръцете му, около китката. Манолаки беше затворил очи, като мъртвец. Санка плачеше. Дотърча и Нона, боса, уплашена. Манолаки се посъвзе и отвори очи. Занесоха го на леглото му, съблякоха го и го туриха да си легне.

През нощта по-нататък нищо не се случи. От време на време само саплъкът, който гореше, пламваше по-силно и широко кървавочервено сияние страховито затрептяваше в тъмнината. В чифлика всички изтръпваха и тичаха към прозорците да гледат. Но не само че нямаше опасност да се разрасне пожарът, защото вятърът все тъй си духаше отгоре, откъм чифлика, но по едно време заваля дъжд и

огънят взе да загасва. Като се разсъмна и се развидели, колкото и да се взираха наоколо, нищо не можаха да видят около чифлика. Не се виждаше ни каруца, ни пеш човек. Сеновчани бяха си отишли.

Но късно следобед те пак се появиха и тоя път като че бяха още повече. Не можеше вече да се разбере какво мислеха да правят, защо дохождат и защо си отиват. Тоя път те се събраха накуп на едно място, побавиха се, като да се съветваха и обмисляха нещо, след туй не отидоха на нивата, гдето бяха орали вчера, а се насочиха направо към чифлика. Вървяха все по брега на дола, затуй изглеждаше наистина, че идат към чифлика, но също тъй можеше да се помисли, че искат да минат и границата.

Изведнъж иззад чифлика, откъм границата, пропукаха пушки. На два-три пъти гръмнаха по няколко пъти. От страна на сеновчани също тъй отговориха — чуха се и оттам няколко пушки. След туй, както вървяха по брега, сеновчани се свлякоха набързо като стадо в дола и се изгубиха. Откъм границата гърмежите зачестиха, в дола също тъй запукаха чести гърмежи — отговаряха сеновчани. Започна се същинско сражение. Сега в чифлика настъпи най-голямата уплаха. Мурад впрегна конете и докара каруцата пред къщи. Санка, разплакана, затегли Нона да бягат. Но веднага те разбраха, че не можеха да оставят Манолакя самичък и болен. Особено Нона не искаше да чуе за това. Докато се чудеха какво да правят и се гледаха смаяни един други, гърмежите отведнъж спряха. Един или два гърмежа се чуха още и след туй всичко замлъкна. След малко от градината, гдето бяха пазили, дойдоха Кутмака и Малин. Те разказаха, че ония, които стреляли откъм границата, били войници. Сеновчани вече не се виждали — из дола, като се криели из генгеря, те се оттегляли към селото си.

XXVIII

Нищо не се виждаше наоколо чифлика на другия ден, но и никой не смееше да излезе навън и да отиде някъде. Към обед, като да беше в най-спокойно време, към чифлика се приближи един градинар, който беше ходил надолу по селата и с празна кола се връщаше в градината в Ениджe. От него научиха, че в Сеново е тихо и хората си гледат работата. Манолаки още лежеше, но беше по-добре. Той повика веднага Малина и Мурада и им поръча да приготвят плуговете. Кутмака нямаше какво да прави повече в чифлика и си отиде. Всички се заловиха за работа, както винаги. Само Санка още се безпокоеше за Тоша. Когато Нона, след като беше приказвала с градинарина, отърча при нея да ѝ каже какво беше чула, завари я, че беше плакала, с още зачервени очи.

— Стига, Санке, срамота е! — скара ѝ се Нона. — Нищо няма, не бой се. Ей сега мина градинарина, в Сеново било спокойно, хората си гледали работата. И вред по селата. А ти! Стига, стига!

Но Нона не поиска да обади едно нещо: като уверяваше, че навред из селата, гдето беше минал, няма нищо, градинаринът беше споменал, че само на едно място, в някое село край границата, имало бъркотия, сбиване, но точно как е станало, той не разбрал. «Аз си гледам лука и чушките — беше казал той, — мене политика не ми трябва.» Тая новина смути Нона. Какво беше станало с Галчева? Ако той се е върнал от обиколката си по границата, през тия два-три деня, когато толкова събития станаха около чифлика, той не би се стърпял и би дошел. Щом не доде, туй показва, че не е бил в Сеново. Дали се е върнал вече? Ако пък не се е върнал, где е, какво става с него? Дали не е бил тъкмо там, гдето е станало сблъскването? Най-напред Нона само помисли туй, после повярва, като че някой ѝ беше казал, че Галчев е бил именно там. Тя искаше да иде веднага в Сеново, но баща ѝ нямаше да ѝ позволи, а тя не ис-

каше да го тревожи. Реши да потрае и днес, а утре да иде в Сеново и да разбере какво е станало.

Те обядваха, после Санка се залови за къщна работа, а Нона се прибра в стаята си. Но тя нищо не можеше да чете, нито да се сдържи на едно място. Мина ѝ през ума, наместо да отлага за утре, да иде още сега в Сеново. Тя скочи, облече си едно късо палто от кафява кожа, тури си също такава барета и ръкавици и излезе незабелязано от къщи. Малин и Мурад бяха отишли да орат — не на нивата, за която се караха със сеновчани, а на друга. Баба Лукана и Галунка работеха нещо в градината, от другите слуги не се виждаше никой. Нона изкара коня, впрегна го сама в кабриолета и докато още не беше я видял някой, тръгна към Сеново. Искаше да отиде и да се върне, преди да вземат да я търсят, затуй не жалеше коня и караше бързо.

Времето беше облачно и хладно. Не валеше вече, но от многото дъжд, който беше се излял, беше мокро и влажно. Поизчистена и поизмита, тревата по поляните беше се посъживила и се зеленееше. Прашните по-рано пътища сега се чернееха през полето, като кални реки. Угарите и стърнищата бяха помръкнали, пусти, голи. Тук-таме се подигаха и хвърчаха черни орляци от чавки и косове. И нищо друго не се виждаше из полето. В един ден само, наедно с дъжда, беше дошла и есента.

Когато Нона беше наспоред бостаня на Кутмака, видя, че старецът се показа пред колибата, позна я и ѝ извика. Нона дигна ръка и весело му замаха, но не искаше да губи време и не се спря. И Кутмака вече не извика, а като че гледаше сега не Нона, а коня: в тоя кален и тежък път всеки друг кон би запрял, но Осман препускаше леко и едри късове кал изхвърчваха изпод копитата му. Нона не мислеше да отива в Сеново, а се отби и пое направо към поста, през поляната. Постът беше вече пред очите ѝ, тя гледаше все там. Едва сега усети колко се вълнува и колко бързо бие сърцето ѝ. Ето един войник се показа пред поста, поглежда към нея и се скрива. Не

е ли отърчал да обади на Галчева, че «госпожицата от чифлика» иде? И сам Галчев няма ли да се покаже ей сега, гологлав, засмян? Войникът пак излиза и гледа към нея. Но Галчев го няма. Дали още не се е върнал?

Войникът не се отдръпна, а остана на мястото си и когато Нона стигна и се приравни с него. Не беше Хубен, но и него Нона беше виждала по-рано.

— Доде ли си подпоручика? — каза тя и се взря във войника, като искаше преди всичко по лицето му да прочете какво има. Войникът само махна с глава, не се усмихна, не се учуди, лицето му си остана безстрастно, както по-рано.—Тук ли е подпоручика? повтори Нона. — Доде ли си?

— Няма го още — сухо отвърна войникът.

— Как? Не може да бъде. Трябва да е бил тука и да е заминал пак. — Войникът мълчеше. — Откога го няма? Аз дохождах онзи ден, Хубен ми каза, че подпоручика заминал по границата.

— Да, замина.

— Е, оттогаз не си ли е дохождал?

— Не, г-це, оттогаз не си е дохождал.

Нона замълча. Тя беше отчаяна. Не беше мъчно да разбере, че войникът не искаше да й каже нищо, той говореше колкото да не мълчи и повтаряше нейните думи.

— А кога ще си доде? — попита Нона.

— Не знам, г-це, нищо не знам. — Войникът се обърна към поста. На прозореца стоеше Левашки. — Никакви известия нямаме, нищо не знаем — говореше смутено войникът, като поглеждаше Левашки.

Една неочаквана тревога обзе Нона. Тук имаше нещо, което криеха от нея, не искаха да ѝ го кажат, това беше ясно. Тя поиска да каже още нещо, да попита още нещо, но строгото лице на Левашки — той все стоеше на прозореца — я отчая.

— Аз пак ще дода — каза тя и гласът ѝ потрепна. — Нали мога да дода пак да попитам дошел ли си е г-н Галчев?

Войникът погледна изпод очи Левашки и отговори:

— Можете, г-це.

— Довиждане! — усмихна се Нона, защото все пак им беше благодарна, и обърна кабриолета към селото.

Милчевски я видя, когато стигна в хотела, и излезе да я посрещне. Той знаеше, че тя иде от поста, и я попита:

— Е, научихте ли нещо? Как е сега Галчев, леко е ранен, нали?

Когато Нона чу тия думи, тя тъкмо щеше да слиза, обърнала се беше с лицето си към Милчевски и, приклекнала, като се държеше с едната си ръка за капрата, готвеше се да стъпи на колелото и оттам да скочи на земята. Думите на Милчевски като че я удариха, тя стоеше като гръмната, уплашена, изненадана. Земята сякаш се завъртя около нея и тя щеше да падне. Но в същия тоя миг, когато сърцето ѝ се късаше от болка, тя направи свръхчовешко усилие над себе си и можа да се съвладее.

— Да, да! Научих, всичко научих — каза тя и скочи от кабриолета.

Но Милчевски беше схванал вълнението ѝ, разбра, че е прибързал, и се обърка.

— Аз такова, туй. . . собствено аз нищо не знам, аз само чух, но такова, туй. . . аз нищо не знам.

— Защо са тез преструвки, г-н Милчевски? — извика Нона, като се показваше спокойна и се усмихваше. — Леко бил ранен! Аз знам, че е ранен тежко, аз всичко знам. На мене ми разправиха. Вие защо не казвате, защо крийте?

— Аз не знам. Такова, туй. . . аз ви казах колкото зная.

— Г-н Милчевски, какво има да се крие тук? — още по-спокойно каза Нона. — Нима не знаете, че и за вас, и за мене Галчев е един познат, един приятел и нищо повече. Забравяте ли, че съм годеница? Колкото и да са лоши известията за Галчева, аз

мога да ги изслушам със съжаление, но спокойно. Ний все пак сме чужди хора.

Но Милчевски не се остави да бъде измамен и стана по-предпазлив.

— Г-це, такова, туй. . . аз да знам, ще ви кажа, но не знам, повече нищо не знам. И отде ще знам, такова, туй. . . кой ще ми каже?

Нона разбра, че нищо повече не ще научи, и замълча. Тя като че забрави за Милчевски, гледаше пред себе си и мислеше. После продума едно едва чуто «довиждане» и излезе. Милчевски не се опита да я спре, не излезе след нея. Нона се качи на кабриолета и бавно потегли за чифлика. Мислите ѝ се объркваха и късаха, задушваше я страшна мъка.

Откъм селото се зачу да свири флейта и една колкото весела и радостна, толкоз сладостно тъжна мелодия се разля ясно и високо. Нона позна, че свири Великин. Най-напред сърцето ѝ се сви, после нещо я понесе като на крила и тя се успокои. Не е ли лъжа всичко туй, което чу за Галчева? — помисли си тя. Ако Галчев не си е дошел, ще си доде. Може би и да си е дошел вече. Тя се зарадва, повярва на туй, което беше си помислила, и обърна кабриолета към поста.

Изведнъж на няколко крачки от себе си видя Гърдя. Той беше се спрял и я гледаше малко усмихнат; изпод редките му черни мустаци се белееха зъбите му. Нона не се уплаши тоя път и докрай издържа погледа му. Великин свиреше наблизо. Като отмина Гърдя, Нона си спомни за майка си. Тя я виждаше, наметната с червения си шал, хубава, със светнали черни очи. «Здравей, Ноне!» — казваше ѝ тя и се усмихваше. О, колко мъчно ѝ беше, как се късаше сърцето ѝ в таз минута!

Нона беше обърнала кабриолета към поста и почти беше уверена, че ще завари Галчева там. Но едвам беше отминала селото, малко настрана от пътя, из поляната, насреща ѝ се зададоха Видра и Ханджар. Видра кривулеше насам-натам и душеше, а след нея, неодялан и тромав, тичаше Ханджар. «Видра! Ханджар! Видра!» — извика им Нона.

Двете кучета се спряха. Видра погледна към Нона, изправи уши и позавъртя опашка. Ханджар също позна Нона. Веднага след туй Видра пак почна да кривули и да души, а след нея тръгна и Ханджар. Остра болка сви отново сърцето на Нона: Галчева го нямаше още! Кучетата го търсеха, те ходеха навред, където още можеха да подушат стъпките му.

Ето го поста — Нона беше се озовала неусетно пред него. И същият войник излезе да я посрещне, а на прозореца стоеше Левашки. На устните на Нона беше да каже: «Доде ли си подпоручика?» — но тя погледна войника, погледна Левашки и без да се предпазва и стеснява, остави се на болката, на отчаянието си и извика:

— Г-н Левашки, защо правите тъй с мене? Галчев бил ранен, може би да е убит, защо криете? — В гласа ѝ имаше плач, черните ѝ очи светеха от сълзи. — Кажете ми поне дали е жив, поне туй ми кажете, моля ви се.

— Което сте чули, не е вярно — сухо каза Левашки.

— Но какво има, кажете ми? — Левашки замълча и по всичко се виждаше, че той нищо не искаше да потвърди, но и нищо не отричаше. — Може ли да отида горе в стаята? — каза Нона. — Много съм уморена. Нека ми донесат чаша вода, моля ви се.

Войникът се обърна и погледна към Левашки.

— Може, г-це, идете — отговори сам Левашки. — Атанасе, занес на госпожицата една чаша вода.

Нона се изкачи по стълбите, както беше се изкачвала толкова пъти по-рано, и влезе в стаята на Галчева. Чистичко и разтребено беше, както винаги, стените бели, леглото завито с войнишко одеяло, на масата книги. Стаята е светла и весела, както си я знаеше — защо и Галчев не се явява, защо не чува гласа му, шпорите му! Тя седна като пребита на един стол до масата. Войникът влезе, подаде ѝ чашата с вода и си излезе. Без да допре устните си до чашата, Нона я остави на масата. Тя не вярваше вече в нищо, в нищо не се надяваше. Галчев е ранен,

ранен е тежко, може и да е убит. Как стана всичко туй? Защо стана? Защо той не ѝ се обади, защо не ѝ писа, защо не ѝ остави поне две думи? Като преглъщаше сълзите си, с разтреперани ръце тя зарови из книгите на масата, като се надяваше да намери някоя записка, някое започнато и недовършено писмо. Из една книга се показа сгънат и изписан лист. Като искаше да види какво е, Нона хвърли поглед върху няколкото реда, които бяха написани там. Почеркът ѝ се видя наивен, детски. Тя прочете: «. . .Владимире низакоснявай ами пиши сякогаш сине защоту ази като вида от тебе писму ми се струва че тебе гледам също и кату държа, в ръцете си твоету писмо също твоите раце държа. . . Твоя любезна майка: Севастица Н. Галчева.»

Нона отпусна писмото на колените си, загледа се в една точка и се замисли. Изведнъж раменете ѝ затрепераха и цялото ѝ тяло се раздруса от плач. Тя плачеше, стоеше тъй на мястото си и сълзите мокреха лицето ѝ.

Най-после тя стана и отново видя писмото в ръцете си. За миг се поколеба — да го остави ли, или да го вземе. Но да вземе чуждо писмо не можеше. Тя прочете пак същите думи, за да ги запомни, и пак се разплака. После остави писмото на същото място, гдето беше го намерила, и излезе навън. Не се грижеше, че Левашки и войникът, които я изпращаха, ще забележат, че е плакала. Тя се качи на кабриолета си, кимна им с глава, като гледаше над тях, към поста, и си замина.

Когато стигна в къщи, тя завари почти всички мъже и жени от чифлика, събрани около Тоша, който беше си дошел и разказваше новини. Манолаки беше отвъд, в стаята си, и за да не го тревожат, мъчеха се да приказват по-тихо.

— Ела, Ноне, ела да чуеш новини — каза Санка. — Де беше?

— В Сеново. Аз знам всичко, казаха ми всичко.

— А за Галчев? Казаха ли ти, че Галчев е убит?

Нона срещна очите на Тоша, помълча и каза твърдо:

— Да, научих се.

Ако останеше права, тя щеше да падне, затуй се поогледа, седна настрана и взе да слуша онова, което разказваше Тошо. Имаше вид, че внимава и че следи всичко. Тя наистина чуваше да се разправя за бунтове тук и там по селата, за нападнати градове, за превзети гари, които въстаниците държали с дни наред в свои ръце. Даде ухо, когато Тошо разказваше как в една гара, като спрели трена, бунтовниците намерили един офицер. Те го поканили да даде оръжието си, той отказал. А после? Убит ли бил? Тя не беше чула. Тя чуваше и разбираше само отделни думи, защото над всичко, което слушаше и мислеше, падаше като тежка черна мрежа едно: Галчев убит. . . Галчев мъртъв. . .

Нона стана и докато Санка, баба Лукана и Галунка бяха изплашени и развълнувани от туй, което бяха чули, тя най-спокойно ги изгледа, засмя се и каза:

— Хей, хора, вий не сте ли гладни? Санке, слагай да ядем. Аз съм гладна и повече не мога да чакам.

Тя скочи, разсмя се, избяга в къщи и докато минаваше от стая в стая, чуваше се смехът ѝ, все тъй нервен и неестествено весел. Санка и Тошо се спогледаха. След туй Тошо продължи да разказва.

Когато сложиха софрата да се хранят, Нона се забави и не доде. Санка отиде да я повика и я намери легнала по очите си, раздрусвана от плач.

— Ноне, Ноне! — завика Санка, като разбра всичко, — какво правиш, Ноне. . . О боже, божичко. . . Ноне, миличка Ноне, недей . .

XXI

По пътя от Исьоренския чифлик към града, сред полето, под сивото надвиснало небе, тук-таме се мярка по някоя каруца. От дъжда земята е черна и

разкиснала, пътят прилича на река, по която се разлива и лъщи рядка кал, като разтопена смола. Из такава кал все още може да се пътува, защото не лепне и колелата се мият из нея. Но конете на повечето селски каруци са слабички и дребни и с мъка напредват: ще се позасилят, ще потичат, докато камшикът играе над тях, след туй пак ще тръгнат полека. Но ето че се задава каруца, която се носи, както се казва, «като фъртуна», конете ѝ препускат свободно и леко, като че пътят пред тях е сух, както е лятно време. Те са едри черни коне, с един логой отстрана — също черен, с бяло чело и бели крака. По тия коне вече, особено по логоя, всеки познава, че тая каруца е на Манолакя, исьоренския чифликчия. Отпред са Малин и дядо Христо, а зад тях с кожено палто и с шалче на врата — Нона.

Каруцата излиза вече на шосето. Едрите високи коне са изкаляни чак до коремите, опашките им са изплетени и вързани на възел, но и те са кални. От гърбовете им се дига лека пара. По шосето каруцата се понася с голям трясък и тъй бързо, като че конете не усещат никаква тежест след себе си. Донякъде пътят леко възлиза нагоре, изкачва се на височината, гдето е могилата, превърната на укрепление, а оттам градът вече се вижда. Наваляпето надолу ставаше все по-бързо. Но къщата на Манолакя е чак на отсрещния край на града. Минават из тесни, неравни улици, изкопани или с някой голям търкулнат по средата камък. Трябва да карат бавно и предпазливо, непрекъснато кривят ту наляво, ту надясно и отведнъж конете като че стават по-високи и колелата на каруцата оглушително затракват по изтърканите и лъснати камъни на калдъръма пред околийското управление. На едната страна на мегданя се редят магазини, напреки — малки кафененца и адвокатски кантори, а насреща е околийското управление. До него, малко по-нагоре, има чешма.

Пред кафенетата се изправят стари каваци и под тях лятно време винаги има хора. Ето защо всяко пристигане на Манолакя или на други някого от

чифлика не оставаше незабелязано. Щом колелетата затракаха по калдъръма, Нона трепна, като че се събуди от сън. Не ѝ се искаше да я види някой познат. Но времето беше лошо сега и под кавациите нямаше никой. Още на пръв поглед се познаваше, че градът е преживял нещо необикновено. Десетина души граждани, въоръжени с пушки, влязоха в околийското управление. Един стражар на кон излезе от полицейската казарма, която беше зад околийското управление, и затропурка с коня си надолу. Жените, които наливаха вода на чешмата, се подадоха напред да видят накъде отива стражарят. Трима-четирма селяни, добре облечени, излязоха от едно кафене и тръгнаха към околийското управление. Между тях Нона позна Алексия, сеновския кмет. Когато каруцата ги наближи, Алекси погледна хубавите черни коне, погледна логоя с бяло чело и бели крака, позна чия е каруцата и след туй поздрави Малина и дяда Христа. Той погледна и Нона, но тя не можа да разбере дали я е познал, защото каруцата бързо отмина.

Завиха в една тясна улица и в същия миг се чу да бие градският часовник, жълтата кула на който се виждаше между околните здания. Нона не беше запомнила тоя часовник да е бил някога верен, но той я подсети да погледне своя: беше десет часът преди обед. Тъмните облаци се поразкъсаха и по върховете на тополите в двора на черквата «Св. Параскева» огря слънце. Времето изглеждаше, че ще се поправи, значи, на връщане пътуването щеше да бъде по-леко. Нона направи бързо сметка в ума си: от десет часа до четири часа следобед тя имаше на разположение шест часа. Това време ѝ беше напълно достатъчно. Само с туй условие — да иде в града и в същия ден да се върне — Манолаки беше я пуснал. За по-сигурно той изпрати с нея дяда Христа и Малина и освен двата коня, като мислеше, че пътят ще е тежък, заповяда да турят и един логой.

Стигнаха пред къщата на Манолакя. Малин слезе, мина през малките врати и отвори портите. Ко-

нете познаха двора и с наострени уши, доверчиво и радостно се засилиха навътре. Къщата на Манолакя беше голяма стара къща, с широк двор и голяма градина. Тук живееше сега само майката на Санка с децата ѝ — Енко и по-голямото ѝ момиче, което също се казваше Нона. Децата бяха на училище, но от баба Ана, Санкината майка, Нона не можа да се отърве тъй лесно. Докато се обличаше, тя трябваше да отговаря на безброй нейни запитвания. И забеляза, че хитрата старица се заглежда в нея, като че се досещаше, че не всичко ще е тъй добре, както я уверяваше Нона. Като се приготви и излезе на двора, Нона видя, че трите коня, наметнати с нови чулове, бяха вързани за каруцата и лакомо хрупаха още зеления фий. Малин и дядо Христо, които си имаха своя работа, бяха излезли вече в града.

Нона трябваше да мине пак през мегданя. Както вървеше покрай кафенетата, под каваците, някой ѝ извика и тя се обърна: беше Алекси. Тя беше забравила, че го е видяла преди малко, и се изненада.

— Видях ви, като минахте, щях да дода къде вас — заговори Алекси и въпреки че си беше все тъй охранен и червен, изглеждаше уплашен и загрижен. — Е, госпожице, видяхте ли какви работи, какви страшни работи!. . .

— Но в Сеново нищо лошо не е станало. Или искате да кажете за. . .

— За Галчев, г-це, за Галчев искам да кажа.— Макар че очакваше да заговори за Галчев, Нона тъй се развълнува, че усети как краката ѝ се подкосяват и сърцето ѝ бие като лудо. Добре, че Алекси се озърташе настрана, като че търсеше нещо, и не забеляза вълнението ѝ.— Де отивате? Бързате ли? — попита той. — Елате да се отбием в таз сладкарница. Елате, ще ви разкажа всичко. Аз бях при началника, той всичко ми разправи.

Влязоха в сладкарницата, в която нямаше никой. Алекси поръча за себе си кафе, Нона отказа да вземе каквото и да е.

— Но вие знаете ли кое как е било? — попита Алекси.

— Не, аз нищо не знам — ниско каза Нона.

— Аз ще ви кажа, аз бях при началника и той всичко ми разправи. — Алекси се поогледа, наведе се по-близо до Нона и започна: — Помните ли оная нощ, когато се върнахме от Енидженския сбор по границата? Когато чухме как вие вълка?

— Да, помня. Ами че то скоро беше!

— Знам, знам. Не тоя ден, а на следната нощ повикват Галчева по телефона и му заповядат да иде веднага към Преселци, защото една група бегачи се насочвала нататък и искала да мине границата. Както и да е, отива Галчев там и всичко се свършва благополучно — онез, дето искали да минат границата, се върнали и се разпръснали. Разправят, че най-напред Галчев заповядал на войниците да дадат един залп във въздуха. След туй сам, без ни един войник, тръгва към селяните, влиза помежду им, държи им реч и успява да ги склони да се разотидат по домовете си. Та, ще ви кажа. . . След туй той се връща в Сеново. Сега пък се научава, че нашите сеновчани уж били нападнали вашия чифлик. Качва се на коня си и — нагоре по границата, към Исьорен.

Нона слушаше внимателно. От всичко туй, което й разказваше Алекси, тя не беше чувала нищо досега.

— И какво става сега? То, г-це, е такова едно грозно нещо, че да полудее човек! — каза Алекси и отчаяно разпери ръце. — Какво става? Нашите крайненци и те не са стока, не искам да ги хваля, ама което е право, право е. Та те влезли в нивата, орали, сетне им текнало на ума да отидат в чифлика при баща ти, та да го накарат «да подпише», че им дава нивата с добром. Пък може да са мислили и нещо зло — имало хора и за пакост между тях. Гърдю и той е бил там. Както и да е, решават туй и както били събрани, трийсет-четирийсет души, тръгват към чифлика.

— Тъй беше — пришепна Нона. — Ний ги видяхме.

— Тъй. . . Тръгват към чифлика. Е добре, ама войниците от поста и Галчев с тях били слезли вече

към чифлика, стигнали тъкмо до оградата, отзад, откъм границата. И като видели селяните, за да ги сплашат, дават един-два вистрела във въздуха.

— Да, оттам се гръмна най-напред, ний чухме — каза Нона.

— Тъй. . . Дават няколко вистрела. И какво става? Нашите сеновчани се повръщат назад, влизат в дола и оттам започват да стрелят. Започва се същинско сражение.

— О, колко беше страшно! — каза Нона. — Ний щяхме да бягаме. . .

— Да, стрелят сеновчани, стрелят и войниците. По едно време Галчев прекратява огъня, спират да стрелят и сеновчани. Тогаз, също както направил долу по селата, нали ви казах? — Галчев тръгва сам-саминичък към селяните. Искал е, вижда се, да им каже нещо, да им държи реч. Е добре, ама всякакви хора има, ако отвъд туй сполучило, тука. . . още не направил десетина крачки и някой от сеновчани гръмва — кой е бил той, и досега не можа да се разбере, гръмва и — Галчев пада. . .

— Ах боже, боже! — изохка Нона.

— А! Грозно нещо. . . Страшно нещо! — повтаряше Алекси.

Той подробно разказа как Галчев бил ранен, как войниците още на часа (каруцата на заставата случайно се намирала горе на поста) го занесли в болницата, но всичко било напразно; още по пътя той издъхнал. Със страшни, нечовешки усилия Нона едва се сдържаше да не завика и да не заплаче с глас — хапеше до кръв устните си, мъчеше се да мисли за друго и да не слуша повече Алексия, обръщаше се настрана. Стана дума за Йосифа и Алекси разказа, че Йосиф бил в числото на ония бунтовници, които били завзели една малка гара и два дни я държали в свои ръце. Йосиф, във всеки случай, не бил заловен. Арестувани били много други сеновчани, които взели участие в нападението на чифлика, и зарад тях сега Алекси тичал.

Те излязоха от сладкарницата и се разделиха.

Сега всичко стана ясно на Нона. Мъката и отчаянието ѝ порасnaха още повече. Тя вървеше надолу из улицата, без да се вглежда в когото и да е, без да подига очи и без да забелязва какво става около нея. Движението из града беше все тъй неспокойно. Магазините бяха отворени, но селяни не се виждаха. На едно място профуча камион, натоварен с войници с пушки. По-надолу заби градският барабанчик и колкото хора имаше на улицата, насъбраха се около него. Когато престанаха ударите на барабана, Нона чу висок ясен глас, но нито разбра, нито искаше да разбере какво се съобщаваше. В чаршията на много места бяха се събрали накуп мъже и ниско и загрижено си говореха.

Нона не поглеждаше никого. Повече гледаха нея и личеше, че не я познават. В малките градове хората се познават лесно по семейните и родови черти, но Нона приличаше на майка си, а Антица беше прочута повече в селата и в града беше малко известна. Малцина само познаваха Нона. Стройна, със замислени черни очи, облечена като никоя друга жена в града, защото носеше още дрехи, които беше си донесла от Швейцария, нея я гледаха с учудване и я смятаха по-скоро за чужденка.

Тя се отби в аптеката, после влезе в хотел «Зора» и поиска да ѝ дадат една стая. Но когато я заведоха горе и ѝ показаха нечистата, с извехтяла мебел стая, изпълнена със спарен, миризлив въздух, тя потръпна и излезе, без да каже ще се върне ли или не. Тук вече съдържателят на хотела я позна, остави я да приказва със слугите, а сам той я гледаше над очилата си.

— Баща ѝ има къща като палат, а тя по хотелите ходи — каза той, когато Нона излезе. — Иди, че ги разбери тез учени жени!

Нона тръгна пак надолу из улицата. Изглеждаше, като че върви без цел и напосоки. На едно място тя се поспря и се загледа пред себе си, все тъй напрегнато замислена. От ума ѝ не излизаше онова, което ѝ беше разказал Алекси. «Алекси казва —

помисли си тя,— че селяните били виновни за смъртта на Галчева. Не, виновна съм аз. Ако не беше дошел в чифлика зарад мене, той нямаше да бъде убит.» Черно, безнадеждно отчаяние я обземаше при тая мисъл. Искаше ѝ се да завика, да заскуби косите си, да заплаче с глас. И все пак се владееше и вървеше, както вървят всички, криеше мъката си и само леко, едва забележимо се полюляваше, като че щеше да падне.

Без сама да усети кога и как, тя стигна до градската градина и влезе вътре. Единствената широка алея, посипана с опадали листа, с измокрен от дъжда пясък, беше празна. До дънерите на старите каваци и платани, по бялата кора на които бяха изрязани безброй инициали и дати, бяха сложени разкривени пейки. Нона седна на една от тях и наведе глава. Тя беше сама в градината, освен нея там нямаше жива душа.

Тя не плака, мислите ѝ се късаха, обземаше я някакво тъпо равнодушие, изпод което мъката ѝ тлееше като жарава, заровена с пепел. По едно време тя дори не мислеше вече нищо, а полуобърната, с лека усмивка, четеше една дума, която беше изрязана върху кората на дървото, под което седеше. Буквите бяха почернели и набъбнали като ръбците на зараснала рана, но все пак се четеше ясно: «Бланш». Тъй наричаха (същинското ѝ име беше друго) дъщерята на градинаря, в която бяха влюбени мнозина млади хора. Нона скочи: едвам сега се досети, че беше дошла в градината да купи цветя. Тя отиде към цветарника и поиска да ѝ направят един голям букет само от бели карамфили.

Когато градинарят, стар, болнав човек, който познаваше Нона още от дете, привършваше букета и сам му се любуваше, каза:

— Я погледни, Ноне! Я виж какво е чудо! Е, какво ще го правиш, в чифлика ли ще го занесеш?

— Не, за тук ми трябва! — засмя се Нона. — Ще посрещам годеника си.

— Тъй ли? Ами че той трябва да ти даде букет, а не ти на него.

— Е, нищо. Аз пък искам да му дам. Защото го чакам отдавна.

Нона изглеждаше весела, очите ѝ светеха, усмихваха се. С тоя голям букет от бели карамфили, който не беше и прикрит с хартия, тя се върна към средата на града. Тук тя взе един файтон — турчинът изгледа нея, изгледа букета и попита где ще кара. Нона му пошепна нещо и се качи. Като се люлееше ту на една, ту на друга страна, а някъде отведнъж хлътваше, като че щеше да се счупи, файтонът заслиза надолу по «Панаирска» улица. От магазините и от кафенетата мъжете се обръщаха и гледаха Нона. Някои я познаваха, някои — не. Нона не поглеждаше на никоя страна и никого не познаваше.

Файтонът прогърмя над моста и леко, без клатушкания, се понесе по гладкото шосе. Мярнаха се вехтите и полусъборени бараки на панаиря, след туй по-нагоре се показа дълга дъсчена ограда, зад която се виждаха бели надгробни паметници. Нона изтръпна, сърцето ѝ заби. Тя каза на файтонджията да я почака и с бързи крачки влезе през отворените врати на гробищата. Те бяха нови гробища, от войната над портата имаше извит като дъга надпис «Парк на героите». Щом се озова вътре, Нона не чувствуваше вече предишната слабост, обзе я спокойствие, което учуди самата нея. Надзирателят на гробищата беше на две крачки от нея.

— Добър ден! — каза Нона. — Моля ви се, где е погребан подпоручик. . . — Гласът ѝ трепна и тя не можа да изговори името, което беше на устните ѝ. Сърцето ѝ пак бързо-бързо заби. — Убития подпоручик, где е погребан? — набързо изговори тя.

Нисък, червен, с големи черни очила, надзирателят я изгледа продължително и тя не знаеше какъв поглед и каква мисъл се крие под очилата му. Той се обърна лениво, бавно, погледна някъде към края на гробищата и каза:

— Ей там онези двете дръвчета виждаш ли? На края, на края, двете дръвчета виждаш ли ги?

— Да, виждам ги.

— Там е погребан. За гроба на подпоручик Галчев питаш, нали? Там е погребан.

Тия жестоки, страшни думи прозвучаха край нея като куршуми и пак ѝ се стори, че са лъжа, че ги чува като насън. Нона отпусна глава, приведе се над белия букет и тръгна нататък, накъдето я упъти надзирателят.

Като навлезе навътре в алеята, из която вървеше, Нона срещна една възрастна жена, облечена в черни дрехи. Тя хвърли равнодушен и разсеян поглед към нея, без да се вглежда добре. Но като отмина на няколко крачки, нещо я накара и тя се обърна: старата жена също беше се спряла и я гледаше. Нона леко извика: пред нея беше майката на Галчева.

— Ах, госпожо, вий ли сте? — можа само да каже Нона и се върна.

— Аз ви видях, пък не можах да ви позная отведнъж — каза г-жа Галчева. Тя изрече тия думи тъй, както би ги изрекъл всеки друг. Но веднага тя спря зачервените си от плач очи на Нона, лицето ѝ трепна, сгърчи се от болка, от отчаяние и тя извика с плач:

— Няма го моя син, дъще! Вземаха ми го. . . грабнаха ми го. Убиха го! — Нона поиска да я подкрепи, старата жена я прегърна, отпусна глава на рамото ѝ и заплака.

После тръгнаха наедно. И Нона пак се учуди, че г-жа Галчева не само че не плачеше вече, но и изражението на лицето ѝ, гласът ѝ и туй, което говореше, беше най-обикновено и спокойно. Като че тя никога не е изпитвала и не изпитва никаква скръб. «Ето какви сме ний хората — помисли си Нона. — Всичко забравяме лесно, с всичко се примиряваме.»

— Аз съм от четири деня тука — говореше г-жа Галчева. — И сутрин и вечер дохаждам тук. Какво да правя, не познавам никого в града, няма де да

ида. Дохаждам тука, гроба още не уравнен, все има какво да се прави.

Стигнаха до двете дръвчета. Като насън се струваше всичко на Нона — гробът, забученият кръст, надписът, дето тя прочете това живо мило име. Тя пусна белите карамфили и остана права, вцепенена. Г-жа Галчева приклекна, събра няколко камъчета и ги нареди по края на гроба. После подпря с ръка лицето си и се загледа. Отпървен на лицето ѝ нямаше определено изражение, после то се съсредоточи, изписа се на него една само мисъл, една само мъка. И погледът ѝ се отпусна и насочи надолу. Нона се разкая, че тъй несправедливо беше помислила за нея — че е забравила и че може да забрави скръбта си. Тя гледаше земята пред себе си, гледаше черната пръст, под която лежеше нейният Мирю, нейният син. Него гледаше, него виждаше тя. . . «Владимире низакъснявай ами пиши сякогаш сине защоту ази като вида от теб писму, ми се струва че тебе гледам също и кату държа в ръцете си твоету писмо също твоите раце държа. . .»

Тия думи бяха нейни, тя беше ги писала. Нона извика, заплака с глас и падна върху гроба. Г-жа Галчева я погледна най-напред учудена, изненадана, после сбърчи лице и заплака и тя.

XXX

Мръкваше се. Измъчвана от страшна непоносима болка, уморена — тя беше се върнала от града преди един-два часа, — Нона лежеше сама в стаята си. Вън по листата на бряста се чуваше да шумоли дъждът. Тихо беше, като че в чифлика нямаше жива душа.

При вратата Санка заговори с някого, после влезе при Нона.

— Ноне, я иди да видиш защо те вика Николай — каза тя, усмихната и хубавичка, както винаги. — Приказва ми нещо, ама не му разбирам. Пус-

тия му Николай!. . . Като че някой те бил търсил.

Нона скочи като замаяна.

— Де е той? Де е Николай?

— Долу на стълбите е. Ах, Ноне, какво си направила! Изкаляла си чаршафа. . .

Нона излезе на чардака, но Николай не беше там, а долу на двора. Като я видя, той ѝ махна с ръка, повика я, и беше тъй комично сериозен и таинствен, че ако беше друг път, Нона би се изсмяла с глас. Сега тя само се усмихна и слезе при него.

— Какво има, Николай?

— Йосиф те вика.

— Йосиф ли? — учуди се Нона.

— Той. Иди, кай, кажи на чорбаджийката си да доде, на Нона. На други, кай, да не казваш. Още двама-трима има с него — каза Николай, като се мръщеше. — Де да ги знам, май на хайти мязат. Аз не ги знам, де ще ги знам. . .

— Де е Йосиф? — прекъсна го Нона.

— Хи, там! В дола. У генгеря са.

Нона се върна, облече кожено си палто, тури си също такава кожена барета и излезе.

— И аз да дода ли? — обади се зад нея Николай. — Тез хора май. . .

— Какво?

— Не са май чисти хора.

Нещо мина през ума на Нона. Тя се повърна.

— Слушай, Николай, ти да си мълчиш. Да не казваш на никого, чу ли? То не е твоя работа какви хора са те. Да мълчиш, никому да не казваш. Хайде, че ще ти дам нещо. Ще ти дам онез ботуши — пошегува се тя.

Николай остана с глупаво намръщено лице. Нона тръгна бързо напред сама. Тя мина покрай дама, покрай говеждите саи, покрай саята на хергелята, замина и хармана. Тук каменната ограда на чифлика се свършваше и по една тънка пътечка, проправена от добитъка, се отиваше в дола. Нона стигна там. Тук беше още по-тихо, мъглата беше се спряла на стотина крачки в кръг. Долът беше изпълнен с гъст

изсъхнал генгер, из който шумолеше дъждът. Стъмяваше се. Изведнъж наблизо се изправи човек — той навярно се беше крил досега в бурена — и Нона позна Йосифа.

В тия двайсетина дни, откато не бяха се виждали, той беше се изменил доста: поотслабнал беше, небръснат, жълтите му мустачки бяха увиснали над устните му. Един особен блясък светеше в очите му.

— Йосифе! — извика тихо Нона.

— Аз съм, Ноне. Прощавай, че те повиках тук. Исках да те видя.

Нона го гледаше учудено, без да продума.

— Ти се чудиш, като ме виждаш тук? Аз бягам в Румъния. Имам и другари. Ти няма да ни издадеш и аз ти го казвам. Таз вечер трябва да бъдем оттатък.

Нона мълчеше.

— Исках да те видя. Да се видим още веднъж, Ноне. Все пак ний бяхме приятели, нали, Ноне? Искам да ти кажа нещо важно. — Нона подигна очи; в погледа ѝ имаше укор, имаше омраза. — Ноне, знам какво стана — бързо каза Йосиф, като отгатна мисълта ѝ. — Знам какво стана с Галчева.

— Вий го убихте! — каза Нона. Очите ѝ светнаха от гняв, Йосиф се усмихна пресилено, с горчивина.

— Не, не го убихме ний. Галчев беше добър, честен момък, той не беше чужд на народа. Но той беше не на таз страна, дето бяхме ний — там е всичкото.

Нона не каза нищо, пообърна се и се загледа в земята. Чу се слабо изсвирване, отвътре от генгеря.

— Викат ме — каза Йосиф. — Аз трябва да бързам. Слушай, Ноне, ела с мене. Аз затуй се отбих оттука. Остави тоз безсмислен, глупав живот. Ела с мене, гдето ще бъда аз, ще бъдеш и ти, ще работим, ще се борим. . . ще живеем. И ще бъдем свободни. Ела, Ноне, послушай ме.

Нона го погледна. В очите ѝ светна присмехулен огън. Йосиф познаваше тоя поглед.

— Как можеш да си мислиш таквоз нещо? — каза тя.

Ново изсвирване се чу. Йосиф се обърна назад и навярно видя нещо, защото трепна и направи някакво нетърпеливо движение.

— Аз трябва да вървя — каза той. — Сбогом, Ноне! Спомняй си за мене. Аз няма да те забравя никога, Ноне. Сбогом, Ноне, сбогом!

Може би беше й протегнал ръка — това тя не видя. Тя сама не му подаде ръка и не подигна очи от земята. Тъй остана тя неподвижна на мястото си, замислена. Донякъде чуваше стъпките на Йосифа, после те заглъхнаха. Тя стоя тъй някое време, след туй потръпна и подигна очи: доста надалеч видя трима-четирима души, а след тях Йосиф. Тя го позна добре, той бързаше.

— Йосифе! — извика тя високо. — Върни се! Върни се!

Йосиф се обърна. Нона още по-високо извика:

— Върни се, Йосифе! Върни се!

Разбра ли я или не, тя не знаеше, но Йосиф се спря, погледна към нея, но след туй наедно с другите се изгуби в генгеря и в тъмнината. Тогава Нона се обърна и си тръгна към чифлика. Тя не плачеше, но чувстваше, че никога не е била тъй нещастна, тъй сама на този свят, изоставена от всички. Тя вървеше с несигурни, колебливи крачки и се полюляваше, отмаляла и отслабнала. Някъде затъваше в калта и с мъка изваждаше крака си, някъде се подхлъзваше и едва не падаше. Наоколо беше тъмно, капките на дъжда удряха по земята. И тоя шум се чуваше отвред наоколо — като че някакви стъпки се отдалечаваха и глъхнеха на всички страни в полето.

Нона мина под бряста, от който капеха капки, изкачи се по стълбите и влезе вътре. Огънят, който светеше на огнището, не я зарадва, тя разбра само, че е у дома си. От собата изскочи Санка, засмяна.

— Ноне, ще черпиш! Радост имаш, я чети! — Тя й подаде телеграма, отворена вече от други. —

Милчевски я пратил с нарочен човек. Ей сега я донесоха, свекъра я прочете.

Нона разгъна телеграмата и я прочете. Годеникът ѝ съобщаваше, че е пристигнал в града и утре ще бъде в чифлика.

— Радваш ли се, Ноне? — питаше я Санка.

— Разбира се, че се радвам — каза Нона и се помъчи да се усмихне. — Много съм уморена — каза след малко тя. — Аз няма да вечерям, не ме чакайте, искам да си легна.

Тя се прибра в стаята си. Санка дохожда веднъж-дваж при нея, после я остави. Нона не си легна. Тя се залови да пише нещо, после захвърли перото и стана. Взе да се разхожда из стаята. Понякога се спираше до прозореца и поглеждаше през тъмното стъкло. Нищо не се виждаше. Чуваше се как само тихо, монотонно пляскат капките на дъжда — същият тоя шум, като че някой вървеше бос през полето. Нона не можеше да спре вниманието си за дълго върху едно нещо, в ума ѝ преминаваха откъслечни мисли. Тя си спомни за годеника си. Положението на баща ѝ беше лошо, той беше пред разорение и само с помощта на Жан, както казваше Тошо, можеше да се поправи. Но можеше ли тя да забрави Галчева и да даде пак ръката си на Жан? Не, не, никога! Тя обичаше Галчева, обичаше го, както никого други не е обичала, и щом той е мъртъв, безсмислен става и нейният живот. Но разорението на баща ѝ беше неизбежно. Нищо — мислеше си Нона, — нивите ще минат в ръцете на селяните. И това не е лошо, тъй искаше и майка ѝ, тъй искаше Антица.

Всеки път, когато Нона си помисляше за майка си, струваше ѝ се, като че я вижда пред себе си. «Здравей, Ноне!» — казваше ѝ тя и я гледа с черните си очи, усмихната, както е на порцелановия портрет на паметника. Най-тежко, най-мъчно ѝ ставаше за баща ѝ. Когато мислеше за него, на очите ѝ се явяваха сълзи.

В ума ѝ все по-бързо се сменяха и преплитаха всякакви мисли: за Галчева, за Йосифа. Защо из-

вика след Йосифа? И тя не знаеше. Извика му, защото ѝ беше мъчно. Ако беше се върнал Йосиф, нищо нямаше да ѝ помогне. Тя си спомни за ходенето си в града, за градинаря, за букета от бели карамфили. Когато мислите ѝ отново се повърнаха към Жан, въпреки отчаянието си и страшната мъка, която я душеше, тя още веднъж се показа вярна на себе си и не се отказа да се пошегува: «Приятелю! — прошепна тя, като се усмихваше. — Ти трябваше да дойдеш по-рано, не сега. Какво да ти правя, аз не съм крива!»

Тя се поспирваше за миг, колкото да проумее някоя по-тежка, по-мъчителна мисъл, след туй пак захващаше да се разхожда. Минаха се тъй два, три и повече часа. Глуханека беше забелязал светлината на прозорците ѝ и беше дошел да види какво има. Той видя сянката на Нона как се мярка по белите пердета и разбра, че младата господарка не спи и се разхожда из стаята. Той си отиде, но не преставаше да поглежда към прозорците на Нона. Отпосле той казваше, че на два пъти лампата в стаята на Нона беше угасвала и пак беше светвала. Когато лампата угаснала за последен път, било вече петляно време.

Сутринта Санка не бързаше да събуди Нона. Тя знаеше, че е уморена, и искаше да я остави да поспи. Към десет часа тя тихо, на пръсти, като отвори полека вратата, влезе при нея. Нона още спеше. Изпод одеялото се подаваше босият ѝ крак. Санка я погъделичка, но тя не трепна. Санка мина отпред и погледна Нона: очите ѝ бяха изцъклени и недвижни, лицето ѝ бяло като вар. Санка я побутна — тя беше студена и под ръката ѝ помръдна не жив човек, а труп. На масата имаше празна чаша, изцапана с нещо бяло като вар, а до нея — една стъклена туба с червен кръст върху етикета ѝ — знак, че лекарството е отровно.

Най-напред Санка се впусна да бяга, после се върна, загледа се в Нона като луда, падна връз нея и отчаян сърцераздирателен писък процепи къщата.

Почти в същото време към чифлика се прибли-

жаваше една каруца. Вътре беше Давид Кьосето и един млад, добре облечен момък с бледно хубаво лице, с черна коса и рогови очила. Давид вече знаеше, че син му Йосиф, когото беше отишел да търси в града, е успял да избяга и е вън от всяка опасност. Затуй той беше весел, приказваше с младия момък, като си служеше най-вече с влашки думи. Момъкът го слушаше усмихнат. По едно време откъм чифлика му се стори, че се чува плач, послуша се, но помисли, че се лъже, и пак заслуша Давида, все тъй усмихнат. Тоя момък беше Жан Жеан, годеникът на Нона.

XXXI

Мина се есента, мина се зимата, доде месец май. Цялото поле около Исьоренския чифлик е засято с изкласили ниви. Тия ниви стигат чак до самия чифлик, до оградата, до кладенците. Пътищата, които излизат от чифлика, прорязват житата и изглеждат като дълбоки улици измежду тях. Из един такъв път, поръбен отстрани с червена слетикоса и със сини цветчета, напечен от топлото слънце, със синьото небе и зелените жита около себе си, иде един човек. Той носи пушка, закачена с ремък на рамото му и прехвърлена отзад гърба му като тояга. Тоя човек е полският пазач. Той е Гърдю. Лицето му е почерняло, малко пламнало от слънцето и поизпотено, но е здраво и спокойно. Той върви, оглежда нивите, усмихва се, без да ще, и под редките му черни мустаци се белеят зъбите му.

Гърдю стига наспоред чифлика и поглежда към голямата бяла къща: на чардака, под бряста — там в щърковото гнездо сега се белеят два щърка — не се вижда никой. Гърдю се побавя, колкото да си почине, поглежда пак към къщата и по друг път, който също тъй се врязва в житата като улица, тръгва към могилата. Там е колибата му. Житата заобикалят могилата от всички страни и сред тях тя се подава като остров. Могилата е покрита със

зелена трева и горе, на върха ѝ, има не един, а два бели паметници. В основите си могилата е оградена с нов, също такъв бял каменен дувар.

Тия ниви, които се вълнуват като море около Исьоренския чифлик и на които Гърдю е пазач, не са на Манолаки. За осем месеци станаха големи промени. Когато се поумириха времената, крайненци се сдружиха, направиха заем и всички наедно купиха всичката земя на Исьоренския чифлик, купиха целия чифлик — със земята и сградите му. Тошо ги продаде на драго сърце, той беше единственият наследник на чифлика: по-малкият син на Манолаки беше се поминал през войната, а на дъщерите си, срещу наследството, което им се падаше, Манолаки беше им дал пари. Тошо и Санка се готвеха да идат в града. Чакаха само да умре Манолаки. След първия удар, който му се случи през време на размириците, последва друг, още по-тежък, при смъртта на Нона. Манолаки се парализира и изгуби способността си да говори, онемя напълно. Той също даде съгласието си да се продаде чифликът. Поиска само да се запази и огради могилата. Крайненци се съгласиха.

Но крайненци не забравиха Антица. Някогашната господарка на чифлика, дъщерята на дядо Краля Славовски, воденичаря, колкото и да беше се изкачила нависоко, колкото и да беше весела и по своему лекомислена, не забравяше, че е селянка. И когато лете, в жегата, хвърляше поглед от чардака към полето, тя знаеше, че ония, които работят и се пекат на горещото слънце, са също селяни, нейни братя. Добра беше тя към тях и им помагà, колкото и с каквото можа. Ако зависеше от нея, както сама беше казвала, тя би им раздала всичката земя на чифлика. Но туй, което желаеше тя, се изпълваше сега. Сама тя като че беше влязла през портите на чифлика, за да додат след нея и се настанят там селяните.

Всичко туй беше още живо в сърцата на крайненци. Когато купиха чифлика, най-напред те искаха да съборят сградите и да си поделят материала, как-

то си поделиха нивите. После решиха да се заселят там и да направят ново село. За спомен на Антица решиха да го кръстят на нейно име. Не бяха решили само как да му бъде името — Антицино или просто Антица. Тоя дребен въпрос остана да го решат по-късно.

Манолаки гаснеше от ден на ден. Понякога го изнасяха на чардака. Като погледнеше към могилата, той захващаше да показва с ръка към земята — веднъж, дваж, триж. Когато показваше мястото в средата, посочваше в същото време към себе си. Отначало не разбираха тия знаци, но после се досетиха, че той иска, като умре, да бъде погребан на могилата. Той да бъде в средата, от едната му страна да е Нона, от другата — Антица. И никой друг.

Така и стана.

[illegible]

Бележки

ЖЕТВАРЯТ

Първото издание на повестта излиза през 1920 година в книгоиздателство «Просвещение», а второто — през 1930 в «Хемус».

При повторното издание Йордан Йовков преработва основно произведението: пише нови глави, размества други, уплътнява някои от образите, прави много стилови и езикови промени.

Без да бъдат изчерпателни, следващите бележки съдържат най-съществените поправки и изменения на автора.*

Първа глава

Поправките са от различно естество. В характеристиката на героите Йордан Йовков внася детайли, проявява остра наблюдателност и голямо познаване на народния бит. Например:

Стр. 5, ред 27, до стр. 6, ред. 1. Между вехтите и окъсани дрехи можеше да се види тук-таме и някоя нова салтамарка или потури, изпраните ризи показваха бели като сняг яки.

Стр. 6, ред 15—19. Между вехтите и окъсани дрехи можеше да се види тук-таме и някоя нова салтамарка или нови потури, изпраните ризи показваха бели като сняг яки, издърпани навън повече, отколкото трябва, или насила застегнати.

Стр. 9, ред 28—32. Облечен бедно, у него всичко из-

Стр. 12, ред 13—19. Облечен беше по-бедно, но всич-

---

* Цитатите отляво са от изданието на «Жетварят» от 1920, а отдясно — от 1930.

глеждаше напето и хубаво: и черният му калпак, изшилен на върха и килнат малко назад, за да се вижда перчема, и късата му аба, и широките му черни потури.	ко у него изглеждаше напето и хубаво: и черният му калпак, изшилен на върха и килнат малко назад, за да се вижда перчемът му, и късата аба, и широките черни потури, разкопчани долу, с разпуснати на две страни пачи.

На доста места е постигната по-голяма точност и определеност:

Стр. 5, ред 1—2. Много свят имаше тази вечер в кръчмата на Къня.	Стр. 5, ред 1—2. Вечерта на Димитровден в кръчмата на Къня беше се струпал много свят.

! Дългият монолог на Радулов в новото издание е накъсан от репликите на Гроздан, намерени са по-подходящи изрази и отделни думи (напр. «заприказваха» вместо «заговориха», «спотаиха» вместо «смълчаха» и т. н.).

Втора глава

Направени са малки стилни поправки. Само в края на главата е направена една съществена промяна, която има значение за действието в следващите глави. Например:

Стр. 21, ред 33—35. Най-после и той тръгна към къщи. Вървеше бързо, с леки и твърди стъпки, като че нищо не беше пил.	Стр. 29, ред 28, до стр. 30, ред 4. Най-после и той си тръгна, но наместо да пресоси през моста и да си отиде направо в къщи, той влезе в сянката на върбите и тръгна надолу, където беше къщата на Вълчана. Вървеше бързо, с леки и твърди стъпки, като че нищо не беше пил.

Трета глава

Тя е съвсем нова. Смисълът на добавянето ѝ е очевиден. Колкото по-пълно се даде състоянието на Вълчан след сва-

дата, толкова по-убедителна ще бъде мотивировката на следващите му действия.

Четвърта глава

В нея са нанесени много и разнообразни поправки. Направени са съкращения предимно на някои описания. Например:

Стр. 22, ред 14—27. Из улиците излизаха кола и оглушително гърмяха по замръзналия път. Едни от тях, без сандъци, само с четирете си колелета, с една брадва и човал сено, отиваха в гората за дърва. Други пък влизаха в зеленчуковата градина. Тя се виждаше наблизо в дола, посърнала и суха, останала само с белите полета на изсеченото зеле. Един нисък човек с бързи крачки прекоси съседния двор, излезе из вратника и пое пътя към полето. Той беше Монката. Нарамил тежкия железен лост, с окачена на него торба, той отиваше на работа. Насреща по рида се белееха ямите на каменните кариери.

Стр. 39, ред 20—29. Из улиците излизаха кола — едни, тежко натоварени с храна, отиваха на скеля, други, само с четирите си колелета, с чувал и с окачена брадва до него, — леко посмаха пътя за горите на Делиорманя. Един нисичек човек бързо прекоси съседния двор, излезе из вратника и пое към баиря насреща. Той беше Монката. Нарамил железния лост, с преметната на него торба, той отиваше да вади камъни.

Текстът, който започва с изречението: «А в кръчмата, където бяха надошли мнозина от вчерашните овчари и слуги. . .», до края на главата е нов. В този текст за разлика от първото издание авторът запознава читателя с дядо Недко, едно от главните действуващи лица в повестта.

Пета глава

В старото издание следващата шеста глава предхождатая. Съвсем правилно във второто издание Йовков е преценил, че е необходимо да запознае читателите с предисторията на кавгата между Гроздан и Вълчан.

Шеста глава

Това е четвъртата глава от старото издание. Направените поправки се отнасят предимно до образа на дядо Недко и до нарисуваната от него картина. В старото издание няма пряка реч. При преработката Йовков е направил разказа си много по-динамичен, изпъстрил го е с характерни диалози. Например:

Стр. 30, ред 33, до стр. 31, ред 8. В тоя надпис кръчмата на Къня беше наречена кръчма «Успокоение». Мнозина недоумяваха и се чудеха, като четяха това име. Кънюедва скриваше усмивката си. Защото, какво успокоение можеше да се намери в една кръчма, дето ревяха и викаха като луди и отдето нерядко излизаха хора с разбити глави и окървавени лица. Дядо Недко не даде никакви обяснения. Кой знае, може би това да беше само една шега на сатиричния му ум, може би да беше една горчива поука, изпитана от самия него.

Стр. 59, ред 4—27. В тоя надпис кръчмата на Къня неочаквано беше наречена кръчма «Успокоение». Мнозина, като дигаха очи и прочитаха тоя надпис, питаха Къня какво значи това. Кънюсе позасмиваше и посочваше с очи дяда Недка.

— Той да каже. Той го измисли.

— Успокоение? Какво успокоение, дядо Недко, хората ще се избият тук, а ти... успокоение. . .

Понякога дядо Недко не отговаряше, понякога казваше:

— Който има ум, ще разбере. Виното е лек, виното успокоява повече и от молитвата. Вино е имало и на тайната вечеря, вино са дали и на Христа на кръста.

— Не вино, а оцет.

— Е, то ще е било като виното на Къня; кисело за вино, слабо за оцет.

— Не те е срам — сърдеше се Кънюю, — пиеш вино, каквото не си сънувал, и пак не си благодарен.

Стр. 31, ред 35, до стр. 32, ред 8. Когато Къню за първи път видя тая апокрифна живопис, тъй много се ядоса, че искаше още начаса да я заципа с вар, а автора ѝ да изгони. Учителят Радулов случайно беше там. Тоя спря ръката на Къня, обясни му, че какъвто и да е дядо Недко, но той е човек с дарба и картината му трябва да се запази само като антика. Къню и това не разбра. Но скоро картината възбуди такъв голям възторг, какъвто той съвсем и не очакваше. Селяните се смееха. По лицето на дяда Недка не трепваше нито мускул.

Стр. 61, ред 22, до стр. 62, ред 1. Няколко минути Кънню, зяпнал, гледа картината и дори наедно с другите се засмя. Но изведнъж той кипна и завика на дяда Недка:

— Да я махаш! Още сега да я махаш и да я изтриеш! Такваз срамотия не искам в кръчмата си, да я изтриеш. Икона си пишел, а? Да я махаш!

— Не викай, Къньо! — намеси се Гроздан, спокоен, както винаги.

— Защо да я махне, Къньо? — каза Радулов. — Картината е хубава. Трябва да знаеш, че дядо Недко, не го гледай сега, е бил майстор и таз картина ще остане за спомен.

— Не ща спомен аз. Да я махне.

— Къньо, мирувай! — каза Гроздан. — Я ни донес едно кило вино, опечи и нещо там каквото има. Хайде по-скоро!

По-нататък диалогът във второто издание дава по-пълна представа на читателя за жизнената философия на дядо Недко в този момент от развитието на действието.

Седма глава

Тя е съвсем нова. За основа ѝ служи последният пасаж от старата пета глава, който гласи: «Минаха се тъй много дни през зимата. Една нощ тревожно и често заби черковнита

камбана, загърмяха пушки, разлаяха се псета. Широко сияние се издигна и освети небето. А по-ниско, отвъд тъмните очъртания на огради и овошки, грееха големи пламъци и зловещо люлееха езиците си. Разтичаха се из улиците сънливи и уплашени хора. Раздрънкаха се менци, заскриптяха кобилиците на всички кладенци. Пожарът растеше. Гъсти искри извираха нагоре, светеха и танцуваха из мрака. Вятърът поде тоя огнен стълб, пречупи го и го разстла надалеч из нощта, като опашката на кометата. Розови багри заиграха долу по заснеженото поле.

Горяха саплъците на Вълчана.»

Осма глава

В началото няма почти никакви поправки. Текстът от стр. 77 на изданието от 1930 («Една сутрин през тия дни и Нейко кметът. . ,») до стр. 80 («И Нейко минаваше от план на план. . .») е основно преработен, раздвижен с много пряка реч. След това до края поправките са доста, но предимно стилни и езикови.

Девета глава

Направени са само няколко езикови поправки. Нов е славянският текст на стр. 96 в изданието от 1930 година.

Стр. 54, ред 27—29.

— Гроздановият баща — нали го помниш? Какъв човек беше той, а какъв излезе син му!

Стр. 96, ред 14—25.

— Гроздановият баща, нали го помниш? Ето тук е писано...

Той попамести очилата си, пристъпи по-близо и гласно прочете надписа на долния край на иконата:

«Пріими страстотерпче Христовъ сей даръ тебѣ посвещенный
Иждивеніемъ г. Добри Грозданова красноизображенный
И испроси ему, родителемъ, супрузѣ и чадомъ его спасеніе. Отъ преблагого Бога и

согрешеніе ихъ прощеніе.»
Поп Стефан въздъхна.
— Какъв беше бащата, какъв излезе синът! — каза той.

Десета глава

Направени са само дребни стилни поправки. Главата завършва до изречението: «На отиване пък им беше дадена една такава гощавка, която остана паметна за Люляково.» Самото описание на гощавката е прехвърлено в следващата глава.

На стр. 107 се споменава «полският генерал Бем». Става дума за политическия и военен деятел Юзеф Бем (1794—1850). Полски политически и военен деец. Започва службата си в Наполеоновата армия, участвува в полското освободително въстание (1830—1831). През 1848—1849 взима активно участие в революцията в Австр. империя като командир на въстаниците във Виена, а по-късно на революционните войски в Трансилвания. След поражението на въстанието избягва в Турция и постъпва в турската армия. Затова е известен и под името Амурад паша.

Единадесета глава

Създадена е върху основата на трите последни страници от старата осма глава на първото издание. Тя е коренно преработена, раздвижена, изпъстрена с много пряка реч. Народните обичаи, демонстрирани на угощението пред градските гости, са предадени с големи подробности и релефност на описанието.

Дванадесета глава

Върху първите две-три страници поправките са доста много — изоставени са отделни думи или цели изречения, добавени са прилагателни, избягнати са някои инверсии и т. н. Например:

Стр. 68, ред. 13—27. Беше неделен ден. На мегдана пред черквата младите почнаха да се събират на хоро. Никой не очакваше някое особено събитие. В кръчмата на Къня имаше много хора. Те се разговаряха спокойно и тихо, пиеха по чашка ракия или пък кафе в големи турски филджани, напъстрени с червени и сини пера. За вършачката никой вече не споменаваше. Изведнаж някой извика от вратата:

— Вършачката иде! Вършачката!

Кой беше тоя, никой не можа да разбере, защото той само показа главата си, извика и се изгуби. Но тоя сигнал стигаше. Колкото хора имаше в кръчмата, веднага скочиха от местата си, един през други се втурнаха навън, събраха се накуп и се загледаха на запад.

Стр. 122, ред 20—30. Беше неделен ден. На мегдана до черквата младите бяха започнали да се събират за хоро, старите пък бяха в кръчмата на Къня, пиеха по чашка ракия или кафе в големи турски филджани и спокойно се разговаряха. Изведнъж някой подаде главата си през вратата и извика:

— Вършачката иде! Вършачката!

Колкото хора имаше в кръчмата, скочиха и излязоха навън, събраха се накуп и загледаха на запад. . .

По различен начин е предадена в двете редакции и реакцията у Радулов от пристигането на вършачката:

Стр. 74, ред 33, до стр. 75, ред 8. Макар и теоретически противник на дружеството, учителят обичаше всички трудещи се хора и в тоя могъщ и тържествен ход на машините, с гайдата отгоре на локомобила, с веселия и ликуващ народ наоколо, той не виждаше нищо друго освен

Стр. 131, ред 17, до стр. 132, ред 6. Макар и теоретически противник на дружеството, учителят обичаше всички трудещи се хора и като гледаше как тържествено минаваха двете машини, с гайдата отгоре, с веселия народ наоколо, той най-напред се изненада, после се

стихийното и победоносно шествие на труда, на разума и на прогреса. И в отговор на поздравите, които получаваше, той свали шапката си и радостно я размаха над главата си. Младата учителка възторжено и мълчеливо наблюдаваше тоя чуден празник.	зарадва, както всички, сне шапката си и я размаха. Толкова беше живял между тия хора, познаваше ги, едни обичаше, други — не, а като че едвам сега ги видя и разбра, както трябва — тия почернели от работа жени, зарадвани и разтревожени в едно и също време, тия момичета, които си пееха тъй, както пееха по сватбите, тия сурови и набити мъже, с мъдри лица, с увиснали тежки ръце. Всички го поздравляваха, навсякъде виждаше усмихнати приятелски лица, някои му викаха нещо, но като не се чуваше, показваха му машините и Ганя с гайдата. Радулов все махаше с шапката си.

Тринадесета глава

Без особени поправки.

Четиринадесета глава

Поправките са значителни.

В старото издание портретът на Радулов е доста попълнен:

Стр. 88, ред. 31, до стр. 89, ред 2. . . пристегната в кръста с шнур, който спущаше отстрани пискюлите си. Дори и в прическата на косата си той беше се помъчил да се докара като Максим Горки или Леонид Андреев, нещо	Стр. 151, ред 17—20. . . пристегната в кръста с шнур, който спущаше отстрана пискюлите си. В петелката на палтото му беше забучена голяма бяла роза.

на голяма мода тогава. Въпреки болезнения си вид, той беше жизнерадостен и весел. В бутониерката на палтото му беше забучена голяма бяла роза.

Сполучливо са преработени и пасажите, които се отнасят до фелдшера Рамаданов:

Стр. 94, ред 10—16. Нисичък, но пълен и зачервен като ябълка, фелдшерът сякаш носеше на лицето си най-убедителната реклама на ония хигиенически правила, които беше тръгнал да проповядва. «Яжте и пийте», като че говореше това благодушно и охранено лице, «и не бойте се от каквито и да било болести!»

Стр. 159, ред 10—14. Нисичък, пълен и червен като ябълка, фелдшерът изглеждаше доволен от себе си и от здравето си и като че искаше да каже на всички: «Яжте и пийте като мене и не бойте се от никакви болести!»

Стр. 95, ред 12—18. Къню погледна към Гроздана, наведе се към Рамаданова и ниско му зашепна нещо на ухото. Усмихнатото и щастливо лице на фелдшера започна да се обтяга, да става сериозно и замислено. Той слушаше Къня и от време на време се обръщаше и поглеждаше към Гроздана гузно и плахо.

Стр. 160, ред 16—19. Къню дойде при Рамаданова и нещо му пришепна. Рамаданов погледна към Гроздана, усмивката му се прибра и очите му плахо загледаха.

Петнадесета глава

Направени са малки стилни поправки.

Шестнадесета глава

Съществени поправки няма. На стр. 173 обаче (изданието от 1930 г.) между изреченията «Буботеше непрекъснат гръм, оглушителен и страшен, като че огромни скали се рушаха и падаха в някоя пропаст» и «Ако светкавиците не го огряваха, можеше да се помисли, че селото повече не съществува» е съкратен следният пасаж от първото издание: «Нещо страховито и потайно ставаше в тая нощ. Недрата на бурята и на мрака разкриваха всичките си тайни. Не в такова ли време из безкръстните и неоплакани гробове излизат вампири и духове бродници? Не подигат ли сега тежките си сватби змейове и трепетният пожар в небето не е ли блясъкът на златните им кочии, не ечи ли бесният топот на огнените им коне, не глъхнат ли песните на самодивите-подевки? В такива нощи мъртвешкият дух на полусъборените и необитаеми къщи, уродливото и грозно хоро, накичено с пера, с парцали и хлопки, излиза из незнайното си леговище, обаря по таваните, кача се и слиза по стълбите, отваря и затваря вратите. Бурята събира, разнася и пилее шум, викове и песни, стонове и въздишки. Колко хора, нечакано събудени в съня си, плахо се услушват и сещат сърцата си припряно да тупат! Колко стари жени стават от леглото, запалват кандилото пред иконата и смирено и набожно се кръстят!»

Седемнадесета глава

С незначителни поправки.

Осемнадесета глава

Поправките са засегнали предимно първата половина из главата. От 207 стр. на изданието от 1930 година до края почти няма поправки.

В «Те победиха» Й. Йовков написа очерк за добруджанските могили («Могилите»). Може би затова цял пасаж на стр. 124—125 от първото издание е съкратен, защото в него се пресъздават почти аналогични чувства и настроения: «Овчарят, докарал стадото си наблизо, бързаше да се покачи и да погледне надалеч, чул от някого, че оттам може да се ви-

ди и морето. Иманярите не губеха надежда да открият баснословните ѝ съкровища и постоянно изравяха нови ями по плещите ѝ. Любопитство и очудване възбуждаше тая неизменна и мълчалива могила, забулена с непроницаемата тайна на вековете. Никой нищо не знаеше за нея. Не се помнеха никакви предания, никакви легенди не се разказваха. Тя нямаше и име дори. Наричаха я просто «Голямата могила». Но това име ѝ прилягаше и стигаше да я отличи от безбройните могили в полето.»

Картината, която се открива от могилата, в първото издание е нарисувана с повече подробности:

Стр. 125, ред 17, до стр. 126, ред 7. Той беше се изкачил на самия връх на могилата. Необятната окръжност на хоризонта затваряше една безкрайна равнина, открита, равна, с едно също тъй просторно и високо небе над нея. Това бяха едни ниви само, изкласили, но зелени още, буйни, гъсти — зелено и безбрежно море, което се люлееше и вълнуваше на светли талази. Окото не се уморяваше да гледа, душата не се насищаше да се радва. Донякъде все още можеха да се различават черните линии на синурите и затворените в тях по-ясни и по-тъмни квадрати на отделните ниви. По-нататък всичко се сливаше в една само зеленина, сочна и светла. Вдъхновена и щедра ръка беше посипала върху нея разкошни и пъстри бои, на грамадни петна горяха червените цветове на мака, като

Стр. 202, ред 11—29. Той беше се изкачил на самия връх на могилата. Пред него полето незабелязано се снишаваше, бягаше далеч, минаваше мерите на близките села и дълбоко някъде на хоризонта се топеше в неясни, мъгляви очертания — непознати, тайнствени места, които сякаш бяха от други свят. И това поле, догдето очи стигат, беше покрито само с едни ниви, зелени, гъсти. Колкото бяха по-близо нивите, толкоз изглеждаха по-светлозелени, по-сочни и сред тях, като кървави реки, се червенееше цъфнат мак, а на друга страна — като злато блещеше, на също такива потоци, жълт синап. Духаше лек, прохладен вятър, небето беше синьо, дълбоко. Над разлюляното море на нивите плуваха бели облаци, като кораби.

Гроздан като че не забелязваше всичко това.

сърмени и златни шевици блещяха потоците на жълтия синап, нежно се синееше метличината. Полето разкриваше всичката си красота, могъща и безпределна Пред нея затвореният в себе си и загрижен за работата си селянин може и да остане равнодушен. Но пред това велико материнство на земята, отрупана с плод и класове, щедра, благодатна, — пред нея той не е вече спокоен. Той я гледа, той се радва и благоговее. Малко думи има той за това, но единичкият поглед само, който хвърля, е милувка, песен и молитва.

Гроздан не забелязваше и това,

Деветнадесета глава

Тя е основно преработена. Най-важното в тази глава според думите на автора, казани пред С. Казанджиев, е, че е предложил в края на разговора на учителя и учителката разрешение на идеята за отношението на селянина към земята и труда:

Стр. 139, ред 10—32. — Или пък да си земеделец — продължи с още по-голямо въодушевление той, — да работиш земята. Че това е черен труд и мъка — това се знае. Но колко чисти и хубави радости има в него, дълбоки и силни! Аз едвам сега разбирам спомените си от детинството във всичката

Стр. 219, ред 21, до стр. 220, ред 17. — Или пък да си земледелец — продължи с още по-голямо въодушевление той, — да работиш земята. Че е черен труд и мъка — то се знае. Но тоя труд е достоен за човека, та той го прави човек! Да не мислиш, че говоря за селските идилии, както се описват в кни-

ни прелест и глъбина. Тоя живот не е само идилия, за която говорят в градовете и в книгите. Това е най-естественият живот, пълно и хармонично вживяване и единение с природата и със земята. Природата там не е само пейзаж, тя е вече нещо одухотворено, интимно и близко. Изправяш се пред нивата, която си изорал, пред черните бразди, в които ще хвърлиш семената. Ти чувствуваш да тръпне в тях нещо добро и благосклонно, което разбира и приема труда ти. Дохажда пролет, раззеленява се полето. Но това не е само наслада на окото, защото в зелените кълнове ти виждаш и тържеството на труда си, и щедростта на земята, в душата ти се събуждат и крепнат сладки надежди. Тая интимност е и във всичко друго. Добитъкът дори разкрива чърти, които не си и подозирал. Ти си в средата на един свят, богат и разнообразен, и в неговата безкрайна душа откриваш и своята.

гите. Друго, друго има тука — има пълно приобщаване с природата. Природата и човекът — това е едно и също нещо. Изправиш се, да речем, пред нивата, която си изорал — това не е само пръст, а живо нещо, нещо добро и благосклонно, което разбира и приема труда ти. И тъй е и когато нивата изкласи, когато и тя се радва по своему, тъй е и когато — не дай боже — я очука град. Радостта на земята е твоя радост, мъката ѝ — твоя мъка. Ей това е то живот. Да ходиш по света? Да се учиш? Защо? — Стой си, дето си се родил, и си живей, както бог те е научил. Живей тъй, че когато подигнеш очите си, да виждаш звездите, а вятъра да лъха лицето ти. Живей, както живеят тревите. И умри като тях. Като една трева, която пониква, цъфва и най-после изсъхва и се стопява в същата тая земя, от която се е родила. Това е то! Това е всичкото. . .

В този монолог Йордан Йовков се е постарал във второто издание да синтезира идеята си за селския труд. Монолозите на Радулов за желанието му да иде в града и се слее с работническата класа и за манифестацията са чувствително съкратени:

Стр. 137, ред 8. до стр. 138, ред 11. — Да, ще следвам.

Стр. 217, ред 16, до стр. 218, ред 8, Оставете, то е за

Но там ме викат убежденията ми преди всичко. Стига толкоз теория, стига сме гризали като мишки всевъзможни брошури и книжки. Работа трябва вече. А там я има много и много. Да влезеш между самите работници и отблизо да опознаеш живота и нуждите им, да почувствуваш болките им, да преживееш наедно с тях и усилията на борбите им, и триумфа на всеки техен успех, на всяка тяхна победа. И най-после, сред тоя кипещ и трескав живот, по-ясни стават задачите, вярата крепне, расте ентусиазмът. Има много неща, които остават незабравими и просто възраждат човека. Вие участвували ли сте в някоя работническа манифестация?

— Не — отвърна Райна, — но гледала съм.

— Аз не зная нещо по-импозантно и по-величествено. Широка улица. Музика. Люлеят се като пламъци червените знамена и след тях се ниже грамадно шествие, бавно, мълчаливо, без блясък и без ура, тържествено и вдъхновено, като някоя религиозна процесия. От страни се издигат високи здания, богати и хубави като дворци. Прозорци и балкони се пълнят с хора. От-

други. Мене там друго ме влече. Там ме викат преди всичко убежденията ми. Стига сме гризали като мишки разни книжки и брошури. Работа трябва, жива работа. Човек трябва да влезе между самите работници, да живее с тях, да ги опознае. Да види как страдат, как се борят — това е важното. Има много неща, които могат да издигнат човека, да го преродят, да му вдъхнат вяра. Например, една стачка. Или, например. . . Вие, Райна, участвували ли сте в някоя манифестация?

— Не, но съм виждала!

— То е нещо величествено! Представи си: широка улица, музика, червени знамена. И после — дълго шествие, бавно, мълчеливо, без блясък и без ура, като религиозна процесия. Работници — мъже, жени, понякога и деца. Бедно облечени хора, изтощени от труд, с изпити лица. Но очите им — как гледат очите им, каква вяра има в тях! Ето кое е важно за мене, ето де искам да бъда и аз! . . .

там гледат с лорнетите си натруфени дами, гледат през златните си очила и облечени в черно мъже, с плешиви глави и широки бели нагръдници. Те искат да бъдат спокойни, те знаят, че това не е бунт, не е война, а просто една манифестация. Но все пак нещо притиска сърцата им, измъчва ги и ги плаши. Хората не изглеждат опасни. Те са и малко. Облечени са бедно, лицата са изпити и бледни. Но тия очи, тия погледи! Как уверено, спокойно и гордо гледат, каква голяма вяра грее в тях! Какво виждат те, какво чакат? Не е ли това любовта и упованието в онова, което иде, което е близо вече! Струва ми се, че всякога, когато съм участвувал в тия празници, имало е много слънце. Един възторг само е пълнил душата ми. И кой знае защо, мислил съм си за ония антични апотеози, когато хората излизаха срещу изгряващото слънце, славословяха я пеяха химни.

Двадесета, двадесет и първа и двадесет и втора глава

Без особени поправки.

Двадесет и трета глава

Това е втората половина от старата деветнадесета глава, в която към края са направени някои стилни поправки.

Двадесет и четвърта глава

Направени са малки стилни поправки.

Двадесет и пета глава

Без поправки.

ЧИФЛИКЪТ КРАЙ ГРАНИЦАТА

Печата се за първи път като подлистник във в. «Зора» — бр. 4297 (29. X. 1933) до бр. 4360 (15. I. 1934). Като отделна книга излиза през 1934 година.

Отначало Йордан Йовков замисля книгата като повест, но по-късно, в процеса на работата, разширява нейния план и написва роман. В този роман авторът описва живота в един добруджански чифлик след Първата световна война. Без да си поставя задача да обрисува образите на конкретни хора, нито да описва определени географски селища, той създава широка и обобщена картина на живота в Добруджа по онова време, като използува в сюжета и автобиографичен материал.

Коста Йовков, брат на писателя, си спомня: «През лятото на 1900 г. Йордан Йовков бил в Чифуткьой. Тогава са станали селските бунтове по десятъка в село Дуранкулак. Подпоручик Табаков и ротмистър Стойнов били тогава убити от метежниците. Селяните са искали да убият околийския началник Владо Арсениев, но по погрешка го припознали и убили офицера вместо началника. Това събитие в романа е примесено със септемврийските събития през 1923 г. . . .

Пътуване нощем покрай границата, както е описано в романа, е правил самият Й. Йовков. След премеждията при това пътуване Й. Йовков се върнал в къщи и събудил домашните си в Чифуткьой» (Димо Минев, «Йордан Йовков, спомени и документи», 1969, стр. 337).

Георги Белчев, като говори за героите и описаните мест-

ности в романа, отбелязва: «Има често разместване на имена, местности, села, дори градове.»

При сравняването на двете публикации правят впечатление стиловите и езикови поправки и преди всичко разширенията на отделни пасажи и описания, с които авторът е искал да хвърли по-обилна светлина върху някои събития, разиграли се в чифлика и в селото, да направи образите по-релефни, действията им по-обосновани.

Съдържание

ЙОРДАН ЙОВКОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

Том четвърти

Трето издание

РЕДАКТОР ТАТЯНА ПЕКУНОВА; ХУДОЖНИК ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ; ХУД. РЕДАКТОР КИРИЛ ГОГОВ; ТЕХН. РЕДАКТОР ВЕСЕЛИНА БАЛАБИНА; КОРЕКТОР ПАУНКА КАМБУРОВА

Формат 32/84/108; тираж 60113 екз.; печатни коли 26,50 издателски коли 22,26; уик 21,50; л. г VI/55; изд. № 5921 поръчка № 79/1983 година на изд. «Български писател» дадена за набор на 15. II. 1983 година; излиза от печат на 30. VI. 1983 година; цена 3,09 лв.

Код 25 $\frac{9536172511}{5506-76-83}$

ДП «Димитър Благоев» — София